240
1974

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის

მოამბე

XXX-B

«მეცნიერება»

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ им. акад. **С. Н. ДЖАНАШИА**

ეროვნული ბიბლიოთეკა

1974

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ВЕСТНИК

ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ ИМ. АКАД. С. Н. ДЖАНАШИА

XXX—B

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1974

ეროვნული ბიბლიოთეკა

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის

მოამბე

XXX—B

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1974

კ. მარქსის სახ. საქ. სსრ
სახელმწიფო რესპუბლ.
ბიბლიოთეკა

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

379.4(с 41)
069(47.922).082
მ 401

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბის" XXX—B ტომში ქვეყნდება ნაშრომები საქართველოს არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ისტორიის საკითხებზე. აქვე მოთავსებულია მუზეუმის ისტორიის ამსახველი სტატიები, მუზეუმის „მოამბეში" გამოქვეყნებულ ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია და მუზეუმის 1971—1972 წწ. ქრონიკა.

ამ ტომში იბეჭდება აგრეთვე 1967 წ. მაისში, საქართველოს მუზეუმის პირველი ექსპოზიციის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ საიუბილეო სესიაზე წაკითხული ზოგი მოხსენება (გ. ჩუბინაშვილის, გ. ჩიტაიას, ბ. პიოტროვსკის, დ. კაპანაძის, ი. აბულაძის, ი. დობროვოლსკის და ს. ბოლქვაძის).

В «Вестнике» Гос. Музея Грузии т. XXX-B, публикуются труды по вопросам археологии, этнографии и истории Грузии. Здесь же помещены статьи отображающие историю Музея, библиография опубликованных в «Вестниках» трудов и хроника Музея 1971—1972 гг.

В «Вестнике» публикуются также ряд докладов, прочитанных на юбилейной сессии, посвященной 100-летию первой экспозиции Музея Грузии (статьи Г. Н. Чубинашвили, Г. С. Читая, Б. Б. Пиотровского, Д. Г. Капанадзе, И. В. Абуладзе И. Г. Добровольского, С. С. Болквадзе).

რედაქტორი ლ. ჭილაშვილი
Редактор Л. А. Чилашвили.

1—6—2
154—73 აღვ.
М—607

© გამომცემლობა „მეცნიერება", 1974 წ.

ელექტრონული ბიბლიოთეკა

დ. თუშაბრამიშვილი

მუსტიერული ხანის მასალა ხვირათიდან

(სოფ. სალიეთი, ჭიათურის რაიონი, საქ. სსრ)

მუსტიერული ხანის ნამოსახლარ ხვირათს მივაკვლიეთ 1958 წ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური დაზვერვების დროს. ადგილი ხვირათი მდებარეობს ჭიათურის რაიონის სოფ. სალიეთის ტერიტორიაზე, მარმარილოს საბადოსა და რკინიგზის სადგურ სალიეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 500 მ მანძილზე, უშუალოდ მდინარე ყვირილის მარცხენა ნაპირზე, კანიონისებურ ხეობაში; აღნიშნული ადგილი მოქცეულია ჭიათურა-ზესტაფონის რკინიგზის ძველ და ახალ ხიდებს შორის. იგი კონცხივითაა შეჭრილი მდ. ყვირილაში, რომელიც ერტყმის მას აღმოსავლეთიდან, ჩრდილოეთიდან და ჩრდილო დასავლეთიდან, ხოლო სამხრეთიდან მას ესაზღვრება ღურღუმელას ხეობა, რომელიც ერთვის მდ. ყვირილას მარცხენა მხრიდან. მხოლოდ მოგრძო ყელი აერთებს ადგილ ხვირათს სოფ. ჭილოვანის პლატოსთან. ამგვარად, აღნიშნული ადგილი წარმოადგენს ნახევარკუნძულისებურ ბორცვს, რომელიც სამი მხრიდან მდ. ყვირილითა და ღურღუმელას ხეობითაა შემოსაზღვრული. შესაძლებელია, რომ სახელწოდება „ხვირათი“ იმიტომ შეარქვეს აღნიშნულ ადგილს, რომ მდ. ყვირილა ამ მიდამოებში რამდენადმე უხვევს სამხრეთისაკენ და შემდეგ ისევ მიემართება სამხრეთ დასავლეთისაკენ.

როგორც აღვნიშნეთ, ადგილი ხვირათი წარმოადგენს ბორცვს. იგი მდ. ყვირილის ზედაპირიდან დაახლოებით 20 მ სიმაღლისაა, ბორცვის ძირი აგებულია გრანიტისა და პორფირიტების (?) ქანებისაგან. ადგილი ხვირათი დღეს ორგანაა გადაკვეთილი ძველი და ახალი სარკინიგზო ხაზებით (ძველი სარკინიგზო ხაზი ამჟამად საავტომობილო გზადაა გამოყენებული). ბორცვის ჩრდილოეთ განაპირას, სადაც რკინიგზის ახალი ხაზია გაყვანილი, ლიანდაგის დასაგებად აუღიათ დაახლოებით 15 მ სისქის ფენა. ჭრილში კარგად ჩანს ბორცვის ამგები ფენების თანამიმდევრობა და ხასიათი. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ბორცვის ძირი აგებულია გრანიტისა და პორფირიტების (?) ქანებით, მას თავზე ადევს მდ. ყვირილას ტერასის ნაშთები, წარმოდგენილი რიყის ქვისა და ქვიშის სახით. ამ უკანასკნელს გადაფარებული აქვს დაახლოებით 1 მ სიმძლავრის თიხნარი, ხოლო თიხნარს — შავნიადაგიანი ფენა. როგორც ჩანს, ჰუმუსოვანი და თიხნარი ფენები შეიცავდნენ ნეოლით-ენეოლითური და მუსტიერული ხანის მასალებს. კულტურული ფენები დღეს უკვე აღარ შეიმჩნევა, ვინაიდან იგი

განადგურებულია 2—3 ათეული წლის წინ აქ დასახლებულ მცხოვრებთა მიერ მიწის დამუშავების დროს. 1958 და 1964 წლებში ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ წარმოებული სამუშაოების შედეგად ადგილ ხვირათზე, მიწის ზედაპირზე და ძალიან მცირე რაოდენობით თიხნარი ფენის ჭრილში ნაპოვნი იყო მუსტიერული ხანის რამდენიმე ათეული ცალი ქვის ნივთი. მიწის ზედაპირზე მოპოვებული მასალა, ცხადია, ერთგვაროვანი არ არის. მასში მრავლადაა შერეული ნეოლით-ენეოლითური პერიოდის ქვის ინვენტარიც, წარმოდგენილი როგორც ანატკეც-ანამტვრევებით და კაჟის სხვადასხვა იარაღებით, ისე რიყის ქვისაგან დამზადებული გახეხილ-გაპრიალებული ნაკეთობებით. როგორც მოგვიანო, ისე მუსტიერული ხანის ინვენტარის ძალიან დიდი ნაწილი თურონ-სენონის იარუსის მაღალი ხარისხის კაჟის ქანისაგანაა დამზადებული. გარდა ერთეული ცალებისა მათ სრულებით არ ეტყობათ პატინა, რაც იმის მაუწყებელია, რომ აღნიშნული მასალა მიწის ზედაპირზე არც თუ ისე დიდიხანია რაც მოხვდა. მუსტიერული და მოგვიანო ხანის კაჟის ინვენტარის ურთიერთგამოყოფა მხოლოდ ფირფიტების ატკეცის, მათი დამუშავების ტექნიკის და იარაღთა ფორმა-მოყვანილობით ხერხდება. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მუსტიერული ხანის მასალის მნიშვნელოვანი ნაწილის ზედაპირს ახასიათებს სარკისებური სიპრიალე, ე. წ. „ლუსტრაჟი". აღნიშნული სიპრიალის გამომწვევი მიზეზები ჯერჯერობით საბოლოოდ დადგენილი არ არის.

როგორც ცნობილია, მიწის ზედაპირზე შეგროვებულ მასალაში, სადაც ერთმანეთშია არეული სხვადასხვა ეპოქის ქვის ინვენტარი და რომელიც ერთმანეთისაგან არ განსხვავდებიან დაცულობის ხარისხით, ამა თუ იმ პერიოდის ქვის ნაკეთობათა გამოყოფა დიდ სირთულეს წარმოადგენს, ამიტომ, მკვლევარი არასოდეს არ არის დაზღვეული უზუსტობისაგან. ცხადია, რომ არც ჩვენ ვართ გამონაკლისი. ხვირათის მასალებში, რომელიც გამოვყავით როგორც მუსტიერული, შესაძლებელია სხვა პერიოდის მინარევიც გაიპაროს.

ხვირათის ნამოსახლარზე 1958 და 1964 წლებში სულ მოპოვებულ იქნა 1567 ნივთი, აქედან, 268 ცალი, ჩვენის აზრით, მუსტიერული პერიოდისა უნდა იყოს. დანარჩენი მასალა კი, წინასწარული განსაზღვრით, ნეოლით-ენეოლითს განეკუთვნება. აღნიშნული მასალა წარმოდგენილია უხეში ისრისპირით, ორმხრივ დამუშავებული შუბისპირების ფრაგმენტებითა და ნამზადებით, გახეხილ გაპრიალებული ქვის სათლელებით, ქვის კვირისტავით და კაჟის ნაკეთობებით (ნუკლეუსები, ანატკეც-ლამელები, საფხეკები და სხვ.). მოგვიანო ხანის მასალა ამჟამად ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, ამიტომ მასალის აღწერას მუსტიერული ნუკლეუსებით ვიწყებთ.

პალეოლითურ ნამოსახლარ ხვირათზე მოპოვებული ნუკლეუსების ხასიათზე და მათ რაოდენობაზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ქვემოთ მოტანილი 1-ელი ცხრილი.

როგორც ვხედავთ, ნუკლეუსებს შორის წამყვანი ადგილი ერთფუძიან და ორფუძიან ლევალუაზურ ნუკლეუსებს უკავიათ — 23 ც.

ე რ თ ფ უ ძ ი ა ნ ი   ნ უ კ ლ ე უ ს ე ბ ი 20 ცალია. მიუხედავად იმისა, რომ ძირითადში ყველა ერთი ტიპისაა, ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან არა მარტო ზომებით და მოყვანილობით, არამედ მომზადების ხერხებით და სრულყოფითაც. ერთი მათგანი (ტაბ. I,1). ნაკეთებია მოყავისფრო კაჟის ფილისებურ ნატეხისაგან, რომლის ზურგი ბრტყელია და არ ეტყობა მნიშვნელოვანი შესწო-

რების კვალი. დარტყმის მოედანი ანუ ფუძე, მნიშვნელოვნადაა დაქანებული ზურგისაკენ და ქმნის მახვილ კუთხეს. ფუძე მიღებულია განივი ფირფიტის ამტვრევის გზით და შემდგომ შესწორებულია ფართო, მაგრამ არა ღრმა ფირფიტების ატკეცის მეშვეობით. ასევეა შესწორებული ნუკლეუსის მარცხენა კიდე და ბოლო. სამუშაო ზედაპირიდან ატკეცილია არანაკლებ სამი ფირფი-

ც ხ რ ი ლ ი 1

№№ რიგ.	დასახელება	რაოდენობა
1	ერთფუძიანი ნუკლეუსები	20
2	ორფუძიანი ცალმხრივი ნუკლეუსები	3
ა	ორფუძიანი ორმხრივი, ურთიერთსაწინააღმდეგო მხარეზე მდებარე ფუძეებით	—
3ბ	ორფუძიანი ორმხრივი, ერთმანეთის გვერდზე მდებარე ფუძეებით, გრძივი და განივი მიმართულების ატკეცის კვალით	—
გ	ორფუძიანი ორმხრივი, სამკუთხა მოყვანილობის, მახვილი კუთხეებით მდებარე ფუძეებითა და ატკეცის კვალით	—
4	ორმხრივი მრავალფუძიანი	—
5	დისკოიდალური ცალმხრივი	2
6	დისკოიდალური ორმხრივი	—
7	გაურკვეველი (განუსაზღვრელი)	—
		25

ტა-ლამელა, რომელთა ნეგატივები საკმაოდ ღრმაა. ადგილი ხვირათზე მოპოვებულ ნუკლეუსებს შორის აღნიშნული ეგზემპლარი ყველაზე დიდია. მისი უდიდესი ზომებია: სიგრძე — 10,5 სმ, სიგანე — 8,6 სმ, სისქე — 3,0 სმ. პატინირებული არ არის.

მეორე ნუკლეუსი (ტაბ. I, 2). ნაკეთებია მოყავისფრო კაჟის კაჭრისაგან. მას ზურგის მხარის თითქმის ნახევარზე შერჩენილი აქვს კანი, მეორე ნახევარი კი გათლილია ორი ფართო ფირფიტის ატკეცის მეშვეობით ისე, რომ განივკვეთში სამკუთხა მოყვანილობას უახლოვდება. დარტყმის მოედანი (ფუძე) ოდნავ მორკალულია, მკვეთრადაა დაქანებული ზურგის მხარეს და ქმნის მახვილ კუთხეს სამუშაო ზედაპირთან. იგი მიღებულია ორი ფართო ფირფიტის ამტვრევით და შემდეგ შესწორებულია ქერცლისებური ფირფიტების ატკეცის გზით. სამუშაო ზედაპირიდან ატკეცილია არანაკლებ ოთხი მოგრძო ფირფიტალამელა. ატკეცის შედეგად მიღებული ნეგატივები საკმაოდ ღრმაა, განსაკუთრებით დარტყმის მოედანთან, ხოლო ნეგატივების გამყოფი ქედი მაღალია. ნუკლეუსის ზომებია: სიგრძე — 8,2 სმ, სიგანე — 7,7 სმ, სისქე — 4,2 სმ პატინირებული არ არის.

მესამე ნუკლეუსი (ტაბ. I, 3). ნაკეთებია მონაცრისფრო-მოთეთროხალებიან ღია მოყავისფრო კაჟის ფილისებრ ბრტყელ ნატეხზე, რომლის ზურგი სწორია და არ ეტყობა შესწორების კვალი. დარტყმის მოედანი ოდნავადაა დაქანებული ზურგისაკენ და საკმაოდ გულმოდგინედაა დამუშავებული. ნუკლეუსიდან ატკეცილია ერთი ძირითადი, საკმაოდ სწორი მოყვანილობის ფართო

ფირფიტა. ნუკლეუსის მარჯვენა კიდე ჩამომტვრეულია ძირითადი ფირფიტის ატკეცამდე და როგორც ჩანს, განკუთვნილი იყო ნუკლეუსის სამუშაო ზედაპირის მომზადებისათვის. ნუკლეუსის ზომებია: სიგრძე — 6,7 სმ, სიგანე — 6,7 სმ, სისქე — 2,0 სმ. პატინირებული არ არის.

ხვირათის ერთფუძიანი ნუკლეუსებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა მომზადების თვალსაზრისით ტაბ. I, 4. გამოსახული ეგზემპლარი (სიგრძე — 8,8 სმ, სიგანე—6,8 სმ, სისქე—3,1 სმ). იგი ნაკეთებია მოყავისფრო კაჟის კაჭრისაგან, რომლის ზურგი საგანგებოდაა დამუშავებული ფირფიტების გრძივი და განივი ატკეცის გზით. ნუკლეუსი სწორკუთხა მოყვანილობისაა. მისი ორივე კიდე წინასწარ, სამუშაო ზედაპირის მომზადების დროს არის ჩამომტვრეული ნუკლეუსის სამუშაო ზედაპირის ფართობის შევიწროების მიზნით, რათა მიეღოთ უფრო ვიწრო და სწორი მოყვანილობის ლამელები. ასევე გულმოდგინედაა შესწორებული ნუკლეუსის ფუძეც (დარტყმის მოედანი), რომელიც თითქმის სწორ კუთხეს ქმნის სამუშაო ზედაპირთან. ნუკლეუსიდან ატკეცილია სწორი მოყვანილობის ორი ლამელა და ერთი ლამელისებური ანატკეცი. მსგავსი ნუკლეუსები ჩვენ მიერ აღწერილია სოფ. ჭილოფანის მუსტიერულ ძეგლებიდან[1].

ორფუძიანი ნუკლეუსები. 3 ცალია და სამივე ცალმხრივია. ერთი მათგანი (ტაბ. I, 5). დამზადებულია მონაცრისფრო კაჟის კაჭარზე. ნუკლეუსის ზურგი წინასწარ არ არის მომზადებული, იგი მთლიანადაა დაფარული კაჭრის კანით. ფუძეები განლაგებულია გრძივი მხრის ორივე ბოლოს და მიღებულია ქერცლისებური ანატკეცების ამტვრევით. ორივე ფუძე დაქანებულია ზურგისაკენ და ქმნის მახვილ კუთხეს სამუშაო ზედაპირთან. ნუკლეუსი ბოლომდეა გამოყენებული, ამიტომ იგი ბრტყელია. სიგრძე — 7,5 სმ, სიგანე — 4,0 სმ, სისქე — 1,7 სმ. პატინირებული არ არის.

დისკოსებური ნუკლეუსები, 2 ცალია და ორივე ცალმხრივია. ერთი მათგანი (ტაბ. I, 6). მოყავისფრო კაჟისაა. ზურგის ზედაპირი, მიუხედავად იმისა, რომ კაჭრის კანით არ არის დაფარული, გათლილი არაა. შესწორებულია, მხოლოდ ნუკლეუსის კიდეები, წრიულად. სამუშაო ზედაპირიდან ატკეცილია მცირე ზომის, თხელი, ქერცლისებური ფირფიტები, ატკეცის შედეგად მიღებული ნეგატივები რადიალურადაა განლაგებული და ერთმანეთს ჰკვეთს. შესაძლებელია, რომ აღნიშნული ნუკლეუსიდან იარაღის -დისკოს გაკეთება უნდოდათ, რაზედაც მიუთითებს საკმაოდ ფაქიზი შესწორების კვალი (ქერცლისებური ფირფიტების ატკეცის შემდეგ) დისკოს კიდეების გასწვრივ, მაგრამ სამუშაო ბოლომდე არ მიუყვანიათ. მისი ზომებია: დიამეტრი დაახლოებით — 5,7 სმ, სისქე — 2,9 სმ. პატინირებული არ არის.

ანატკეცები და ლამელები, ხვირათის ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალის შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანია (240 ერთეული). უმრავლესობა მოყავისფრო ან მონაცრისფრო კაჟისაა. ობსიდიანის ანატკეცები ან მათზე ნაკეთები იარაღები სულ სამი ცალია. სხვა ქანისაგან მიღებული ანატკეც-ლამელები კოლექციაში არ გვხვდება. ანატკეცები და ლამელები ტიპოლო-

---

[1] იხ. დ. თუშაბრამიშვილი, მუსტიერული ხანის ძეგლები სოფ. ჭილოვანიდან (დასავლეთ საქართველო, ჭიათურის რ-ნი) საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXVII—B, 1967, გვ. 11—12.

გიური თვალსაზრისით[2] იყოფა ორ ჯგუფად: 1) ლევალუაზურად (85 ც.) და 2) არალევალუაზურად (155 ც.)[3].

ა ნ ა ტ კ ე ც ე ბ ი   ლ ე ვ ა ლ უ ა ს   ტ ი პ ი ს 28 ცალია. ანატკეცების მნიშვნელოვანი ნაწილი ხასიათდება სწორი მოყვანილობით და დარტყმის მოედნის შესწორებით ნუკლეუსზე (23 ც.) ლევალუაზური ანატკეცების საშუალო სიგრძე 7,0 სმ, სიგანე — 5,2 სმ, ხოლო სისქე — 1,0 სმ. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი. ტაბ. I, 7. გამოსახული ანატკეცი მოყავისფრო კაჟისაა. მისი დარტყმის მოედანი გლუვია, ხოლო შესაბამისი ბურცული უმნიშვნელოდაა წამოზრდილი. ზურგის ზედაპირზე ეტყობა წინამორბედი სამი ფირფიტის ატკეცის კვალი. დაფარულია მკრთალი პატინით. ანატკეცის ორივე ზედაპირი სარკესავით პრიალებს, ე. ი. ახასიათებს „ლუსტრაჟი", მისი ზომებია: სიგრძე— 6,3 სმ, სიგანე — 5,3 სმ, სისქე — 1,5 სმ.

მეორე ანატკეცი (ტაბ. I, 8). ოვალური მოყვანილობის მოყავისფრო კაჟისაა. ზურგის ზედაპირის მარცხენა კიდეზე ნაწილობრივ შერჩენილი აქვს კაჟის კანი. ზურგზე ეტყობა წინამორბედი ფირფიტების ატკეცის კვალი ღრმა ნეგატივების სახით. ანატკეცების დარტყმის მოედანი ამოზნექილ ფაცეტირებულია; შესაბამის ბურცულს უკავია ქვედა სიბრტყის მესამედი და ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებური წარმონაქმნი. ანატკეცის ბოლო ოდნავ შესწორებულია რეტუშით, ეტყობა, რომ იგი საფხეკად იყო გამოყენებული. ანატკეცს ახასიათებს მკრთალი „ლუსტრაჟი". მისი ზომებია: სიგრძე — 7 სმ, სიგანე — 5,1 სმ, სისქე — 1,3 სმ.

ამოზნექილი ფაცეტირებული დარტყმების მოედანი აქვს მოყავისფრო კაჟის ანატკეცს, რომელიც მოყვანილობით სამკუთხედს უახლოვდება (ტაბ. I, 9). დარტყმის მოედანი ქმნის სწორ კუთხეს ქვედა სიბრტყესთან და ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებრი წარმონაქმნი. სიგრძე — 7,5 სმ, სიგანე — 3,8 სმ, სისქე — 0,8 სმ.

ლ ა მ ე ლ ე ბ ი   ლ ე ვ ა ლ უ ა ს   ტ ი პ ი ს, 57 ცალია. უმრავლესობა ხასიათდება სწორი, წაგრძელებული პროპორციებით. მათი საშუალო სიგრძე 6—7 სმ-ია, ხოლო სიგანე 3—3,5 სმ. ლამელების დიდი უმრავლესობა მიღებულია ერთფუძიანი ნუკლეუსებიდან, რაც კარგად ჩანს მათი ზურგის მოყვანილობიდან და წინამორბედი ფირფიტების ატკეცის კვალიდან. ლამელების დარტყმის მოედნები მომზადების თვალსაზრისით სხვადასხვა ხასიათისაა, მათ შორის სჭარბობს სწორად რეტუშირებული (ფაცეტირებული). თვალსაჩინოებისათვის განვიხილოთ ზოგიერთი ლამელა. ტაბ. I,10. გამოსახული ლამელა მოთაფლისფერო, მოყავისფრო კაჟისაა. დარტყმის მოედანი გლუვი აქვს და რამდენადმე გვერდზეა ლამელის გრძივი ღერძისაგან. იგი ორფერდაა და როგორც ჩანს ატკეცილია ერთფუძიანი ნუკლეუსიდან. ფერდების გამყოფი ქედი შუა

---

[2] ანატკეცებისა და ლამელების, აგრეთვე დარტყმის მოედნების კლასიფიკაციის და ქვის გაპობის ტექნიკის სტატისტიკური ანალიზის დროს ვხელმძღვანელობდით ფრანსუა ბორდის მიერ შემუშავებული მეთოდით იხ. F. B o r d e s, 1) Principe d'une m'ethode d'étude des téchniques de de'bitage et de la typologie du paléolithiqu ancien et moyen. L Anthropologie, t. 54. № 1—2, Paris, 1950; 2) Typologie du paléolithique ancien et moyen. Publications de linatite de Bordeaux Mémoire. № 1. Bordeaux, 1963; 3) Les limons quaternaires du bassien de la Seines. Archives de L'institut de paléontologie humaine. Mémoire, 26, Paris, 1953.

[3] ლევალუაზურ და არალევალუაზურ ანატკეც-ლამელების საერთო რაოდენობაში შედის მათზე ნაკეთები იარაღებიც.

ნაწილამდე საკმაოდ მაღალია, ხოლო ბოლოში თხელი, წინამორბედი ფირფიტის ატკეცის შედეგად. ლამელის მარცხენა გვერდს ეტყობა მკრთალი რეტუში. მისი ზომებია: 7,4×3,1×1,3 სმ პატინირებული არ არის. გლუვი — შეუსწორებელი დარტყმის მოედანი აქვს ლამელას, გამოსახულს ტაბ. II, 1-ზე.

ლამელა, თეთრხალებიანი მოყავისფრო კაჟისაა (ტაბ. II, 2), სიგრძე — 11,2 სმ, სიგანე — 4,7 სმ, სისქე — 1,5 სმ. ორფერდა დარტყმის მოედანი მიღებულია ნუკლეუსზე შემხვედრი კუთხით ორი ფირფიტის ატკეცის გზით. იგი თითქმის სწორ კუთხეს ქმნის ლამელის ქვედა სიბრტყესთან. შესაბამისი ბურცული საკმაოდ რელიეფურია და უკავია ქვედა სიბრტყის მესამედი. ლამელის მარცხენა გვერდი მთელ სიგრძეზე დამუშავებულია მკრთალი რეტუშით. ლამელის ორივე ზედაპირს ახასიათებს მკრთალი „ლუსტრაჟი". პატინირებული არ არის.

სწორად რეტუშირებული დარტყმისმოედნიანი ლამელა მიღებულია მოყვითალოხალებიან მოყავისფრო კაჟის ერთფუძიანი ნუკლეუსიდან (ტაბ. II, 3). იგი სამფერდაა. ნეგატივების მოყვანილობიდან ჩანს, რომ მასზე ადრე ატკეცილი ფირფიტებიც სწორი პროპორციებით ხასიათდებოდნენ. დარტყმის მოედანი საკმაოდ გულმოდგინედაა შესწორებული ნუკლეუსზე წვრილფაცეტოვანი რეტუშით, შესაბამის ბურცულს უკავია ქვედა სიბრტყის თითქმის ნახევარი. პატინირებული არ არის. მისი ზომებია: 10,8×4,7×1,5 სმ ახასიათებს მკრთალი „ლუსტრაჟი". მეორე ლამელაც ერთფუძიანია ნუკლეუსიდანაა ატკეცილი, იგიც სამფერდაა. დარტყმის მოედანი სწორ კუთხეს ქმნის ქვედა სიბრტყესთან და სწორადაა შესწორებული ნუკლეუსზე (ტაბ. II, 4). პატინირებული არ არის, სამაგიეროდ დაფარულია მკრთალი „ლუსტრაჟით". მისი ზომებია 7,7×3,7×1,2 სმ.

ამოზნექილ რეტუშირებული (ფაცეტირებული) ლამელები სულ 12 ცალია. ერთი მათგანი (ტაბ. II, 5). მოყვითალო-მოყავისფრო კაჟისაა. ზურგის ზედაპირზე ეტყობა წინამორბედი ორი მოგრძო ლამელის ატკეცის კვალი, ხოლო მარჯვენა გვერდის გასწვრივ შერჩენილი აქვს კაჭრის კანი. დარტყმის მოედანი ამოზნექილ-მორკალულია და გულმოდგინედაა შესწორებული ნუკლეუსზე წვრილფაცეტოვანი რეტუშით. შესაბამისი ბურცული უმნიშვნელოდაა წამოზრდილი და ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებური ანამტვრევის კვალი. ლამელა მკრთალი „ლუსტრაჟიანია". მისი ზომებია: სიგრძე — 8,9 სმ, სიგანე — 3,5 სმ, სისქე — 0,8 სმ.

ამოზნექილ-რეტუშირებული დარტყმისმოედნიანი მეორე ლამელა (ტაბ. II, 6). მოყავისფრო კაჟისაა და დაფარულია მოყვითალო-მოვარდისფრო მკრთალი პატინით. დარტყმის მოედანი ამოზნექილია, ქმნის სწორ კუთხეს ქვედა სიბრტყესთან და შესანიშნავადაა შესწორებული ნუკლეუსზე. შესაბამისი ბურცული რელიეფურია და ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებრი წარმონაქმნი. ლამელის ორივე ზედაპირი სარკისებურად პრიალაა. ახალი გატეხილია.

თითქმის არაფრით განსხვავდება ზედაპალეოლითურისაგან (ტაბ. II, 7) გამოსახული მოყავისფრო კაჟის ლამელა. მისი სამფერდა ზურგის გამყოფი ქედები დაბალია, ხოლო ნეგატივები არა ღრმა. დარტყმის მოედანი პატარაა და შესწორებული, ქმნის სწორ კუთხეს ქვედა სიბრტყესთან. შესაბამისი ბურცული უმნიშვნელოდაა წამოზრდილი, მაგრამ ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებრი წარმონაქმნი, რასაც ძლიერი დარტყმის შედეგად ღებულობს შესაბამისი ბურცული. ლამელის ორივე გვერდი ფაქიზადაა რეტუშირებული. შესაძლებელია

მას იყენებდნენ, როგორც მჭრელ იარაღს. მისი ზომებია: სიგრძე — 6,3 სმ, სიგანე — 2,2 სმ, სისქე დარტყმის მოედანთან — 0,6 სმ.

ანატკეცები და ლამელები არალევალუას ტიპის, სულ 155 ცალია. უმრავლესობა ხასიათდება მასიურობით, უწესო მოყვანილობით, დარტყმის დიდი მოედნით და რელიეფური შესაბამისი ბურცულით. მათი უმრავლესობის ზურგი დაფარულია კაჟრის კანით, მცირე ნაწილს კი კარგად ეტყობა წინამორბედი ფირფიტების რადიალურად ან კონვენგენტურად ატკეცის კვალი. არალევალუაზურ ანატკეცებს შორის გვხვდება საკმაოდ სწორი მოყვანილობის ცალებიც. ანატკეცები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან დარტყმის მოედნის ხასიათითაც. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი.

ანატკეცი მოყვითალოხალებიან მოყავისფრო კაჟისა, ორფერდაა, დარტყმის მოედანი გლუვი აქვს (ტაბ. II, 8), იგი სწორი კუთხითაა განლაგებული ქვედა სიბრტყესთან. შესაბამისი ბურცული რელიეფურია, უკავია ქვედა სიბრტყის ნახევარზე მეტი და ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებრი წარმონაქმნი. ორივე ზედაპირი სარკესავით პრიალებს. პატინირებული არ არის. მისი ზომებია: 7,0×6,5×1,5 სმ.

დარტყმის მოედანი გლუვი აქვს აგრეთვე მეორე ანატკეცს, რომლის მთელი ზედაპირი დაფარულია მძლავრი პატინით. ანატკეცი მასიური და უხეშია (ტაბ. II, 9). ზურგის მარჯვენა გვერდი დაფარული აქვს კაჟრის კანით: დარტყმის მოედანი ქვედა სიბრტყესთან ქმნის მახვილ კუთხეს, შესაბამის ბურცულს უკავია ქვედა სიბრტყის ნახევარზე მეტი და კარგად ეტყობა ნიჟარისებრი ანამტვრევი. ანატკეცის ზომებია: 8×4,8×2 სმ. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ კოლექციაში არის რამდენიმე ანატკეცი და ლამელა, რომელთა მთელი ზედაპირი დაფარულია მძლავრი პატინით. შესაძლებელია აღნიშნული ნივთები ან გაცილებით ადრე მოხვდა მიწის ზედაპირზე დანარჩენ მასალასთან შედარებით, ან შესაძლოა რამდენადმე უფრო არქაულია და მოტანილია სხვა ადგილიდან ხვირათის ბორცვზე მცხოვრებ პირველყოფილი ადამიანის მიერ.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არალევალუაზურ ანატკეცებს შორის გვხვდება თითო-ოროლა, რომელთაც საკმაოდ სწორი მოყვანილობა ახასიათებს. ერთ-ერთი მათგანი ატკეცილია მოთაფლისფრო კაჟის ორფუძიან თუ დისკოიდალურ ნუკლეუსიდან. მას ზურგზე ეტყობა წინამორბედი ფირფიტების ატკეცის კვა-

ლევალუაზური ანატკეცები და ლამელები — ცხრილი 2

ნამზადები	დარტყმის მოედანი: გლუვი (შეუსწორებელი)	ორფერდა	სწორად რეტუშირებული (ფასეტირებული)	მოზნექილ-რეტუშირებული (ფასეტირებული)	დაზიანებული ან გაურკვეველი	წათლილი მეორადი დამუშავებით	სულ
ანატკეცები	5	—	13	7	1	1	27
სამკუთხა ანატკეცები	—	—	—	1	—	—	1
ლამელები	7	3	24	12	9	2	57
	12	3	37	20	10	3	85

ლი რელიეფური წიბოსა და ღრმა ნეგატივების სახით (ტაბ. II, 10). ქვედა სიბრტყისადმი სწორი კუთხით მდებარე დარტყმის მოედანი შესწორებულია ნუკლეუსზე. შესაბამისი ბურცული რელიეფურია და უკავია ქვედა სიბრტყის მესამედი. ანატკეცი არ არის პატინირებული. ზომები: 8,9×6,3×1,4 სმ.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ხვირათის ნამოსახლარზე მოპოვებული ანატკეც-ლამელების, აგრეთვე დარტყმის მოედნის კლასიფიკაციის ძირითადი ტექნიკური მაჩვენებლები გამოსახული ციფრებში კარგად ჩანს მე-2 და მე-3 ცხრილში.

ცხრილი 3

არალევალუაზური ანატკეცები და ლამელები

ნამზადები	დარტყმის მოედანი						
	გლუვი (შეუსწორებელი)	ორფერდა	სწორად რეტუშირებული (ფაცეტირებული)	ამოზნექილ რეტუშირებული (ფაცეტირებული)	დაზიანებული ან გაურკვეველი	წათლილ მეორადი დამუშავებით	სულ
ანატკეცები	73	—	34	19	24	2	152
სამკუთხა ანატკეცები	—	—	1	1	—	—	2
ლამელები	—	—	—	—	1	—	1
	73	—	35	20	25	2	155

ზემოთ მოტანილი ცხრილების მოშველიებით შესაძლებელია გაკეთდეს ხვირათზე მოპოვებული მასალის ქვის გაპობის ტექნიკისა და დარტყმის მოედნების ხასიათის სტატისტიკური ანალიზი ინდექსების სახით.

ხვირათზე მოპოვებული ქვის მასალის ლევალუას ინდექსი (indice Levallois) ასეთია:

$$\frac{\text{ლევალუას ტიპის ნამზადების საერთო რაოდენობა} - 85 \times 100}{\text{ყოველგვარი ნამზადების საერთო რაოდენობა (ლევალუა არა ლევალუა)}\ 240} = 35{,}4$$

ამგვარად, ხვირათის მასალების ლევალუას ინდექსი უდრის 35,4, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ იგი ლევალუაზურ ინდუსტრიას მიეკუთვნება.

ხვირათის ნამოსახლარიდან მრავლადაა ლამელები (65 ც.), რაც საკმაოდ მაღალ ინდექსს იძლევა: $1\ \text{Lam} - \frac{65 \times 100}{240} - 27{,}0$ აღნიშნული ციფრი მეტად დიდია, რაც სხვა მონაცემებთან ერთად იმის მაუწყებელია, რომ ხვირათის სახით საქმე გვაქვს მუსტიეს ეპოქის მოგვიანო ხანის საკმაოდ განვითარებულ ინდუსტრიასთან.

საყურადღებოა აგრეთვე დარტყმის მოედნების შესწორების ინდექსი, როგორც საერთო (ორფერდა, სწორად და ამოზნექილ რეტუშირებული), ისე ფაქიზი — ფაცეტირებული (სწორად და ამოზნექილ რეტუშირებული).

დარტყმის მოედნების შესწორების საერთო ინდექსი — 52,5-ია, რაც შეეხება ფაქიზად რეტუშირებულ, ანუ ფაცეტირებული დარტყმის მოედნების ინდექსს, იგი 51,0 უდრის. ამგვარად ხვირათის მუსტიერული მასალა ფაცეტირებულ ინდუსტრიას მიეკუთვნება. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ფაცეტირების მაღალი ინდექსი დამახასიათებელია პალესტინის გამოქვაბულების ლევალუა-მუსტიერული ხანის მასალებისათვის.

გარდა ზემოთ დასახელებული ნუკლეუსებისა და სხვადასხვა სახის ნამზადებისა, ხვირათის მუსტიერულ მასალაში საკმაო რაოდენობითაა დასრულებული იარაღები და რეტუშირებული ანატკეცები (სულ 41 ც.). იარაღებს შო-

რის წამყვანი ადგილი წვეტანებს (16 ც.) და სახოკებს (11 ც.) უკავიათ, დანარჩენი იარაღები მცირერიცხოვანია. თითქმის ყველა წვეტანა (15 ც.) ლევალუას ტიპის ლამელებზეა ნაკეთები, ხოლო სახოკები — არალევალუაზურ ანატკეცებზე. დასრულებული იარაღების უმრავლესობა (განსაკუთრებით წვეტანები) ხასიათდება საკმაოდ სწორი მოყვანილობით და სრულყოფილი დამუშავებით.

ხვირათზე მოპოვებულ იარაღებს შორის, ჩვენის აზრით, ყველაზე საყურადღებოა დაფნის ფოთლისმაგვარი ორმხრივ ბრწყინვალედ დამუშავებული *შუბის თუ სატევრის პირი* (ტაბ. III,1). იარაღი ნაკეთებია მონაცრისფრო, ალაგ-ალაგ მოყვითალო ელფერის კაჟის მასიურ ანატკეცებზე ან ლამელაზე, რაზედაც მიუთითებს მაღალი, რელიეფური ზურგი და სწორი ქვედა სიბრტყე. იარაღის შუა ნაწილის განივკვეთი სამკუთხედს უახლოვდება, ხოლო წვერთან და ბოლოში — სეგმენტს. შუბისპირს შერჩენილი არა აქვს დარტყმის მოედანი და არც შესაბამისი ბურცული. იგი მთლიანადაა ათლილი რეტუშის საშუალებით. ანატკეცისა თუ ლამელისათვის ჯერ მთლიანად დაუმუშავებიათ მუცლის ზედაპირი, ხოლო შემდეგ ზურგი, ამას ცხადყოფს დამუშავების თანამიმდევრობაზე დაკვირვება. კერძოდ, მუცლის (ქვედა სიბრტყის) დამუშავებისას გამოყენებული ურთიერთშემხვედრი მსხვილფაცეტოვანი, მაგრამ არაღრმა რეტუშირებისას მიღებული ნეგატივები უმრავლეს შემთხვევაში ჩამოქვეთილია იარაღისათვის გარკვეული ფორმის მიცემის დროს. ასევე მსხვილფაცეტოვანი რეტუშითაა დამუშავებული ზურგი. რეტუში რიგ შემთხვევაში საფეხურებიანია, მაგრამ შემდგომ იგი შესწორებულია თანამიმდევრული ფაქიზი რეტუშით, რომელიც იარაღის პირს გარშემო მიუყვება. განსაკუთრებით შესანიშნავადაა დამუშავებული სამუშაო წვერი, რომელიც ძალიან ბასრია. მუცლის მხრიდან შუბისპირის ბოლო მნიშვნელოვნადაა გათხელებული გათლის საშუალებით ისე, რომ იგი ზურგის ზედაპირისაკენაა აწრილი, რაც კარგად ჩანს პროფილში. შესაძლებელია ეს გაკეთებულია იარაღის ტარში უკეთ გაჭედვის მიზნით. შუბისა თუ სატევრის პირის ზომებია: სიგრძე — 13,1 სმ, სიგანე შუა ნაწილში — 3,5 სმ, მაქსიმალური სისქე — 1,7 სმ. პატინირებული არ არის. ახასიათებს მკრთალი „ლუსტრაჟი“.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ხვირათის მუსტიერული მასალა მიწის ზედაპირზეა მოპოვებული მოგვიანო ხანის ინვენტართან ერთად, სადაც საკმაო რაოდენობითაა წარმოდგენილი ორმხრივი დამუშავებული იარაღები, მათი ფრაგმენტები და ნამზადები, ამიტომ ბუნებრივია დაიბადოს კითხვა: ხომ არაა ზემოთ აღწერილი შუბისპირი მოგვიანო ხანის? შევეცდებით გავცეთ პასუხი: ხვირათის ნამოსახლარზე მოპოვებული გვიანი ხანის ორმხრივ დამუშავებული არც ერთი იარაღი ჩამოყალიბებული არ არის მასიურ ანატკეცებზე თუ ლამელაზე, ყველა მათგანი ნაკეთებია კაჟის მთლიანი გულგულისაგან, კაჟი მოყავისფრო-მოწითალოა. არც ერთს არ ახასიათებს დაფნის ან ტირიფის ფოთლისმაგვარი მოყვანილობა. არ ეტყობათ გათლა და საფეხურიანი რეტუში და საერთოდ დამუშავების ტექნიკის არქაულობა. მოგვიანო ხანის არც ერთ ნივთს არ ახასიათებს მინანქრისებრი პრიალი, ანუ „ლუსტრაჟი“. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მუსტიერულ კომპლექსში გვაქვს ორმხრივი სახოკი, რომელიც ნაკეთებია ზუსტად ისეთსავე კაჟისაგან, როგორზეც შუბისპირია. ჭიათურის რ-ის სოფ. კაცხიდან მოგვეპოვება მასიურ ანატკეცზე თუ ლამელაზე ნაკეთები მუსტიერული ხანის ორმხრივ დამუშავებული შუბისპირი, დაფარული მძლავრი

მოვარდისფრო პატინით, რომელიც დამუშავების ტექნიკით ხვირითის ანალოგიურია. ყოველივე ზემოთქმული საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ხვირათის შუბისპირიც მუსტიერული ფენიდან მომდინარეობს.

წ ვ ე ტ ა ნ ე ბ ი 16 ცალია. დიდი უმრავლესობა (15 ც.) ნაკეთებია ლევალუაზურ ანატკეცებზე და ლამელებზე. ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან, როგორც მოყვანილობით, ისე დამუშავების სრულყოფითაც. სავარაუდებელია, რომ სხვადასხვა ტექნიკით დამუშავებული წვეტანები სხვადასხვა სახის სამუშაოსათვის იყო განკუთვნილი. ერთი წვეტანა (ტაბ. II, 11). ნაკეთებია მოყავისფრო კაჟის სამფერდა ანატკეცზე. ქვედა სიბრტყისადმი სწორი კუთხით მდებარე დარტყმის მოედანი ოდნავ ამობურცულ-დაკლაკნილია და ფაქიზადაა შესწორებული ნუკლეუსზე. შესაბამის ბურცულს უკავია ქვედა სიბრტყის მესამედი. ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებური ანამტრევის კვალი და სხივებივით გაშლილი დაშაშრულობა. წვეტანა ფოთლისებური ყოფილა (წვერი ძველადვეა მოტეხილი), ორივე გვერდი აქვს დამუშავებული წვრილფაცეტოვანი რეტუშით, რომელიც კი არ აყალიბებს წვეტანის ფორმას, არამედ მისდევს ანატკეცის გვერდებს. პატინირებული არ არის. მისი ზომებია: 6,7×3,8×0,9 სმ.

წვეტანა, ნაკეთები მოყავისფრო კაჟის ორფერდა ლამელაზე (ტაბ. II, 12), თავი და ბოლო მოტეხილი აქვს ძველადვე. ლამელის მარცხენა ფერდი, მცირე ნაწილზე, დაფარულია კაჭრის კანით. მარცხენა გვერდი მთლიანადაა დამუშავებული სრულყოფილი რეტუშით, მარჯვენა კი მხოლოდ სამუშაო წვერთან. სიგრძე — 6,4 სმ, სიგანე — 2,4 სმ, სისქე — 1,1 სმ. არა აქვს არც „ლუსტრაჟი" და არც პატინა.

შესანიშნავად აქვს დამუშავებული წვერი თანამიმდევრული ვიწროფაცეტიანი რეტუშით წვეტანას (ტაბ. II,13), ნაკეთებს მოყავისფერო კაჟის ორფერდა ლამელაზე, რომლის მარჯვენა მხარე დაფარულია კაჭრის კანით. სამუშაო წვერი ფაქიზადაა შესწორებული და მახვილია. იარაღი გატეხილია ძველადვე. არა აქვს პატინა; მინანქრისებური პრიალა ზედაპირიანია. მისი ზომებია: 5,4×2,9×1 სმ.

ზედაპალეოლითური ტიპისმაგვარ ლამელაზეა ნაკეთები (ტაბ. II, 14). გამოხატული წვეტანა, რომელსაც დამუშავებული აქვს მხოლოდ სამუშაო წვერი და მარჯვენა გვერდი შუა ნაწილამდე. ლამელის ბოლო მოტეხილია. ორივე ზედაპირს, განსაკუთრებით სამუშაო წვერთან, ახასიათებს მინანქრისებრი სიპრიალე. პატინირებული არ არის. წვეტანის ზომებია: 5,7×2,2×0,6 სმ.

წვეტანა, მონაცრისფერო კაჟისა, ნაკეთები სამკუთხა მოყვანილობის სამფერდა ლამელაზე (ტაბ. III, 2). დარტყმის მოედანი სწორედ აქვს შესწორებული ნუკლეუსზე, შესაბამისი ბურცული არარელიეფურია. აღნიშნული წვეტანა განსხვავდება ზემოთ აღწერილთაგან დამუშავების ხერხებით. მათ გვერდები და წვერი დამუშავებული აქვთ ზურგის მხრიდან, აღნიშნულ ცალს კი მხოლოდ მუცლის ზედაპირიდან, თანაც ისე, რომ ზურგიდან სრულებით არ ეტყობა შესწორების კვალი. მუცლის მხრიდან მთლიანადაა დამუშავებული ბრტყელი რეტუშით მარცხენა კიდე და სამუშაო წვერი. რეტუშის საშუალებით ათლილია ქვედა სიბრტყეზე ატკეცის დროს წარმოქმნილი რელიეფური, ტალღისებური წამონაზარდები და შესაბამისი ბურცულის ნაწილი. დამუშავების მიზანი ყოფილა არა გარკვეული მოყვანილობის მიცემა იარაღისათვის, არამედ სამკუთხა ლამელის კიდეებისა და წვერის გასწორება-წამახვილება. კოლექციაში გვაქვს სამკუთხა მოყვანილობის არალევალუაზურ ანატკეცებზე ნაკეთები წვეტანა,

რომელიც მსგავსი ტექნიკითაა დამუშავებული. წვეტანის ზომებია: 7,2×3,0××0,8 სმ. პატინა არა აქვს. კაჟის ორივე ზედაპირი მკრთალ-პრიალაა.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

წვეტანა ასიმეტრიული (ტაბ. III, 3), ნაკეთები მოთეთრო- და მოყვითალოხალებიან მოყავისფრო კაჟის ლევალუას ტიპის ორფერდა ანატკეცზე. ანატკეცი მიღებულია ორფუძიანი ნუკლეუსიდან. დარტყმის მოედანი წამტვრეული თუ დაზიანებული აქვს. მორკალური მარცხენა გვერდი სამუშაო წვერთან დაბლაგვებულია რეტუშის საშუალებით, მარჯვენა გვერდი კი შედარებით სწორია, დამუშავებულია ფაქიზი რეტუშით და ქმნის მჭრელ პირს. აღნიშნული იარაღი, შესაძლებელია, დანის ფუნქციას ასრულებდა. სიგრძე — 7,2 სმ, სიგანე — 3,6 სმ, სისქე — 0,3 სმ. პატინირებული არ არის.

წვეტანა-საფხეკი (ტაბ. III, 4). ნაკეთები მოყავისფრო თეთრხალებიანი კაჟის მასიურ ლამელისებურ ანატკეცებზე თუ ლამელაზე, რომელიც პროფილში საკმაოდ მოხრილია. ფირფიტის დარტყმის მოედანი და შესაბამისი ბურცული წათლილია და ამ მხარეს შექმნილია წვეტანის სამუშაო წვერი, ხოლო საწინააღმდეგო ბოლო მორკალულია რეტუშის საშუალებით და საფხეკია ჩამოყალიბებული. აღნიშნული კომბინირებული იარაღი ირგვლივაა დამუშავებული ჯერ მსხვილფაცეტოვანი, ხოლო შემდეგ სრულყოფილი, თანამიმდევრული რეტუშით. იარაღის მარცხენა კიდეს, ზურგის მხრიდან, რეტუში არა აქვს, სამაგიეროდ იგი დამუშავებულია მუცლის ზედაპირიდან ბრტყელი რეტუშით. იარაღის ორივე ბოლოს, წვეტანასაც და საფხეკსაც, ეტყობა გამოყენების კვალი. უნდა აღინიშნოს, რომ აღნიშნული იარაღი გამოირჩევა დამუშავების სრულყოფილი ტექნიკით. სრულებით არ არის პატინირებული. კაჟის ორივე ზედაპირი ოდნავ პრიალებს. წვეტანა-საფხეკის ზომებია: სიგრძე — 9,3 სმ, სიგანე — 4 სმ, სისქე — 1,6 სმ.

სახოკები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სულ 11 ცალია და უმრავლესობა ნაკეთებია არალევალუაზურ ანატკეცებზე. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ კოლექციაში გვაქვს 9 ცალი ანატკეცი და ლამელა, რომელთა გვერდები სწორი ან ჩაღრმავებული რეტუშირებულია და რომელთა გამოყენება შესაძლებელია საფხეკებად, მაშინ მათი რაოდენობა მნიშვნელოვნად გაიზრდება. სახოკებს შორის სჭარბობს ოდნავ ამოზნექილი და სწორ სამუშაოპირიანები. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი. ტაბ. III, 5, გამოსახული სახოკი ნაკეთებია მოთეთრო და მოყვითალოხალებიან მოყავისფრო კაჟის არალევალუაზურ ანატკეცებზე. დარტყმის მოედანი ბლაგვ კუთხეს ქმნის ქვედა სიბრტყესთან და დაფარულია კაჭრის კანით. შესაბამისი ბურცული რელიეფურია და უკავია ქვედა სიბრტყის ნახევარი. სახოკის სამუშაო პირი ჩამოყალიბებულია ანატკეცის მარჯვენა გვერდზე და ოდნავ ამოზნექილია. რეტუში წყვეტილია და არა თანაბარი. პატინირებული არ არის. სიგრძე — 6,0 სმ, სიგანე — 7,0 სმ, სისქე — 1,2 სმ, შესაძლებელია უფრო დიდი ზომის იყო, მაგრამ ადრევეა გატეხილი. ანატკეცის ორივე ზედაპირს ახასიათებს მინანქრისებრი სიპრიალე.

ამოზნექილ სამუშაოპირიანი მეორე სახოკი (ტაბ. III, 6), ნაკეთებია ღია მოყავისფრო კაჟის არალევალუაზურ ანატკეცზე. სამუშაო პირი ჩამოყალიბებულია მსხვილფაცეტოვანი რეტუშით, რომელიც ღრმად გადადის ზურგზე და შემდეგ შესწორებულია ფაქიზი რეტუშით. ბრტყელი რეტუშითაა დამუშავებული ანატკეცის მუცლის ზედაპირი სამუშაო პირის გასწვრივ. რეტუშირებულია აგრეთვე მარჯვენა ბოლო ისე, რომ იგი ანატკეცის დარტყმის მოედნის შესწორებას მოგვაგონებს, თუმცა ანატკეცს შერჩენილი არა აქვს არც დარტ-

ტმის მოედანი და არც შესაბამისი ბურცული. იარაღის ზომებია: 5,9×4,7×1,4 სმ. პატინირებული არ არის, ორივე ზედაპირი მკრთალ-პრიალაა.

სახოკი, ორმხრივი, ნაკეთები მონაცრისფრო, ალაგ-ალაგ მოყვითალო ელფერის მქონე კაჟის არალევალუაზურ მასიურ ლამელისებრ ანატკეცზე (ასეთსავე კაჟზეა ნაკეთები ზემოთ აღწერილი შუბისპირი), რომლის დარტყმის მოედანი სწორადაა შესწორებული ნუკლეუსზე. ანატკეცის ორივე გვერდზე ჩამოყალიბებულია ოდნავ ამოზნექილ სამუშაოპირიანი სახოკი. რეტუში არ არის თანამიმდევრული, რიგ შემთხვევაში უფრო ღრმაა, ამიტომ სამუშაო პირი ოდნავ დაკბილულია. როგორც ჩანს, იარაღი უფრო გრძელი ყოფილა, მაგრამ ძველადვე გატეხიათ. სახოკის ზომები: 7,2×3,7×1,5 სმ. აქვს მკრთალ-პრიალა ზედაპირი (ტაბ. III,$_{8}$).

სახოკი ირგვლივ რეტუშირებული, ნაკეთები ღია მოყავისფრო კაჟის არალევალუაზურ ანატკეცზე (ტაბ. III,$_{7}$). ანატკეცი მიღებული უნდა იყოს დისკოიდალური ნუკლეუსიდან. დარტყმის მოედანი ნაწილობრივ წათლილია, დარჩენილი ნაწილი კი გლუვია. ანატკეცის ირგვლივ გაკეთებული დამაბლაგვებელი რეტუში არათანაბარია, ალაგ-ალაგ ღრმადაა შეჭრილი და ქმნის ოდნავ დაკბილულ სამუშაო პირს. იარაღის ზომებია: 5,3×5,4×1,3 სმ.

სახოკი, ამოზნექილ-დაკბილულ სამუშაოპირიანი, ნაკეთები მოყავისფრო კაჟის არალევალუაზურ ანატკეცზე (ტაბ. IV,$_{1}$). ანატკეცი მასიურია, დარტყმის მოედანი ქმნის სწორ კუთხეს ქვედა სიბრტყესთან და სწორადაა შესწორებული ნუკლეუსზე. შესაბამისი ბურცული ოდნავაა წამოზრდილი, მაგრამ ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებური ორი ანატკეცის კვალი მიღებული ნუკლეუსის ფუძეზე მიყენებული ძლიერი დარტყმის შედეგად. ანატკეცის მარჯვენა გვერდი რეტუშირებული კი არ არის, არამედ ჩამომტვრეულია წყვეტილად, ერთმანეთისაგან მცირედი ინტერვალით და ქმნის დაკბილულ სამუშაო პირს. ანატკეცის მარცხენა გვერდი დაბლაგვულია საკმაოდ ფართო, მაგრამ თხელი ფირფიტების (ნეგატივები არ არის ღრმა) ატკეცის გზით და შემდეგ რეტუშირებულია. დარტყმის მოედნის საწინააღმდეგო ბოლო დამუშავებულია ორმხრივი გათლის წესით ისე, რომ იგი ქმნის მჭრელ სამუშაო პირს. მოყვანილობისა და დამუშავების ტექნიკის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს იყო უნივერსალური იარაღი, რომლის ფუნქციაში შედიოდა არა მარტო გაფხეკვა, არამედ გაჩეხვა და გაჭრაც. ანატკეცის ორივე ზედაპირს, დამუშავებული ადგილების ჩათვლით, ახასიათებს მინანქრისებური სიპრიალე ანუ „ლუსტრაჟი"; პატინირებული არ არის. სიგრძე — 11,1 სმ, სიგანე — 5,2 სმ, სისქე — 2,5 სმ.

სახოკი, სწორსამუშაოპირიანი, ნაკეთები ღია მოყავისფრო კაჟის სამფერდა ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. IV,$_{2}$). ანატკეცის დარტყმის მოედანი ვიწროა, სწორადაა შესწორებული ნუკლეუსზე და ქმნის სწორ კუთხეს ქვედა სიბრტყესთან. ანატკეცს ბოლოში შერჩენილი აქვს კაჭრის კანი. სამუშაო პირი ჩამოყალიბებულია მარცხენა გვერდზე წვრილფაცეტოვანი დამრეცი რეტუშით, რომელიც ბოლომდე არ გასდევს ფირფიტას. რეტუშის ხასიათით იგი მჭრელ იარაღს უფრო წააგავს ვიდრე სახოკს. პატინირებული არ არის. მისი ზომებია: 7,5×3,8×0,8 სმ.

საფხეკი ამოღარული (ტაბ. IV,$_{3}$), ჩამოყალიბებული მოყავისფრო კაჟის არალევალუაზურ ანატკეცზე. დარტყმის მოედანი გლუვია და ქმნის სწორ კუთხეს ქვედა სიბრტყესთან; იგი ანატკეცის ცენტრალური ღერძიდან

გვერდზე, ბლაგვი კუთხით მდებარეობს შესაბამისი ბურცული რელიეფურია და უკავია ქვედა სიბრტყის ნახევარი, ზედაპირზე კარგად ეტყობა ნიჟარისებრი ანამტვრევის კვალი. მარცხენა გვერდი ამოღარულია რეტუშით. ანატკეცის მარჯვენა გვერდი, დარტყმის მოედანთან, მორკალულია და დამუშავებულია ციცაბო რეტუშით ისე, როგორც ეს მოგვიანო ხანის ოვალურ სამუშაოპირიან საფხეკებს უკეთდებათ. არ არის გამორიცხული, რომ ეს იარაღი მართლაც მოგვიანო ხანის იყოს. პატინა არა აქვს. სიგრძე (ცენტრალური ღერძის გასწვრივ)— 3,6 სმ, სიგანე — 4,2 სმ, სისქე — 1,0 სმ.

დ ა ნ ა ს ა ფ ხ ე კ ი, ნაკეთები მოთეთრო-მოყვითალოხალებიან მოყავისფრო კაჟის ლევალუას ტიპის სამფერდა ლამელაზე (ტაბ. IV, 6). დარტყმის მოედანი ვიწრო და გლუვია, შესაბამისი ბურცულიც პატარაა, მაგრამ ზედაპირზე ეტყობა ნიჟარისებური ანამტვრევის კვალი და დაშაშრულობა. ლამელა ერთფუძიანი ნუკლეუსიდანაა ატკეცილი. ლამელის მარჯვენა გვერდი თითქმის მთლიანადაა დამუშავებული მთელ სიგრძეზე. მარცხენა, განსაკუთრებით კი მარჯვენა გვერდი დარტყმის მოედნის მახლობლად, რამდენადმე დაბლაგვებულია. ლამელის ბოლო ნაწილი კი დამუშავებულია ფაქიზი, თანამიმდევრული რეტუშით და ქმნის მჭრელ პირს. აღნიშნული იარაღი, შესაძლებელია ასრულებდა, როგორც დანის, ისე საფხეკის მოვალეობასაც. მისი ზომებია: 10,3×4,2×1,5 სმ. პატინირებული არ არის.

დ ა ნ ა ნაკეთებია არა ლევალუას ტიპის ლამელისებურ ანატკეცზე (ტაბ. IV, 4). დარტყმის მოედანი ამოზნექილ-რეტუშირებულია, შესაბამის ბურცულს, რომელიც საკმაოდ რელიეფურია, უკავია ქვედა სიბრტყის მესამედი. ანატკეცის მარჯვენა გვერდი მთლიანადაა დამუშავებული თანამიმდევრული დამრეცი რეტუშით და ქმნის სწორსა და მჭრელ სამუშაო პირს. ანატკეცის მარცხენა გვერდი, დარტყმის მოედნის ახლოს, დაბლაგვებულია, ალბათ ხელში უკეთ დაჭერის მიზნით. იარაღის ორივე ზედაპირს მინანქრისებური სიპრიალე ახასიათებს. მისი ზომებია: 8,3×3,7×1,3 სმ.

ხ ე ლ ნ ა ჯ ა ხ ი მ ი ნ ი ა ტ უ რ უ ლ ი, სამკუთხა მოყვანილობისმაგვარი, ორმხრივ დამუშავებული (ტაბ. IV, 7). ნაკეთები მონაცრისფროხალიან მოყავისფრო კაჟის მთლიანი გულგულისაგან. იარაღის ორივე ზედაპირი გათლილია მცირე ზომის, მაგრამ საკმაოდ სქელი ფირფიტების ამტვრევის გზით, თანამიმდევრულად ხან ერთ და ხან მეორე ზედაპირიდან ისე, როგორც ჩვეულებრივ ამუშავებდნენ ხელნაჯახებს აშელის ეპოქაში; იარაღის ბოლო თანდათანობით სქელდება ქუსლისაკენ და მიღებულია ორმხრივი გათლის მეშვეობით. ხელნაჯახის სამუშაო პირი, ცალი მხრიდან, შესწორებულია რეტუშით. თხელია და პროფილში იძლევა ტეხილ ხაზს. აღნიშნული იარაღი მოყვანილობით და დამუშავების ტექნიკით იმეორებს აშელურ ტრადიციებს. იარაღის ზომებია: სიგრძე — 6,0 სმ, სიგანე ქუსლთან — 3,3 სმ, სისქე — 1,8 სმ. პატინირებული არ არის.

მეორე ხელნაჯახი (ტაბ. IV, 8) ნაკეთებია მოყავისფრო კაჟის მასიურ, უხეშ ანატკეცზე, რომლის ორივე ზედაპირი ბრტყელია. ქუსლი დაფარულია კაჟის კანით და თითქმის არ არის შესწორებული. ხელნაჯახის ერთი ზედაპირი (წვერთან) დამუშავებულია ურთიერთშემხვედრი ფირფიტების ატკეცის გზით, მეორე ზედაპირი კი მხოლოდ უხეშადაა გამოთლილი. იარაღს სამუშაო წვერი არა აქვს, იგი სწორია და დაფარულია კაჟის კანით. აღნიშნული ხელცული დაუმ-

12498

კ. მარქსის სახ. საქ. სსრ სახელმწიფო რესპუბლიკ. ბიბლიოთეკა

თავრებლის შთაბეჭდილებას ტოვებს. მისი ზომებია: 9,3×6,8×2,6 სმ. პატინირებული არ არის.

როგორც ვხედავთ, ხვირათზე მოპოვებული ქვის იარაღები საკმაო მრავალფეროვნებითა და უმრავლეს შემთხვევაში დამუშავების სრულყოფით ხასიათდებიან. კოლექციაში წარმოდგენილია ბრწყინვალედ დამუშავებული შუბისპირი, სხვადასხვა ტიპის წვეტანები, სახოკ-საფხეკები, მჭრელი იარაღები, ხელცულები და სხვ. რაც მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ხვირათის ნამოსახლარზე მცხოვრებ მუსტიერული ხანის ადამიანებს თავისი საქმიანობის სხვადასხვა დარგისათვის უკვე შექმნილი აქვთ სპეციალური, გარკვეული დანიშნულებისათვის განკუთვნილი იარაღები, რაც მეურნეობის რიგი დარგებისა და ქვის დამუშავების ტექნიკის მნიშვნელოვანი განვითარების მაუწყებელია. მიუხედავად იმისა, რომ ხვირათის ნამოსახლარიდან ფაუნისტური ნაშთები არ მოგვეპოვება, რაც კულტურული ფენის არ არსებობით უნდა აიხსნას, მაინც შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა მონადირეობა და მისგან გამომდინარე საოჯახო, შინა საქმიანობა (ტყავეულობის დამუშავება და სხვ.), რაზედაც მიუთითებს შუბისპირის, მრავალფეროვანი წვეტანებისა და სახოკ-საფხეკების არსებობა.

შუბისპირებთან და საერთოდ ორმხრივ დამუშავებულ იარაღებთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ საბჭოურ ლიტერატურაში რიგი მკვლევარის მიერ გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც სოლუტრეული კულტურის წარმომავლობის ფესვები უნდა ვეძიოთ ქვის დამუშავების ტრადიციებში, ე. ი. მუსტიერული ხანის იმ ძეგლებიდან, სადაც გაბატონებული იყო ორმხრივი დამუშავების ტექნიკა, განვითარდა სოლუტრეული კულტურა, ხოლო იმ ძეგლებიდან, სადაც ცალმხრივი დამუშავების ტექნიკის ტრადიციები იყო — სოლუტრეს თანადროული ორინიაკის კულტურა[4]. ა. ა. ფორმოზოვის მიხედვით, კავკასიის მუსტიეს ეპოქის ძეგლებში ძირითადად გაბატონებულია ცალმხრივი დამუშავების ტექნიკა, ამიტომ აღნიშნულ ტერიტორიაზე სოლუტრეული კულტურის საფეხური არ არის წარმოდგენილი[5]. უკანასკნელ წლებში მოპოვებული მასალების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გადავხედოთ ა. ა. ფორმოზოვის მტკიცებას, რომ კავკასიის მუსტიესათვის არ არის დამახასიათებელი ორმხრივ დამუშავების ტექნიკა. კავკასიაში ბოლო წლებში გამოვლენილ რიგ ძეგლებში და ადრე მოპოვებულ კოლექციებშიც წარმოდგენილია შუბისპირები თუ წვეტანები, რომლებიც ორმხრივი ტექნიკითაა დამუშავებული. ასეთებია ზემოთ აღწერილი შუბისპირი ხვირათიდან; წონის მღვიმის მუსტიერულ ფენაში ნაპოვნი ოპსიდიანისაგან ნაკეთები მსგავსი იარაღი; შუბისპირი საკაჟიას კოლექციიდან (კოლ. № 2—55—2361)[6]; სოფ. კაცხის ტერიტორიაზე, ადგილ აცხუნათაზე ჩვენ მიერ ნაპოვნი შუბისპირი; ორმხრივ დამუშავებული შუბისპირის ფრაგმენტი და პიკისებური იარაღები სოფ. სკინდორის მუსტიერულ სადგომებიდან (ჭიათურის რაიონი); მინიატურული ხელცულები ხვირათის, ბეხნარის მუსტიერულ ძეგლებიდან, შუბისპირი ახშტირის ქვედა მუსტიერულ ფენიდან[7]. შუბისპირი ქ. ორჯონიკიძის მიდამოებიდან (ჩრდილო-

[4] А. А. Формозов, Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите, МИА СССР, 71, 1958, стр. 117—120.

[5] А. А. Формозов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119.

[6] С. Н. Замятнин, Палеолит Западного Закавказья I, Сборник музея антропологии и этнографии, т. XVII, 1957, стр. 476—477.

[7] С. Н. Замятнин, Очерки по палеолиту, М.-Л., 1961, стр. 116, ტაბ. L,1 2.

ეთ ოსეთი)[8] და სხვ. მოტანილი ფაქტებიდან გამომდინარე ჩვენ მართებულად გვეჩვენება ვ. პ. ლუბინის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ ორმხრივ დამუშავების ტექნიკის მხრივ კავკასიის მუსტიე უფრო მეტად იხრება ყირიმისა და სამხრეთ რუსეთის თანადროულ კულტურისაკენ, ვიდრე წინა აზიის სინქრონულ ძეგლებისადმი[9]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ორმხრივი დამუშავების ტექნიკა უცხო არ ყოფილა ჯრუჭულის, აგრეთვე კუდარო I[10] გვიანი მუსტიერული ხანის ადამიანებისათვის. აღნიშნულ ძეგლებში მოპოვებული წვეტანების და შუბისპირების მნიშვნელოვანი რაოდენობა დამუშავებულია როგორც ზედა, ისე ქვედა სიბრტყიდან, თუმცა არა მთლიანად. ამის შესახებ ჯერ კიდევ 1963 წ. ვწერდით, რომ „...ჯრუჭულის გამოქვაბულში კი (ისევე როგორც საქართველოს და საერთოდ ამიერკავკასიის შუა და გვიანი მუსტიერული ხანის თითქმის ყველა ძეგლში) ორმხრივ დამუშავებული იარაღები ნაკეთებია მხოლოდ და მხოლოდ ანატკეცებზე, და დამუშავებულია ნაწილობრივ, იარაღის გამახვილებისა (გაბამრებისა) და შემსუბუქების მიზნით“[11]. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ რამდენადმე მსგავსი ტექნიკით, ნაწილობრივ ორმხრივდამუშავებული ფოთლისებური მოყვანილობის შუბისპირები თუ წვეტანები საკმაო რაოდენობითაა წარმოდგენილი კოსტიონკის ტიპის ძეგლებში, როგორიცაა ტელმანი[12], კოსტიონკი I[13] და სხვ. ჯრუჭულას, კუდარო I მუსტიერულ სადგომებში და ზემოთ დასახელებულ ზედაპალეოლითურ ნამოსახლარებში აღმოჩენილი ფოთლისებური მოყვანილობის ნაწილობრივ ორმხრივ დამუშავებული წვეტანები თუ შუბისპირები მსგავსია არა მარტო მოყვანილობით, არამედ რამდენადმე დამუშავების ხერხებითაც. როგორც ჯრუჭულის წვეტანებს, აღნიშნულ იარაღებსაც შესწორებული აქვთ სამუშაო წვერი, როგორც ზურგის ისე მუცლის მხრიდან, ნაწილობრივ ან მთლიანად რეტუშირებული აქვთ გვერდები მჭრელი და სწორი პირის შექმნის მიზნით, ხოლო შესაბამისი ბურცული რიგ მათგანზე ათლილია. დასახელებული იარაღების მოყვანილობასა და დამუშავებას ტექნიკაში არსებული მსგავსებიდან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ ტელმანის, კოსტიონკი I და სხვა მსგავს ძეგლებში ნაწილობრივ ორმხრივდამუშავებული ფოთლისებური მოყვანილობის იარაღები თავისი წარმომავლობის ფესვებით ჯრუჭულის მსგავს კულტურას უკავშირდება და მისი ტრადიციების გაგრძელება უნდა იყოს. ამაზევე უნდა მიუთითებდეს ის გარემოება, რომ როგორც ჯრუჭულის და მის მსგავს ძეგლებში, ისე კოსტიონკის ტიპის ნამოსახლარებში ფოთლისებური მოყვანილობის იარაღები ნაკეთებია ლამელებზე და არა მასიურ ანატკეცებზე.

---

[8] В. П. Любин, Мустьерский наконечник копья из Северной Осетии, СА, М., 1967, стр. 286, სურ. 1.

[9] В. П. Любин, К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий, МИА, СССР, 131, М.-Л., 1965, стр. 68.

[10] В. П. Любин, Высокогорная пещерная стоянка Кударо I (Юго-Осетия), Изв. ВГО, т. 91, 1959, стр. 180. სურ. 5, 7, 9.

[11] ლ. მ. თუშაბრამიშვილი, ჯრუჭულის გამოქვაბულში 1960—1961 წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგები. საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები. სპელეოლოგიური კრებული. № 2, 1963, გვ. 105.

[12] П. П. Ефименко и П. И. Борисковский, Тельманское палеолитическое поселение (раскопки 1937 г.), МИА СССР, 59, 1957. სურ. 13, 5, 8, 11; სურ. 14, 7, 10, 12, 13.

[13] П. П. Ефименко, Костенки I, М.-Л., 1958. სურ. 64, სურ. 65, 2, 3, 4, 5.

რაც შეეხება ხვირათის ნამოსახლარის მუსტიერული ინვენტარის ასაკს, იგი, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, თითქმის ანალოგიურია ჯრუჩულის, წონის, კუდარო I გვიანი მუსტიერული ხანის ქვის ნაკეთობების და ქრონოლოგიურადაც მათთან ახლოს დგას, ამიტომ ხვირათის მასალებიც გვიანი ლევალუა მუსტიეს ეპოქით უნდა დათარიღდეს.

Д. М. ТУШАБРАМИШВИЛИ

МУСТЬЕРСКИЙ КОМПЛЕКС ИЗ ХВИРАТИ

(селение Салиети, Чиатурский р-н, Груз. ССР)

Резюме

Мустьерский памятник Хвирати расположен на левом берегу каньионообразного ущелья Квирилы. Памятник представляет собой плоскую возвышенность с трех сторон окруженную рекой. Он находится на северо-восточной окраине железнодорожной станции Салиети (Чиатурский р-н, Груз. ССР). Высота холма около 20 метров. Он сложен (снизу вверх) из гранитовых и порфиритовых пород, террасовых остатков реки Квирила, коричневатых суглинков и чернозема. Очевидно кремневый инвентарь происходит из суглинков, но культурный слой здесь уже нигде не прослеживается, т. к. около 20—30 лет назад поселившиеся здесь жители во время строительства домов, хозяйственных строений, обработки почвы полностью разрушили и перемешали не только чернозем, но и верхний горизонт суглинков. Кремневый материал был собран в основном на поверхности обработанной почвы и лишь некоторые изделия были найдены непосредственно в суглинках. Кроме мустьерского инвентаря, на местонахождении Хвирати, в большом количестве были найдены каменные изделия более позднего (неолитического?) облика и шлифованные каменные орудия.

В 1958 — 1964 годах на поселение Хвирати археологической экспедицией Квирильского ущелья, собрано несколько десятков мустьерских нуклеусов, отщепов и пластин, в основном, леваллуазского облика (таб. I, II). Индекс леваллуа составляет 35,4, а индекс пластин 26,0. Эти показатели очень высокие. Среди орудий ведущее место занимают остроконечники и наконечники, изготовленные на леваллуазских отщепах и пластинах (таб. II, рис. 11—14, таб. III, рис. 1—4). Характерной чертой обработки наконечников и остроконечников является применение техники как частичной, так и полной двухсторонней обработки. По форме и по приемам техники, эти орудия почти аналогичны подобным орудиям Джручульской пещеры. Все это позволяет датировать мустьерский комплекс из Хвирати поздней эпохой леваллуа-мустье.

ტაბულა I

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

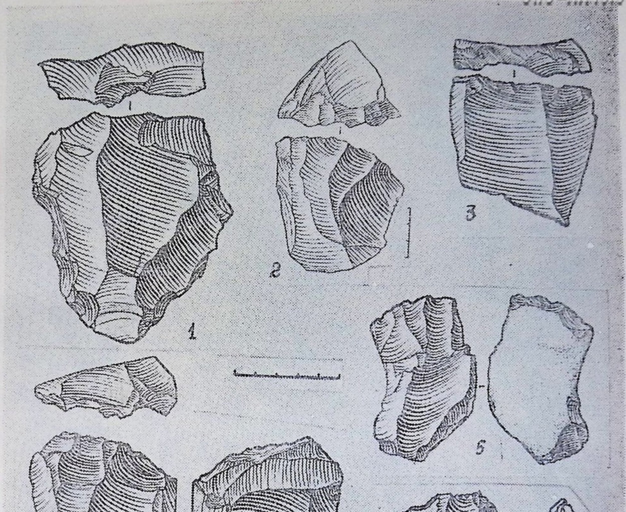

ტაბულა II

ეროვნული ბიბლიოთეკა

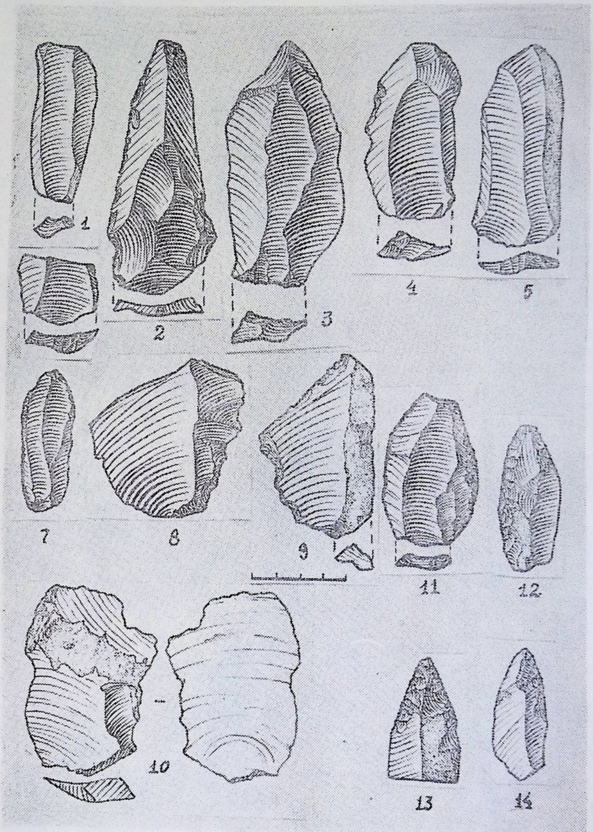

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

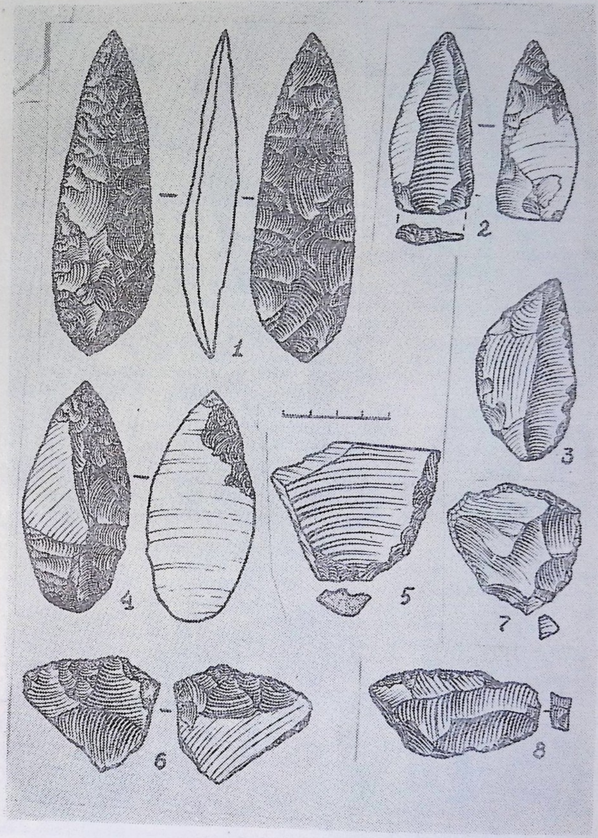

ეროვნული ბიბლიოთეკა

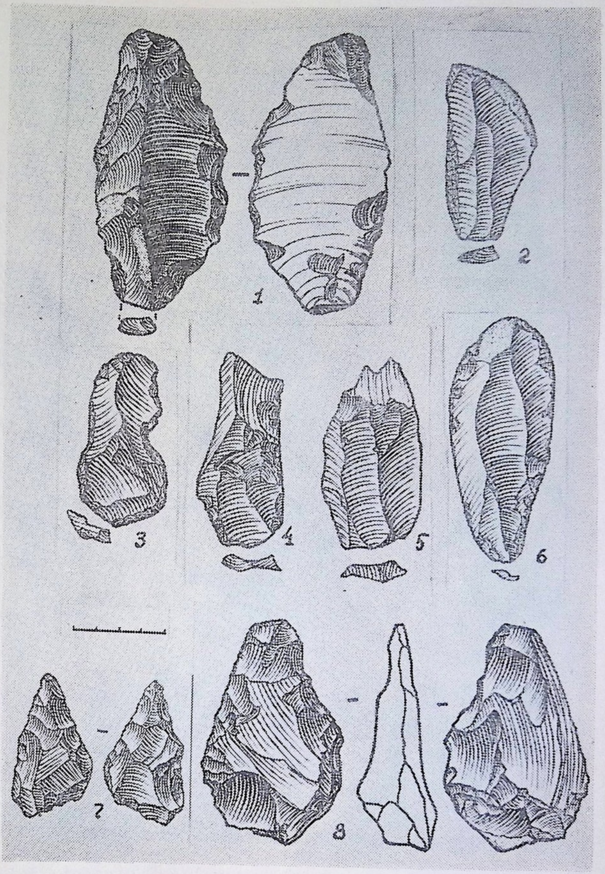

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ
ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Г. Н. ЧУБИНАШВИЛИ

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ДАТИРОВКА ФРАГМЕНТОВ ДВУХ СЕРЕБРЯНЫХ КРЕСТОВ ИЗ СЕЛА БАЛТА

По словам доставившего в Музей Грузии С. Г. Джиоева на эти фрагменты наткнулись 2-го января 1967 года на кладбище селения Балта (Знаурского района) при рытье могилы. Так как он пообещал поискать и другие фрагменты крестов, то можно заключить об утечке части находки, как это часто имеет место при подобных обстоятельствах[1]. Никаких дополнительных сведений о составе, положении и о сохранности фрагментов при их обнаружении не имеется.

Наличные фрагменты позволяют считать четыре больших пластины, сплошь покрытых узорами, частями выносного креста; а две прямоугольных гладких, только с двумя фигурами каждая, и примыкающие к ним пластины от главы, частями другого креста типа предалтарных. Из числа мелких обломков можно только восполнить левый нижний угол поперечены выносного креста.

Характерные особенности исполнения обоих крестов объединяют их, как произведения одного времени и одной мастерской. Серебряные пластины имеют выделенными пятнами отштампованные фигурные изображения, которые покрыты позолотой; если фигура имеет рамочку, то все изображение, включая рамочку; если же оно не обрамлено, то по контуру фигуры и ее подписи. Эти яркие позолоченные штампованные фигуры бросаются сильно в глаза среди серебряного без позолоты фона[2].

Другая техническая особенность пластин обоих крестов состоит в том, что каждая отдельная пластина имеет по обе стороны припаянные с оборота серебряные петельки (табл. 2). На каждой пластине выносного креста их по две пары, как у вертикальных, так и у горизонтально расположенных пластин (у последних вверху и внизу, т. е. петельки не могли служить для каких-либо украшающих подвесок, как на ряде известных западно-европейских крестах, например, на crux Vaticana Юстина II и других). Пластина перекрестья имеет еще и в углах по петельке; а пластины предалтарного креста имели по три пары петелек. Мне кажется, что петельки эти служили для закрепления пластин на деревянной основе.

Наконец, пластины выносного креста, для объединения каждого рукава с центральной пластиной, имеют по небольшому выступающему на последней штифтику, выбитому на краю из самой пластины: на

[1] Впрочем нужно отметить, что пластина нижнего тябла около обломанной части с оборота имеет рядом с трещиной припаянную пластинку серебра, что говорит о повреждении в древности, еще до того, как части крестов попали в землю.

[2] Кроме фигурных штампов позолочены как бы лучи на полушарии в перекрестьи выносного креста, увенчанном еще и красным камнем в позолоченной оправе.

штифтики надевался край боковых и вертикальных пластин рукавов. Тоже имеется дырочка внизу нижней пластины, что указывает на некоторое продолжение нижней части креста.

Предалтарный крест (табл. 7—12) восстановить по наличным фрагментам можно только приблизительно. Так как обе пластины по высоте в 30 сантиметров, то можно полагать, что и остальные были такого же размера, и, следовательно, на верхнее тябло приходилось две, а на нижнее три пластины, т. е. общая высота креста равнялась примерно 1,65 м выше постамента; а поперечные рукава составляли общую ширину из четырех пластин до 1,35 м. Крест был относительно небольших размеров и небольшой толщины, судя по фрагментам главы (табл. 9—12) имевшей толщину около 8 см. Как другие предалтарные кресты, он стоял в помещении для молящихся, на некотором расстоянии перед царскими вратами алтарной преграды, на каменном постаменте, обычно до 1 м высотой[3]. Форма креста, судя по пластинам и по главе четко прямоугольная для каждого рукава[4].

К верхнему тяблу должна относится пластина с верхним клеймом св. Квирике (табл. 7), а другая с оттиснутым внизу клеймом Квирике и с надписью ктитора (табл. 9), можно считать была накреплена в нижней части нижнего тябла, доступно для чтения надписи. Из надписи мы узнаем, что крест пожертвован церкви св. Квирике, к которому обращается жертвователь — картлийский эриставт-эристави Сула с братьями Бега и Иване.

Св. Квирике — особенно чтимый в Земо Сванетии, но и в других районах Грузии — известен нам по сохранившимся многим (до десятка) изображениям полной фигурой и полуфигур в медальонах на бортах ряда икон Сванетии[5]. Наш штамп, повторенный дважды, еще добавляет этот набор, не повторяя во всех деталях, но передавая в основном построении иконографический тип Гверулийского св. Квирике в монастыре его имени — Лагурка в Земо Сванетии. Утеряна в штампе передача мальчика, маленьких рук и ножек; дана фигура взрослого со строго фронтальной постановкой головы и с распущенными, однако, локонами мальчика, — одеяние в основном совпадает с Гверулийским Квирике: богатая, длинная до щиколоток, с широкими рукавами, схваченными поручами[6].

Два других изображения на этих пластинах — святые Василий и Григорий — сделаны матрицами из набора применявшихся на полях икон, слева и справа, с соответственным поворотом головы к основному изображению иконы, тогда как фигуры поставлены фронтально[7].

---

[3] Ср. Г. Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тбилиси, 1948, стр. 79-82.

[4] Образцами таких предалтарных крестов являются, например: крест из Сюпи Цхумарского (фото Ермакова № 17074), Местийский крест св. Георгия (фото Ермакова № 16922) или Харагоульский (п. 87—В) и многие другие воспроизведены: Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Исследование (сокращенно: Исследование), Тбилиси, 1959, фото 359, 270, 298 и др.

Общий вид церкви с таким предалтарным крестом передает фото Д. И. Ермакова в Чукули (№ 16862) в Квемо Сванетии.

[5] Грузинское чеканное искусство, Исследование, стр. 282—300.

Грузинский текст жития напечатан в «Литературных разысканиях» Института истории грузинской литературы им. Шота Руставели, том II, Тбилиси, 1945, стр. 97 и слл.

[6] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 210—214. Детали см.: Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство с VIII по XVIII вв., Альбом (сокращенно: Альбом), Тбилиси, 1957, табл. 78—80-а.

[7] Параллель такого решения имеется, например, в фигурах Петра и Павла на раме иконы св. Георгия из Они: Е. Такайшвили, Археологическая экскурсия в Рачу

Пластины главы этого предалтарного креста (табл. 8 и 10—12) по смятости оттисков от матриц, а также по применению для изображения архангела (вторая — табл. 11 и четвертая пластина — табл. 12) другой матрицы, нежели примененная на выносном кресте, указывает скорее всего не на другого исполнителя, менее опытного, а на более поздний, дополнительный заказ, так как на лицевой пластине главы (третья пластина) остались, помимо двух цветных каменьев в оправе, следы от накрепленных еще пяти оправ с каменьями, тогда как на самом предалтарном кресте нет следов такого дополнительного украшения, да и на выносном тоже[8].

Значительно больший интерес и художественное значение представляют фрагменты выносного креста.

Если постараться восстановить его формы (табл. 1), то получится крупных размеров крест с ручкой того типа, что хорошо известен по Ишханскому кресту 973 года или по Бретскому около 995 г. Общие размеры его можно предполагать по высоте до ручки примерно около 90 см и около 75 по ширине[9]. С достаточной вероятностью можно наметить и построение убора недостающих частей, на верхнем и нижнем тяблах, считая верхнее тех же размеров, что и левый и правый рукав креста, а нижнее тябло несколько длинее их. Также как на боковых тяблах предполагаю от центра вверх и вниз по два медальона и кроме того на верхнем тябле остается большое свободное место вверху. Полагаю, что там был оттиск изображения св. Квирике, который дважды повторен на предалтарном кресте, так как церковь, для которой были заказаны картлийским эриставт-эриставом оба креста, посвящены были святому Квирике, как явствует из обращения в надписи. А это предположение поддерживает наличие в самом низу выносного креста (табл. 6) медальона с изображением св. Ивлиты, матери Квирике, празднуемой в один с ним день 15 июля. При этом медальон с Ивлитой выделен особо, и позолочен со всей повышенной вокруг частью вместе с медальоном.

Клейма с фигурными изображениями мастер продуманно отобрал из запаса имевшихся у него матриц соответственно идеи построения жертвуемого храму выносного креста. (Фрагменты предалтарного креста незначительны, чтобы делать заключение). Рядом с особенно почитаемыми святыми (Квирике-Ивлита, Георгий-Федор, Петр-Павел, архангелы) вероятно, были кроме Николая еще отцы церкви, как и на предалтарном кресте. Быть может, как ктитор Иване имел своего предстателя в числе изображенных, так и оба других, особенно главный, возможно имели по второму христианскому имени и соответствующего предстателя, — Сула и Бега таких святых грузинская церковь не знала). Расположены медальоны симметрично на боковых тяблах и с соблюдением пропорций по вертикали (принимая выше предложенное восстановление верхнего тябла и небольшого отрезка в нижнем).

1919 и 1920 гг., Тбилиси, 1963, стр. 105—106, № 2; Грузинское чеканное искусство... Альбом, табл. 62.

Отмечу, что от этих матриц, оттиснулись на пластинах еще и прямые их ребра — у Василия слева, а у Григория справа.

[8] По-видимому к медальону с полуфигурой богоматери с младенцем близким является штамп на Лахильском (I) предалтарном кресте (Опись экспедиции 1931 года (сокращенно: Оп.) : 219), Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 315, 316, 325.

[9] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 57—61, 101—105 и другие.

Хотя сами оттиски матриц на выносном кресте не совсем четки и дополнительно не проработаны с лицевой стороны, однако ясно видно, особенно с оборота пластин (табл. 2), четкость и строгость форм, построения и постановки фигур, их драпировок и проработки голов и рук, а также мастерство исполнения матриц. Все это говорит о времени полного расцвета золотых дел мастерства в Грузии, т. е. о X — XI веках.

Два святых всадника Георгий и Федор — Ⴜ̃Ⴢ Ⴂ̃Ⴈ, Ⴜ̃Ⴢ Ⴇ̃Ⴄ. — повторяют явно парную композицию триумфирующих спокойных фигур, как мы видим св. Георгия так изображенным на иконах из Джахундери, Сакао, Рача, Хериа, Схиери[10]. За спиной и Георгия и Федора вздымается пузырем плащ, как на этих и других изображениях конного Георгия. Также выделен на левом боку Федора большой меч. Лошадь старательно украшена ремнями с украшением на груди и на подхвостнике с его подвесками. Конечно, как регулярно в Грузии X — XI веков Георгий поражает копьем Диоклетиана царя, так Федор-змия; в обоих изображениях копье увенчано крестом.

Медальоны с полуфигурами Петра и Павла — Ⴜ̃Ⴢ ႮႰႤ, ႼႢ ႮႥႪႤ —даны в три четверти повернутыми к центру, в отработанных иконографических типах, хорошо пластически выявленных. Основное положение и аксессуары те же, что, например, на иконах Джуматского Георгия и Хидиставского Георгия, Цагерской богоматери, Лахильской св. Анны, Квирике Гверулийского[11].

Следующая пара медальонов, по сторонам центрального, рельефно выступающего полушария, на кресте представлена оттиском матрицы с полуфигурой архангела в двойном окружке из насеченной проволоки. Близкие изображения архангелов в медальоне, фронтально изображенных с лабарумом в правой и державой в левой руке, встречаются на бортах икон XI века довольно часто; особенно близки на иконе архангела в Чукули и на предалтарном кресте из Харагоули[12].

Клейма сохранившейся нижней части выносного креста св. Николай, Иоанн Креститель и св. Ивлита — Ⴜ̃Ⴢ ႬႩႪႪ, Ⴜ̃Ⴢ Ⴈ̃Ⴄ, Ⴜ̃Ⴢ ႨႥႪ̃ႲႠ —также вполне отвечают подобным композициям времени. Очень близкое изображение Крестителя по постановке фигуры, расположению рук, по основным драпировкам имеем в композиции деисуса пластины на круглом предалтарном кресте в Лапскальде, на одном предалтарном кресте в Цюрми-Загяр (Оп. 415) и на борту иконы распятия из Мгвимеви[13]. А для изображения Ивлиты использована нередко применяемая

---

[10] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 188, 191, 193, 194, 195, а также в ремесленной продукции фото 239—246, 248—253, 255.

Даны в размере оригиналов Сакао на табл. 98, Схиери на табл. 88 и 100 в Альбоме: Грузинское чеканное искусство с VIII по XVIII вв.

Ср. рельефы фасадов Никорцминды: Н. Аладашвили, Рельефы Никорцминды. Тбилиси, 1957, (на груз, яз.); и изображения в росписи Накипари, Цюрми, Адиши: Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванетии, Тбилиси, 1966.

[11] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 151, 154, 129, 336, 212 и 213 и Грузинское чеканное искусство с VIII по XVIII вв. Альбом, табл. 52, 53, 29 и 30, 65, 80, а также еще на кресте из Цюрми-Загяр табл. 77-а, на иконе Квирике (III), табл. 84 и Спаса в Ланчване работы мастера Георгия Гвазавансдзе табл. 106.

[12] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 171 и 299 и Грузинское чеканное искусство..., Альбом, табл. 66 и 74; другие см. на фотографиях в Исследовании, фото 184, 210, 305, 317 327, 333 и 334, 339, 340 и 341, 347, 356, 359-а.

[13] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 13, 76-а и 73 на правом борту; ср. еще фото 318-Лахиль, 328-Цюрми III и 365-Пари.

в медальонах фронтальная полуфигура оранты, часто имеющая подпись «богоматерь»[14].

Создавший выносной и предалтарный кресты из Балта мастер был человеком большого дарования. Примененные (или сделанные) им матрицы для клейм с фигурными изображениями хорошо пластически проработаны, несмотря на небольшие размеры (медальоны в 3,5 и 4,5 см диаметром, а отдельные фигуры в 8, 10, 12—13 см высоты). Они примыкают к большому числу исполненных в XI веке памятников по своим композициям и многим деталям, но, конечно, точного повторения найти не удается, так как провениенция этих крестов не падает на район со многими сохранившимися произведениями чеканного искусства.

Если оттиснув от матриц сюжетные композиции креста, мастер существенно облегчил себе работу, опустив даже дополнительную проработку оттисков с лица, как это наблюдается в различных других случаях[15], и ограничился показом первостепенного значения этих изображений тем, что только их ярко покрыл позолотой, — то он полностью отдался творчеству чеканного мастерства, заполняя все плоскости фона между этими штампами и бортиками креста растительными орнаментами. А всю поверхность между орнаментацией равномерно покрыл с лица точками. Составные части орнамента неизменно варьирует мастер в деталях на всей, имевшей различный контур, поверхности креста.

Как я оттенил в своем исследовании о грузинском чеканном искусстве, мастера, с первых доступных нашему рассмотрению шагов этой отрасли искусства в Грузии, разрабатывали параллельно с проблемой скульптурности декоративное построение каждого произведения. Чеканные иконы уже X века применяют декоративно украшенные, вскоре ставшие богатыми обрамления, «занявшие в композиции художественного произведения совершенно определенное благодаря орнаментальной разработке, значительное и необходимое место. Этот характер необходимого орнаментального добавления к пластическому выявлению сюжетных тем незаметно, но совершенно закономерно для грузинского искусства, расширился и занял так же и другие свободные от фигурных изображений плоскости в иконах, а также и в других чеканных произведениях, как например, на крестах, преимущественно на оборотных сторонах, на спинках и бочках, но иногда и на лицевых поверхностях»[16]. Как на иконах, так и на крестах рядом с применением гладких фонов находим на лицевой стороне крестов вокруг фигур или медальонов с полуфигурами фон, который мастера стали рано уже (на переломе X и XI веков) заполнять растительным (по-преимуществу) орнаментом, сперва только (как и в фонах икон) гравированным рисунком с лица и лишь позднее, изредка, чеканным пластически с оборота.

Таково заполнение небольших отрезков фона около полуфигур на Мгвимевских трех иконах деисуса и Мгвимевском Спасе, на Кацхском и Енашском Спасах, на Гелатской иконе Богоматери и др.[17]; оно яв-

---

[14] Грузинское чеканное искусство, Исследование, ср., например, фото 144—148, в частности, в медальоне фото 146.

[15] Характерно выделяются вработанные с лица подписи у святителей (св. Василий и Григорий) и надпись предалтарного креста, а также у Петра и Павла, у Крестителя и Ивлиты, тогда как рельефные буквы у других изображений (всадники, Николай, Квирике) не вполне четки, как и сами изображения.

[16] Грузинское чеканное искусство, Исследование, стр. 536.

[17] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 68—70, 71, 74, 76 и 77, 72, 84, 54.

ляется сдержанным декоративным решением, приспособленным по примеру чисто декоративного заполнения спинки выносных крестов, как, например, Ишханского 973 года или Бретского[18] и других. Уже больше значения приобретает заполнение остающегося между фигурами свободного фона на живописной Мгвимевской иконе распятия[19] или на Шемокмедских пластинах 1008 года[20]. Для XI века назову Лаклакидзевскую богоматерь из Зарзмы (коллекция Музея искусств Грузии გ 77)[21], хобскую икону Спаса с живописью Иоанна Богослова[22], пешего Георгия в Сакдари[23], архангела Михаила в Муркмере (Опись экспедиции 1931 года: 613)[24], Георгия в Херия[25], пешего Георгия по заказу Ивана Варданисдзе из Лебечины (коллекция Музея искусств Грузии: ლ 37)[26], и из Ланчвана (Оп. 747)[27], живописную икону богоматери в Жибиани (Оп. 557)[28], две иконы Георгия в Пари (Оп. 32 и Оп. 33)[29], Шодайского Георгия из Геби[30] и многие другие менее значительные.

Заплетение фигур и медальонов с полуфигурами гравированным в фонах растительным орнаментом имеется на многих предалтарных крестах Земо Сванетии XI и XII веков, например, в Кашвети (Оп. 137 и Оп. 138), Лахушти (Оп. 239), Цюрми (Оп. 404); Цюрми-Загяр (Оп. 415 и Оп. 416)[31], а также Муркмер (Оп. 628 и Оп. 706), Доли (Оп. 106), Жибиани (Оп. 589)[32].

Пластическое же заполнение фона чеканным с оборота орнаментом появляется, видимо, позднее и вообще относительно редко. Таково окружение поясного Цаленджихского Спаса и Лапскальдского Николая (Оп. 73)[33], которое все-таки менее рельефно, чем обычная орнаментация бортов; затем убор спинки и бочков Местийского предалтарного креста первой четверти XI века[34] и Мартвильского выносного креста середины XI века[35], да спинки Лаштхверского и Гелатского выносных крестов[36]. А пластически исполненный в фонах лицевой стороны

---

[18] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 59 и 102.

[19] Там же, фото 73.

[20] Там же, фото 107 и Грузинское чеканное искусство..., Альбом, табл. 10—12.

[21] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 203 и 204.

[22] Грузинское чеканное искусство..., Альбом, табл. 144.

[23] Грузинское чеканное искусство, Исследование, фото 226.

[24] Там же, фото 174.

[25] Там же, фото 194.

[26] Альбом, табл. 56.

[27] Там же, табл. 55..

[28] Там же, табл. 45 и 46.

[29] Там же, табл. 97 и 63.

[30] Там же, табл. 95 и Исследование, фото 254.

[31] Оп. 137 (фото Ермакова № 16993) и Оп. 138 (Исследование, фото. 349); Оп. 239 (фото Ермакова № 17068); Оп. 404 (Исследование, фото 342, фото Ермакова № 17245); Оп. 415 (Исследование, фото 340, Альбом, табл. 76-в-с, 77-а); Оп. 416 (Исследование, фото 341, 468 и Альбом, табл. 76а-77-б).

[32] Оп. 628 (Исследование, фото 439); Оп. 706 (фото не издано); Оп. 106 (Исследование, фото 441 и 463); Оп. 589 (Исследование, фото 462 и фото Ермакова № 17330).

[33] Альбом, табл. 117 и 118, табл. 85-а; Исследование, фото 80.

[34] Исследование, фото 271 и Альбом, табл. 71.

[35] Исследование, фото 389.

[36] Альбом, табл. 142 и 143.

крестов растительный орнамент известен только во фрагментах предалтарного Самтависского креста, исполненного на 1030 год[37].

Каждый листок этой орнаментации Балтинского креста, состоящий из растительных образований, разработан пластически четко и старательно, то снижая, то повышая отдельные лепестки или их части, с показом различного рельефа в отдельных частях или с показом наклонных переходов поверхностей в лепестках. Каждый листок составляет часть целого построения, объединенного проходящими стебельками, образующими один или два — полных или неполных — кружка и снабженных еще и усиками.

Пластическая разработка этой орнаментации имеет ближайшие параллели в разработке бортов таких выдающихся произведений, как три иконы Хопской богоматери конца X века или добавленные на 1023 год борта особо чтимой Зарзминской иконы преображения, сработанные мастерами от руки, как и на нашем кресте; или на небольших иконках, как Иоанна с Прохором по заказу Саввы Драндели в Лаштхвери или Николая в Лапскальде. Затем можно назвать блестящие оттиски от матриц орнамента бортов на иконе Квирике Гверулийского и примыкающих к ней других, на спинке и бочках Местийского предалтарного креста, примененные на разных иконах для убора обрамлений матрицы семьи сванских золотых дел мастеров Гвазаваисдзе, или на Текальской богоматери и Лагамском Симеоне Столпнике (исполненного на 1028 г.) или на погибшей иконе Джуматского Георгия, где можно колебаться — не оригинальная ли это чеканная работа, не говоря о большом числе других[38].

Таким образом, выносной крест из Балта представляет редкое, единичное по замыслу произведение, которое и по выполнению орнаментации и по ее узорам является выдающимся произведением грузинского чеканного искусства.

Построение отдельных листиков растительной орнаментации, заплетающей отдельные фигуры и медальоны с полуфигурами, не является однотипным повторением, а оживлено непрекращающимся варьированием форм. Нужно полагать, что утерянные части креста еще пополняли разнообразие украшения. На наличных фрагментах листков разных образований не менее сто двадцати пяти.

Рассматривая детально пластину перекрестья (табл. 2), видим по всем четырем сторонам вокруг центральной шишки, где могло бы быть симметрично повторно одно и тоже построение во всех частностях вольное различное течение стебля, причем слева вокруг шишки пятилепестковые листки разной конфигурации (ср. к ним орнамент на полях иконы архангелов в Геби)[39], а по другим сторонам трехлепестковые, но каждый раз иного строения, отчасти сопровождаемого разным числом оборотов стебля (ср. к ним икону архангела в Муркмере, Оп. 684[40]; конного Георгия работы Асана Гвазаваисдзе в Накипари, Оп. 348[41]; Пари, Оп. 38[42]; спинку Мартвильского креста[43]). Точно также и окружение обоих медальонов с архангелами различно построено, созда-

---

[37] Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, фото 283 — 288.
[38] Исследование, глава IX, §§ 5, 6 и 7.
[39] Исследование, фото 383.
[40] Там же, фото 175.
[41] Там же, фото 348.
[42] Там же, фото 365 — правее Крестителя.
[43] Там же, фото 389.

вая искусственную форму вплоть до того, что у левого слева три листика, а у правого справа (т. е. на соотвественном месте) только два, совершенно причудливо каждый раз образуя новую фигуру, иное строение.

Характерно, что в исполнении листиков перекрестья у многих выделен бортик также, как это имеем на нимбе иконы Крестителя из Полтавского[44], и многих других иконах (Парахетского конного Георгия из Бравалдзали[45], Спаса на троне в Иели, Оп. 375[46]; Гавриила в Местии[47], Спаса в Ланчвале, Оп. 731).

Распределение листиков и их формы на правом и левом рукавах креста также отличаются разнообразием; само направление листиков, вверх или вниз, вправо или влево, меняется от одного к другому рукаву. Лепестки их и здесь то совсем закруглены, то имеют небольшое заострение, а то вытягиваются значительно, заварачиваясь спирально (левый рукав правее медальона).

Нижнее табло опять различно построено,—прежде всего выделением из общей плоскости пластины нижней части, отграниченной наклонно поставленным бортом из насеченной полосы, какой обремлен весь крест, и заключенным в ней медальоном с полуфигурой оранты Ивлиты. Особенно разнообразны здесь положенные на равной ширины полосе (или около Крестителя — почти равной) трехлепестковые листики. В каждом завитке стебля меняется положение и форма листика, его соотношение к усикам и к другим листикам. И здесь большой набор и закругленных и заостренных лепестков или вытянутых и заворачивающихся за стебель и т. п.

Выносной крест из Балта является, таким образом, выдающимся произведением, которое мастерством исполнения, узорами отдельных элементов, примененными матрицами фигур и медальонов с полуфигурами, естественно и закономерно становится в один ряд с большим числом известных произведений грузинского чеканного искусства XI века, можно даже смело сказать первой половины его. Этому не противоречит и имеющаяся на фрагменте предалтарного креста надпись, об упомянутых в которой лицах — Картлийском эриставт-эриставе Сула и его братьев Бега, Иване, и скончавшейся матери их Хша (без титла)[48], вероятно Хуашак, — мне не удалось найти никаких упоминаний, а по применению и в XIII веке в той же семье Картлийских эриставов имен Сула, Бега, Рати, Хуашаки можно полагать их наследственно принятыми в роду рядом с христианскими Иване, Григол и очевидно другими еще.

А начертание отдельных букв надписи и особенно буквы «А» поддерживает и более узкие границы датировки, т. е. на первую половину XI века. У буквы «А» выделена шейка, как в надписи католикоса Мельхиседека на парадных вратах ограды Свети Цховели во Мцхета, в надписи Самтависи Ваче Канчаели на восточном фасаде Самтависи 1030 года, в надписи упоминающей Мариам, мать Баграта IV, в северном приделе Руисского храма[49], равно на Самтависском предалтарном

---

[44] Г. Н. Чубинашвили, Исследование, фото 385.

[45] Там же, фото 43.

[46] Там же, фото 258.

[47] Альбом, табл. 68.

[48] Тогда как все пропущенные буквы без исключения отмечены титлом в этой надписи.

[49] Ср. разбор Л. Мусхелишвили, Древнейшие надписи Мцхетского храма Свети Цховели и их соотношение с завещанием католикоса Мельхиседека, Ars Georgica, 1, Тбилиси, 1942, (на груз. яз.).

Таблица I

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

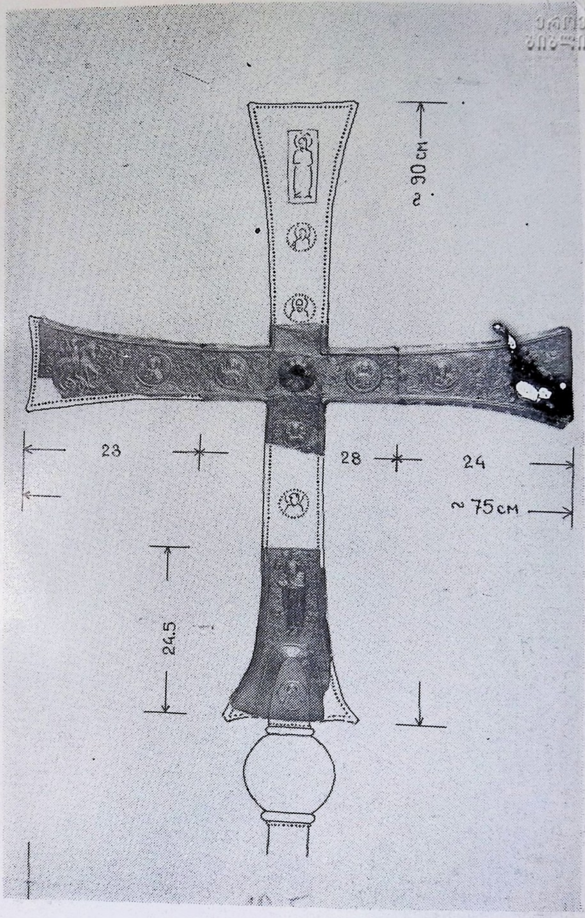

Таблица II

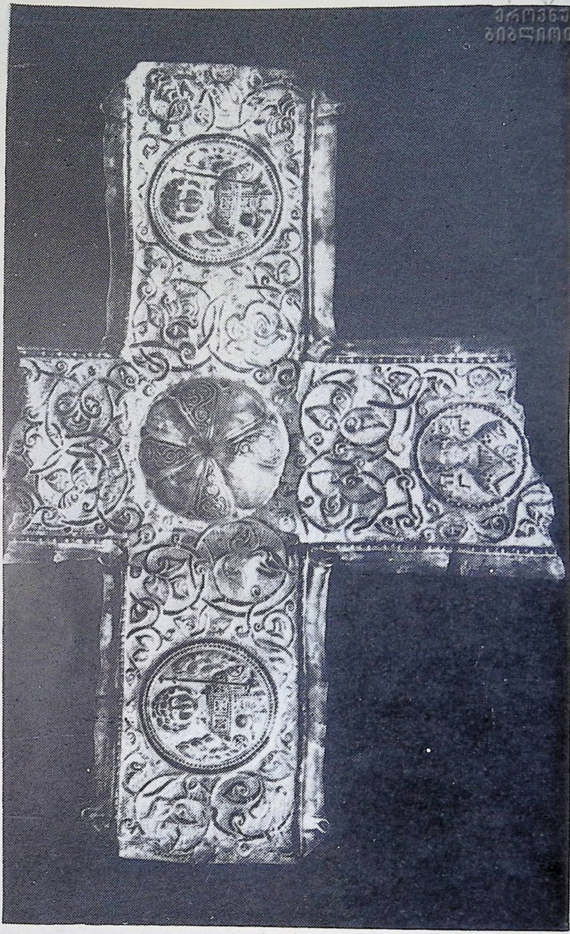

Таблица IV

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Таблица VI

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ეროვნული ბიბლიოთეკა

Таблица X

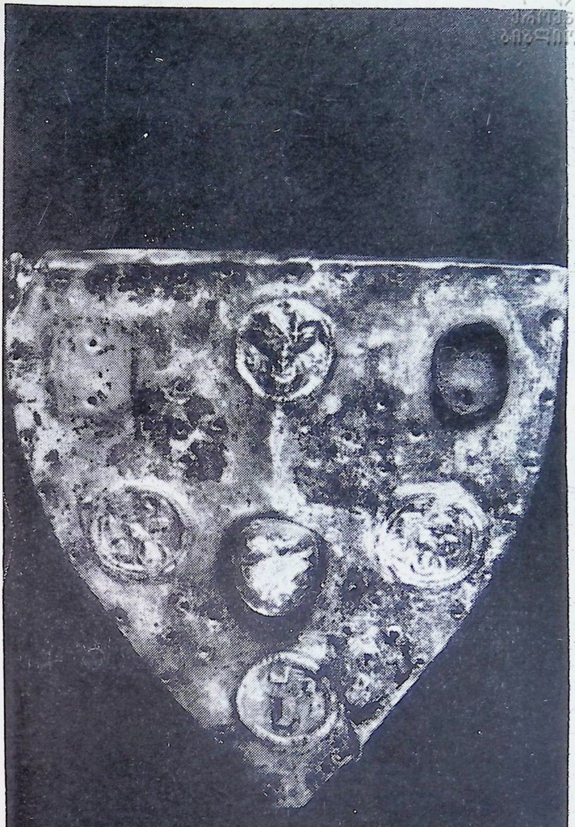

Таблица XII

ეროვნული ბიბლიოთეკა

кресте[50], на иконе Кацхского Спаса по заказу Кахабера эристава провинции Рача[51], на Енашской иконе Спаса[52], на Мгвимевских иконах[53], на Лаклакидзевской иконе богоматери в Шемокмеди[54] и других, — все первой трети XI века; на той же букве «А» выделено прорастание нижнего конца, какое имеем в ряде украшенных подписей на памятниках перелома X и XI веков, как на иконе Георгия в Хериа, в Схиери[55] и других[56].

---

[50] Исследование, фото 283, 286, 291.

[51] Там же, фото 72.

[52] Там же, фото 84.

[53] Там же, фото 78.

[54] Тат же, фото 203.

[55] Там же, прописи на стр. 347 и 349.

[56] Надпись балтинского предалтарного креста опубликована В. Цискаришвили в «Мацнэ» за 1969 г. № 3, стр. 235—237.

В комментариях он отмечает, что примененное начертание буквы «А» с длинной шейкой и копиеобразные завершения букв известны в грузинских чеканных памятниках X и XI веков (Мгвимевские иконы и Самгависский крест), но кроме того применено в надписи нагрудного креста «царя и царицы Тамары», т. е. и в XII веке (Правда других примеров для этого времени не известно). Поэтому он оставляет в стороне палеографические особенности и пытается дать датировку рассмотрением родов картлийских эриставов и употребленных ими имен, высказывая соображение, что упоминаемые в Балтинской надписи Сула, Бека и Иване принадлежали роду Сурамели, известному в XIII веке. Впрочем отмечает, что имена Сула и Иване довольно часты и в X веке, а Бека видимо впервые документирован в роде Сурамели.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

Табл. 1. Реконструкция общего вида выносного креста, исполнил В. Цинцадзе Фото. Л. Склифасовского.

Табл. 2. Вид оборота пластины перекрестья выносного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 3. Пластина перекрестья выносного креста Фото Л. Склифасовского

Табл. 4. Левое тябло выносного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 5. Правое тябло выносного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 6. Нижнее тябло выносного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 7. Верхняя пластина предалтарного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 8. Одна из четырех пластин главы предалтарного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 9. Нижняя пластина предалтарного креста. Фото Л. Склифасовского

Табл. 10. Одна из четырех пластин главы предалтарного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 11. Одна из четырех пластин главы предалтарного креста. Фото Л. Склифасовского.

Табл. 12. Одна из четырех пластин главы предалтарного креста. Фото Л. Склифасовского.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Г. С. ЧИТАЯ

КОЛХСКОЕ ЖАТВЕННОЕ ОРУДИЕ — ШНАКВИ

В этнографическом отделе Государственного музея Грузии, среди многих сельскохозяйственных орудий, хранится своеобразное жатвенное орудие — шнакви, приобретенное в 1934 году в Лечхуми, в сел. Горди.

Оно состоит из двух параллельных палочек, каждая из которых длиной в 50 см, и толщиной в веретено; с одного конца палочки связаны веревкой. Этот простейший инструмент разворачивается со стороны свободных концов и, захватив стебли между палочками, посредством сжатия рукой, а затем ее перегиба в сторону, отламываются колосья на корню и падают в подставленную под шнакви корзину.

После 1934 года в Лечхуми было приобретено несколько экземпляров этого жатвенного орудия; часть из них поступила в тот же этнографический отдел Государственного музея Грузии, а два экземпляра по сей день хранятся в отделе этнографии Грузии Института истории, археологии и этнографии АН Груз. ССР.

Кроме того, еще в 1908 году известным этнографом Федором Сахокия подобное жатвенное орудие было приобретено в Мегрелии (неизвестно в каком селе) и в том же году передано им в Этнографический Музей народов СССР. Этот экземпляр шнакви по сей день хранится в Музее и экспонирован на этнографической выставке.

Подобное сельскохозяйственное орудие в специальной этнографической литературе не засвидетельствовано. Однако, следует сказать, что известный исследователь Н. Вавилов указывает на наличие подобного орудия в сельском хозяйстве Астурии (Испания), где оно употребляется для сбора хлебных злаков вида полбы.

То обстоятельство, что шнакви является весьма редким жатвенным орудием и оно связано с таким древнейшим видом пшеницы, каким представляется «маха», возбуждает к себе особый интерес и исследование его выдвигает ряд актуальных вопросов.

Из известных 16 видов пшеницы на территории Грузии представлено 11, с большим количеством разновидностей. Многие из них эндемичны для Грузии. Здесь же в Грузии сохранены инициальные этапы эволюции культурных пшениц.

Установлено, что инициальные виды пшеницы имеются в Колхиде, в ее горной зоне. Это — регион, входящий в тот ареал Передней Азии, который признан одним из центров одомашнения хлебных злаков.

К числу указанных выше видов относится прежде всего пшеница «маха», которая вошла в латинскую номенклатуру под названием Tr. macha Dekapr. et Menabde в грузинском же этот вид пшеницы отмечается в форме «меха» (Саба), в чанском «моха» (Н. Марр), а в мегрельском, согласно топониму (сел. Мохаши), также «моха».

В. Менабде установил, что этот вид пшеницы объединяет в себе свойства диких и культурных пшениц. В нем имеются, с одной стороны, свойства дикой пшеницы — ломкость стебля и самоосеменение, а с другой — полиплоидность и полигеномность популяции, объединяющий в себе наследственные субстанции настоящих культурных видов пшениц — Tr. aestivum и Tr. durum. Учитывая дикие свойства этого вида пшеницы, ее колосья жнут не серпами, а отламывают посредством инструмента «шнакви».

Из выше сказанного ясно, что пшеница «маха» — переходный вид из дикого в культурный и постольку он представляет собой одно из весьма значительных звеньев процесса акультурации хлебных злаков. Подобный, сохраненный до нашего времени, переходный вид пшеницы не засвидетельствован в ареале одомашнения переднеазиатских хлебных злаков. Благодаря этому обстоятельству значение данного вида возрастает с культурно-исторической точки зрения. При этом важно, что примитивные формы хлебных злаков с ломким стеблем находятся в близком родстве с культурными формами: рассеивание семян увеличивается из-за слабости стебля так, что слабость является показателем дикого характера данного вида.

Древность вида пшеницы «маха» свидетельствуется также находками его семян на территории Колхиды путем археологических раскопок, с неолитического периода.

Показателем его древности является также этимология самого названия «маха».

В лингвистической литерастуре указывается маха — (Tr. macha Dekapr. et Menabde вид пшеницы), налицо в грузинских диалектах (лечх., рач.). В мегрельском мох, чанск. мок. Не исключается реконструкция основы в виде тода — особенно, если иметь в виду наличие материальных параллелизмов в нахско-дагестанских языках (ср. чеченоинг., мукх. цезск. махъа, дарг. мухъи, арч. маха ячмень) (Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964).

Можно димать, что «шнакви», вследствие его сосуществования с «маха», является древнейшим жатвенным инструментом. Однако этот наш довод недостаточен для доказательства архаичности «шнакви» также, как и жатвы способом отламывания.

При данных обстоятельствах невольно возникает вопрос о происхождении и развитии жатвенного орудия.

Английский ученый Ф. Спурели придерживается того мнения, что жатва первоначально возникла не от того, что колосья срывали или срезали, а под влиянием того, что растения вырывали с корнями. Эта теория среди ученых приобрела множество последователей.

На самом деле, жатва посредством вырывания засвидетельствована во многих странах — в Ютландии. Швеции, Эстонии, на Карпатах и в Центральной Азии. Из исторических источников подобного рода метод жатвы засвидетельствован у Плиния.

У нас в Грузии подобная жатва сохранилась в Хевсуретии, где к ней прибегали или в том случае, когда нива из-за засухи оставалась низкорослой, или взращенные на щебнисто-каменистой почве посевы высоко не поднимались, вследствие чего жать серпом не удавалось.

Возможно в пользу данной теории говорит положение Н. Вавилова и его учеников о том, что первоначально зерновые культивировались не на плодородных и обильных водой почвах, как в Египте и в Вавилонии, а в горных странах — в Абиссинии, на Ближнем Востоке и в Центральной Азии. Именно к таким странам принадлежит Колхида, в частности Рача и Лечхуми. Отсюда следует заключить, что древней-

шие хлебные злаки должны были иметь неглубокие корневища и короткие стебли.

Интересные наблюдения были проведены биологами по исследованию твердости стебля и свойств колосьев древнейших хлебных злаков.

Выяснилось, что из всех хлебных злаков наиболее слабые стебли оказались у ячменя. По данным профессора А. Орлова выясняется, что из хлебных злаков ячмень имеет твердый и низкий стебель от 25 до 60 см в Японии, Китае, Центральной Азии, Индии, Сирии, Аравии и Египте. В Армении, Анатолии и Абиссинии среднюю высоту от 60 до 80 см. В Восточном Кавказе, южной Европе и Скандинавии от 80 до 115 см. По этим же данным в горном и западном Кавказе ячмень имеет мягкий стержень и средний рост.

Аксель Стенсберг[1], который посвятил специальную монографию древнейшим жатвенным инструментам, анализируя данные Орлова, заключает, что высокостержневый хлебный злак ячмень характерен для тех районов, где эти растения содержат в себе много генов (ср. картограмму Н. Вавилова — центры генов).

Отмечается также, что осыпание ячменя, ржи и пшеницы увеличивается больше там, где у этих растений стебли более слабые.

При этом установлено, что зерна этих хлебных злаков более легки в весе, чем те, у которых имеются твердый стебель и развитая остистость.

Само собой понятно, что если у тех культивируемых в древности хлебных злаков, у которых имелись ости и маягкий стебель, жатва таких видов хлебных растений путем выдергивания или отрезания у корня должна была быть не рациональным и практически бесполезной, так как при такой операции зерна осыпались и тем самым терялись.

К сказанному следует добавить, что ости колосьев этих злаков имеют свойство цеплятся за всем тем, что находится по близости. Вследствие этого у таких колосьев осыпание зерен еще больше, чем у безостных злаков.

Поэтому должно было быть рациональнее отрезать колосья кремневыми ножами, таких ножей археология знает в большом многообразии, срезанные колосья собирать в посуду, как это имеет место во многих странах при жатве риса, или в корзину, как это мы видели при жатве с жатвенным орудием шнакви.

При решении вопроса о древнейших способах жатвы нужно иметь в виду, что первый возделыватель хлебных злаков начал культивацию с целью получения зерна, а не соломы, как это полагают некоторые исследователи.

Известно, что проблема зимнего корма для скота стала неизбежной лишь с начала железного века. Наука знает много примеров того, как отдельно друг от друга жнут колосья и солому. Относящиеся к этому материалы известны из Египта, Вавилона, Палестины. Варрон, Страбон, Диодоре Сицилийский приводят данные из Рима, Галии и Британии.

Данные исторических источников свидетельствуют также о том, что солома населением использовалась: для крыш построек, в качестве корма для скота и в качестве примеси в строительных материалах (имеются в виду глинобитные кирпичи).

Археологическими исследованиями выявлены жатвенные орудия для неолита: жатвенный кремневый нож без рукоятки, жатвенный

---

[1] Ax. Steensberg, Ancient Harvesting Implements, Kopenhavn, 1943.

кремневый нож с прямой рукояткой, гладколезвийный кремневый нож с зазубренной спинкой (Дания), простейший кремневый серп полумесяцем, составной серп с вкладышами, глиняный серп (Вавилон).

Жатвенные орудия бронзового века: бронзовый серп с согнутым стержнем (Вавилон, Анатолия, Анау), медно-костяной серп, бронзовый серп крюковый (по Steensberg-у, указ. соч., табл. 13).

Раннего железного века: пружинящий серп, пружинящая коса, коса с согнутой под прямым углом рукояткой и др.

В Грузии кремневые вкладыши для серпов известны с V—IV тысячелетий до н. э. Материалы указывают, что древний составной серп имел прямую, незазубренную рабочую часть. Это хорошо видно по раскопочным материалам из Арахло и древнейших поселений Восточной Грузии — по обсидиановым вкладышам больших и малых размеров.

Не исключено, что в эту же эпоху существовали изогнутые серпы на деревянной основе с зазубренными кремневыми вкладышами[2].

Это предположение находит свое подтверждение во вкладышах, найденных в Западном Азербайджане, датируемых IV тысячелетием до н. э. Вкладыши были всажены в деревянный (3) остов и закреплены битумом (Н. Нариманов, древнейшие серпы Азербайджана. СА, 1964, стр. 282, рис. 1).

Подобные жатвенные орудия найдены в древнейшем слое Триполья (Е. Бибиков, Из истории серпов на юго-востоке Европы, СА, № 3, 1962, стр. 6).

На территории Грузии серпы с деревянным либо костяным остовом и кремневыми или обсидиановыми тщательно обработанными вкладышами известны с раннебронзового века с III тысячелетия до н. э. (Т. Чубинишвили, Амиранис-гора, Тбилиси, 1963).

Трудно сказать, из скольких вкладышей состояли эти серпы. Из них самыми древними вкладышами нужно считать квадратно-прямоугольные вкладыши (Абелиа, Диха-Гудзуба)—Б. Куфтин. К вопросу... ВМГ, т. XIII, стр. 333). Серпы из Квацхелеби состоят из двух вкладышей (А. И. Джавахишвили, Л. Глонти, Урбниси, 1).

Поселения среднего бронзового века Грузии еще не изучены, сельскохозяйственные орудия этой эпохи не известны.

Из Западной Грузии имеются большие вкладыши, обнаруженные в поселениях типа Наохваму, однако их датировка требует некоторого уточнения в свете новых данных.

К позднебронзовой — раннежелезной эпохе (XIV—XI вв.) относятся вкладыши типа Наохваму и Триалети. Их количество систематически увеличивается.

Как видно по приведенным материалам, археологическими данными устанавливается срезание колосьев кремневыми ножами или серпами (вкладыши), тогда как исследования биологов указывают на их отламывание. Этнографические же данные поддерживают как первый, так и второй метод жатвы.

Что же касается метода выдергивания хлебных растений то об этом отсутствуют конкретные археологические данные, а этнографические материалы его устанавливают.

В связи с колхидским жатвенным инструментом — шнакви следует указать, что это орудие для Западной Грузии не является изолированным феноменом.

В Мегрелии и Гурии под шаки-шако бытует подобный шнакви инструмент, употребляемый для выжимки меда из сот.

---

[2] Пользуюсь материалами, собранными археологом Тариелом Чубинишвили.

Еще большее значение имеет подобное же орудие, известное под другим названием — арташани, употребляемое в Аджаре для отламывания колосьев хлебного злака — хаси пури, наряду с деревянным ножом и железным серпом.

По данным этнографа Н. Кахиани — арташани и теперь употребляется для выжимки меда из сот и для отламывания колосьев риса.

Можно предположить, что указанное у Колумеллы неопределенного назначения сельскохозяйственное орудие — mergae («вилы») а у Плиния — pecten («чесалка», «борона») суть орудия типа шнакви. Видно, что во время Колумеллы и Плиния древнее наименование этого орудия уже было забыто. Требует проверки предположение о связи грузинского термина шнакви с аккадским запаки.

Однако, по всем вышеприведенным данным нет сомнения в том, что отламывание колосьев хлебных злаков определенных видов является одним из древних методов жатвы.

Акад. И. А. Джавахишвили считал, что отламывание колосьев с помощью шнакви — следует за методом срывания колосьев рукой, а за отламыванием следует срезание колосьев[3].

По Стенсбергу отламыванию колосьев предшествует метод выдергивания хлебных злаков[4].

Как бы то не было, можно определенно сказать, что в древнейшую эпоху срезание колосьев с твердыми стеблями жатвенными ножами вполне оправдано. В этой связи следует иметь ввиду, что хлеба с твердыми высокими стеблями несовместимы с густыми посевами и скороспелостью.

С другой стороны, вполне оправдана в древнейшую эпоху жатва методом отламывания, т. е. с помощью шнакви хлебных злаков со слабыми стеблями.

Следует особо указать, что использование жатвенного орудия — шнакви предполагает переход на густой посев и от деревянной копалки к мотыге.

В полеводстве это означало новый этап в развитии данной отрасли хозяйства.

---

[3] И. Джавахишвили, История экономики Грузии, т. II, Тбилиси, 1935, стр. 80 (на груз. яз.).

[4] At. Steensberg, op. cot., стр. 124—125.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

ПЕРВЫЕ ШАГИ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ УРАРТСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Долгое время государство Урарту было забытым государством древности. После разгрома мидийцами, в начале VI в. до н. э. царство Урарту ушло в мрак безвестности, забывший деяния его правителей, сбереженные временем памятники и устные предания стали приписываться другим народам, даже врагам — ассирийцам.

История изучения Урарту не была прямолинейной, подъемы сменялись застоями, успехи — неудачами. Еще в 1827 году, сто сорок лет назад, Французское Азиатское общество в район озера Ван послало молодого ученого Фридриха Шульца. Это трудное путешествие было связано с легендой, сохраненной Мовсесом Хоренаци, о постройке ассирийской царицей Шамирам великолепного города на берегу озера Ван.

Таким образом, начало исследований древностей Вана было на заре изучения культур древнего Востока, до путешествия Шампольона в Египет, до начала работ в Месопотамии. Казалось судьба благоприятствовала, но, успешно начатые работы Шульца оборвались трагически. В 1829 г. в горах, около Джуламерка, он был убит. После этого надолго, почти на полстолетия, озеро Ван было тем местом, где европейцы не появлялись.

И если о клинообразных надписях из Вана ученые имели некоторое представление, то археологические памятники древнего царства оставались совершенно неизвестными.

В 1859 году в Эрмитаж была доставлена небольшая коллекция древностей, отобранная у курдов, открывших древнюю могилу в скале, на русско-персидксой границе, около казачьего поста Алишар.

Среди предметов были бронзовые украшения котлов в виде крылатой женской фигурки и головы быка, части конского убора — колокольчики и бляшки. В Эрмитаж они были переданы ереванским генерал-губернатором Н. П. Колюбякиным, видным общественным и военным деятелем, человеком с крайне неуживчивым и своеобразным характером. После оскорбления начальника молодой гвардейский офицер Колюбякин был разжалован в солдаты и послан на «Кавказскую линию, где показал примеры храбрости и вынес с поля боя раненного главнокомандующего, князя Барятинского. После этого Колюбякину было возвращено офицерское звание и он был послан лечиться на «Кислые воды». Там он встретился с Лермонтовым, повидимому, с ним не поладил и есть сведения о том, что именно Н. П. Колюбякин послужил праобразом для Грушницкого в романе «Герой нашего времени». В 1860 году, через Ереван в Персию проезжало прусское посольство, секретарем которого был молодой египтолог Генрих Бругш, впоследствии получивший мировую славу работами в Египте, в частности, на-

ходкой в тайнике «Долины царей» мумий знаменитых фараонов. Бругш в своей книге рассказывает об алшарской находке и о самом Колюбякине, поразившем его блеском французской речи.

Таковы интересные обстоятельства поступления в Эрмитаж первых предметов урартской культуры, связанных с «Лермонтовским Грушницким». Разумеется, в то время они и не могли были быть правильно определены.

В каталоге предметы, доставленные из Еревана, с сопровождающим французским письмом, были записаны как сасанидские. Через шестьдесят лет они перешли в разряд ахеменидских и только на 94 году их пребывания в Эрмитаже, на одном из бронзовых колокольчиков, под слоем патинны, была обнаружена клинопись урартского царя Аргишти 1. Колокольчик оказался тождественным, найденным на Кармир-Блуре.

В начале 60-х годов прошлого века в Закавказье стал наростать интерес к древностям. В 1862 г. были открыты на скалах Армении две урартские клинообразные надписи, которые нельзя было понять, но можно было сопоставить с надписями, обнаруженными Шульцем в Ване.

В работе по изучению древних памятников Кавказа приняли участие широкие круги. Тут были и иностранцы Густав Радде, Фридрих Байерн, Марий Броссе, тут были и представители администрации, но тут были и передовые люди тифлисской интеллигенции — Дмитрий Захарович Бакрадзе и Александр Давидович Ерицян.

Этот подъем интереса к истории Кавказа вылился в ряде организационных актов, была создана Кавказская Археологическая Комиссия, был организован Кавказский Музей, славное столетие которого мы отмечаем.

Уже в 1866 году, в Музей была доставлена вырезанная из скалы Аташханская урартская надпись Сардури II, положившая начало ценнейшей коллекции ураратских клинописей, определивших, значительно позднее, в Грузии интерес к урартской культуре, давшей исключительные результаты.

В Музей стали поступать случайно найденные древности, но систематические раскопки начались лишь в 1871 г. Тогда, Фридриху Байерну на исследование мцхетского могильника, было отпущено 500 рублей, а Александру Ерицяну на археологические разведки по реке Дебед— 400 рублей.

Опубликованные в то время работы Дмитрия Бакрадзе дали возможность по-новому осветить некоторые вопросы истории Грузии.

Археологические работы на Кавказе по времени опередили возобновление изысканий в Ванском районе, входившем в состав культур Древнего Востока.

Блестящие раскопки ассирийских дворцов, обогатившие Лувр и Британский Музей монументальными скульптурами, привлекли всеобщее внимание к памятникам Месопотамии. А в Ване археологи все еще не появлялись и их место заняли кладоискатели.

В результате активной деятельности кладоискателей отдельные древности из Вана стали проникать к антикварам и в Музей.

Фотограф Дмитрий Иванович Ермаков, коренной тифлисец, сохранил в своих альбомах многие ценные памятники древнего и средневекового искусства, он сфотографировал также и два бронзовых предмета из Вана, поступивших в Константинопольский Музей. Это уже известные по Алишерской находке бронзовые ручки от котлов в форме птицы с женским туловищем. В своем каталоге Ермаков, согласно мне-

нию турецких ученых, определил их как «бронзовые фигуры, изображающие св. Духа».

Знаменитый грузиновед Марий Броссе обратил свое внимание на указанные фотографии и в 1871 г. в известиях Петербургской Академии Наук издал их. Он не согласился с отнесением их к византийской культуре, склоняясь к ассирийской.

Вместе со своей небольшой статьей, Марий Броссе опубликовал два письма. Одно из них принадлежало перу крупнейшего русского искусствоведа Владимира Вас. Стасова, а другое французскому востоковеду Адриену де Лонперье.

Стасов считал эти статуэтки принадлежащими третьему элементу переднеазиатской культуры, предугадав тем самым, еще неизвестные в его время хеттскую и хурритскую культуры.

Лонперье более отпределенно допускал две возможности их определения: 1) как вавилонских изделий, попавших в Армению путем торговли и 2) как памятников культуры аллародиев Геродота, которые ученые того времени относили к урартам ассирийских текстов. Таким образом, в 1871 году, впервые были определены памятники урартского искусства. Надо учесть, что культура этого древнего государства была представлена преимущественно клинообразными надписями, собирание которых продолжалось со времени Шульца, а расшифровка их делала первые шаги. Д. И. Ермаков сфотографировал еще одну урартскую статуэтку — фигурку бога на фантастическом животном, долго находившуюся в безвестности и недавно обявившуюся в частной коллекции, в Брюселле.

С середины 70-х годов XIX в. и особенно в первой половине 80-х годов, количество древностей из Вана на антикварных рынках значительно возросло, Ванские кладоискатели развили активную деятельность, преимущественно на высотах Топрах-кале.

Найденные ими древности, через антикваров стали попадать в Британский Музей, Лувр, Эрмитаж и Берлинский Музей: попадали они и в частные коллекции, как например, графа Уварова и австрийского дипломата де Вогюэ, состоявшего также членом Московского археологического общества.

Мною и хранителем отдела передней Азии Британского Музея Ричардом Барнетом были сопоставлены архивные материалы Лондона и Парижа, что позволило проследить пути проникновения ванских древностей в Западную Европу и Россию.

Находки кладоискателей послужили основанием и для первых раскопок в Ване, осуществленных Британским Музеем в 1879 г.

Мое короткое сообщение, представленное ко дню 100-летия Музея Грузии, имело целью показать, что в середине 60-х годов прошлого века на Кавказе и, в частности, в Грузии наблюдался большой подъем интереса к памятникам истории. В эту работу были включены и памятники древнего государства Урарту.

Представители передовой интеллигенции Тбилиси уже перестали быть просто любителями и стали ставить на обсуждение важные вопросы древней истории.

Эта работа была полна романтики, исканий, иногда мало обоснованных гипотез, но она была в контакте с исторической наукой того времени.

Покинул Кавказ и удалился в кружок Одоевского неистовый Колюбакин — «Грушницкий», обосновался в Петербурге Марий Броссе, остыло увлечение у некоторых чиновников. Но общество любителей Кавказской археологии продолжало свою плодотворную деятельность,

превратившую Тбилиси в центр исследования кавказских древностей.

В коротком рассказе я хотел осветить некоторые эпизоды истории изучения культуры Урарту, первое определение памятников забытого царства, собирание клинообразных надписей, интерес к древним крепостям.

Немалую роль в этой работе сыграл выдающийся грузиновед Марий Броссе, тесно связанный с Тбилиси и Ленинградом, поскольку он являлся директором нумизматического кабинета Эрмитажа.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

გ. ჯალაბაძე

მევენახეობა-მეღვინეობა ქსნის ხეობაში

ქსნის ხეობაში ვენახი სოფელ საძეგურამდე აღწევს. დიდი ხანი არ არის, რაც საძეგურში კოლმეურნეობამ ახალი ვენახი გააშენა. გადმოცემით, ძველად პირველ საძეგურში კარგი ვენახები ჰქონიათ. ვენახები, როგორც ჩანს მაღლარიც ყოფილა და დაბლარიც. მაღლარ ვენახს აქ ბაბილოს უწოდებენ. თუ ვენახი ტყეშია, ველურ მდგომარეობაში, იმაზედაც ბაბილოს იტყვიან, ოღონდ უმატებენ „ტყის ბაბილოაო". დღეისათვის ვენახები აქვთ: პირველ საძეგურს, კორინთას, ყანჩაეთს, ალევს, ქურთას, წირქოლს, იკოთს, ბოლს (ქვემო და ზემო), ერედას, გარეუბანს, ახალდაბას, ბექანთკარს, მორბედაანთ, ვაშლოვანს, ახმაჯს, მოსაბრუნს, ლენინგორს, ოძისს, ქსოვრისს, ლამისყანას, თეზს. მუხრანსა და ქსნის ხეობის ბარის მარცხენა და მარჯვენა სანაპიროებზე განლაგებულ ყველა სოფელს. ლენინგორის რაიონის ფარგლებში 200-მდე ჰა ვენახია გაშენებული. აქედან ქსნის ხეობაზე ამის ნახევარი მოდის. მდ. ქსნის ზემო წელზე ხეობის დავიწროებისა და მევენახეობისათვის სოფლების ზღვის დონიდან შეუფერებელ სიმაღლეზე მდებარეობის გამო ვენახი არ ხარობს, თვით ლენინგორი ზღვის დონიდან 800 მეტრზე მდებარეობს, ასე რომ ვენახის გავრცელების ბოლო პუნქტი საძეგური 1000 მეტრს აღემატება.

ქსნის ხეობა მევენახეობა-მეღვინეობის განვითარების თვალსაზრისით ქართლში ერთ-ერთ საუკეთესო კუთხედაა მიჩნეული. მევენახეობა-მეღვინობის გავრცელება-განვითარებას მხრივ ქსნის ხეობას ორ მიკრორაიონად ყოფენ. პირველში აქცევენ ქსოვრისის ქვემოთ მდებარე სოფლებს, რომელთაც საერთო სახელად მუხრანის მიკრორაიონს უწოდებენ (შედიან სოფლები: ქსოვრისი, ძალისი, ლამისყანა, თეზი, ოკამი, მუხრანი, წეროვანი, წილკანი, ქანდა, ციხისძირი და სხვ.), ხოლო მეორეში ქსოვრისის ზემოთ ქსნის ხეობის აყოლებით ვიდრე საძეგურამდე, რომელსაც ლენინგორის მიკრორაიონში აერთიანებენ (შედიან სოფლები: ლენინგორი, იკოთი, კორინთა, წირქოლი, ქვემო ბოლი, ზემო ბოლი, ოძისი და სხვა)[1], ვახუშტის მიხედვით, ქსნის ხეობაში ალევის მთის ცხვირი ქსანს ავიწროებს, ქვემოთ მტკვრამდე არის ვენახოვანი, ხილიანი და მოსავლიანი. ამ კლდეს ზეით იწროდამ, მჭიდრო, უვენახო, უხილო, ძწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნიო"[2]. აღნიშნული გეოგრაფიული პუნქტი სოფელ კორინთასთან მდებარეობს და, როგორც ჩანს, ვახუშტის დროს მევენახეობას ამ პუნქტის ზემოთ უმნიშვნელო ადგილი ეჭირა.

---

[1] ნ. კ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, მეღვინეობა, I, 1961, გვ. 37.
[2] ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 68.

ქსნის ხეობაში გავრცელებული ყოფილა ვენახის შემდეგი ჯიშები: რქაწითელი, თავკვერი, ჭყაპა, თითა, ცხენისძუძუ, გორული მწვანე, ფრანგულა, ბუზა, ბუდეშური, საფერავი, ჩინური ანუ საბატონო, ალიგოტე; დასახელებული ჯიშებიდან მუხრანის მიკრორაიონში გავრცელებული იყო: გორული მწვანე, ჩინური, ჭყაპა, თავკვერი, საფერავი, ბუდეშური, რქაწითელი და სხვ. ლენინგორის მიკრორაიონში: ჩინური, გორული, რქაწითელი, გორული მწვანე, საფერავი, თავკვერი, ბუზა, რქაწითელი, ჭყაპა და სხვ.

ამ ორი მიკრორაიონის შიგნით კიდევ იყო პატარა მიკრორაიონები, სადაც ვენახი და მისი ყურძნიდან მიღებული ღვინო მეორე მიკრორაიონისაგან გამოირჩეოდა თავისი შაქრიანობით, სიცქრიალით, ბუკეტით, არომატითა და სიმაგრით. მაგ., გამოყოფილია ლამისყანის ღვინო. თვით ლამისყანაში ვენახი ორ ზონაში იყო გაშენებული, ლამიანში, ორბელიანთ ჭალებში და ურწყავებში. ურწყავებში მოწეული ყურძნის ღვინოს ლამიანების ღვინოზე უფრო მაღალ თვისებებს მიაწერდნენ. ასევე გამოიყოფოდა ძალისური და დამპალას ღვინო, მეზობელი სოფლების ღვინოებისაგან. ლენინგორის მიკრორაიონში გამოჰყოფდნენ წირქოლის და ზემო და ქვემო ბოლის ღვინოს. აღსანიშნავია, რომ როგორც წირქოლის, ისე ბოლის ვენახები გაშენებულია წაბლა და თიხნარ ალუვიურ ნიადაგებზე, მზის ექსპოზიციისაკენ მიმართული რაც ვენახისათვის კარგ პირობად ითვლება.

ქსნის ხეობაში, როგორც აღვნიშნეთ, ვენახი დღეისათვის საძეგურამდე ვრცელდება. საძეგურის კოლმეურნეობას 5 ჰა ალიგოტეს ჯიშის ვაზი აქვს გაშენებული. საკარმიდამო ნაკვეთებში გლეხებს ვენახი არა აქვთ. ზოგიერთს ეზოში თითო ოროლა ვაზი აქვს დარგული. როგორც აქაურებმა გადმოგვცეს, სოფელს ძველად ჰქონია ვენახი, შემდეგ გადაშენებულა და სოფლის გაღმა გაველურებულ მდგომარეობაში დარჩენილა რამდენიმე ბაბილო. მთხრობელთა გადმოცემით, ვენახის ზოლი უფრო ზემოთაც მიდენილა, ასე მაგალითად, საძეგურიდან 5 კილომეტრის მოშორებით ცხავატის ხეობაში ვენახები ჰქონიათ. ცხავატურას ხეობის მარჯვენა მხარეზე დღემდე შემორჩენილია ტერასების ნაშთები. ადგილობრივთა ჩვენებით, მათ წინაპრებს ტერასაზე ვენახები ჰქონიათ გაშენებული. ცხავატას ტერასებზე სათანადო დაკვირვება უწარმოებია (1937 წელს) გ. ჩიტაიას, რომელიც მიუთითებს, რომ ქსნის ხეობაში მიწის სიმცირის გამო „მოსახლეობა საუკუნეების მანძილზე იძულებული იყო ბუნებისაგან გამოეგლიჯა საყანედ გამოსადეგი მიწის თითოეული ნაკუწი... ცხავატურის ხეობის ზვარეებში დღესაც ჩანს ტერასისებურად აგებული ყორეები, რომლებიც ფერდობებში ნიადაგის დაქანების წინააღმდეგ ყოფილა მიმართული“[3].

მთხრობელთა გადმოცემით, ცხავატურას ხეობის ზვარე ტერასებზე ძველად ვენახები ყოფილა გაშენებული. ცხავატურას ხეობაში ვენახების არსებობაზე მიუთითებს ხეობის ზედა წელში განლაგებული სოფლის მოხუც მთხრობელთა გადმოცემები. მაგ. „ჩვენს წინაპრებს უთქვამთ, წავიდეთ ცხავატში, ჩავიდეთ, ყურძენი ვჭამოთ“. როგორც ეთნოგრაფიული მასალებიდან ირკვევა, ცხავატი ქსნის ხეობაში უნდა ყოფილიყო ბოლო პუნქტი, რომლის ზემოთაც ვენახი აღარა ხარობდა. მიუხედავად იმისა, რომ მხოლოდ ცხავატს ქვემოთ მდებარე სოფლები და მდინარე ქსნის სანაპიროს სოფლები მისდევდნენ მევე-

[3] გ. ჩიტაია, ქსნური მთის გუთანი, ენიმკის მოამბე, V—VI, 1940, გვ. 485.

ნახეობას, მთის თითქმის ყველა სოფელს ეკლესიის თუ ხატის ან ციხის კარზე საკმაო რაოდენობით გააჩნდა ღვინის შესანახი საზედაშე ქვევრები, რომელიც ბარიდან მოტანილი ტკბილით ივსებოდა ხოლმე. ზედაშე სათანადო დანიშნულებით იხარჯებოდა, ქსნის ხეობის მთის ისეთ შორეულ სოფლებსაც კი, როგორიც ელოიანი, ბაგინი, პავლიაანთკარი, შველიეთი და სხვა, ბარში ვენახები გააჩნდათ. დ. გვრიტიშვილის გამოკვლევით დადგენილია, რომ ბერციხის ტერიტორიაზე, რომელიც სოფელ ბაგინის ძირასაა განლაგებული, სათანადო მარანი ყოფილა მოთავსებული დღემდე შემონახული ქვევრებით[4]. სოფ. ბალააანში 80 წლის ლექსო ბალაშვილის გადმოცემით „სოფელში ციხე-კოშკია, რომელსაც გვერდით მიდგმულ-მიშენებული აქვს „ცეცხლის ჯვრის ხატი“. ეს იყო პატარა მარანი, შიგ 5 ქვევრი იყო 8—9-კოკიანი. აქ იყო არყის დასაყენებელი ქვევრიც“. სოფ. ლევანაანთში კვირაცხოველის ხატის კარზე მრავალი საზედაშე ქვევრი იყო დაცული, ასევე ბელოსაში. სოფ. ლევანაანთში მცხოვრებ ილურიძეებს ვენახები ჰქონიათ სოფ. ბოლში, ილურიძე დავითის სხვა ნაგებობებთან ერთად მარანიც ჰქონია. მარანი ჰქონია, აგრეთვე, სოფ. ელოიანში მცხოვრებ რეზო ბეროს ძე ელოშვილს (72 წლის, 1969). თვით სიტყვა მარანი ქსნის ხეობის მთის სოფლებში საკმაოდ ფეხმოდგმული ტერმინია და ნიშნავს სამეურნეო ნაგებობის იმ განყოფილებას თუ ნაწილს, სადაც ქვევრებს ინახავდნენ და ღვინოს ათავსებდნენ. სოფ. ალეველებს ვენახები ჰქონიათ და ახლაც აქვთ სოფ. კორინთასთან, ქსნის პირას, ისინი იქვე წურავდნენ და კოლოტებით მიჰქონდათ ტკბილი.

სოფელ შველიეთში მცხოვრებ მათე რუსიტაშვილს (80 წლისა, 1969) და მის წინაპრებს ვენახები ჰქონიათ სოფ. იკოთში და ბოლში. მისივე გადმოცემით, შველიეთში 25 კომლი ცხოვრობდა. ყოველწლიურად შველიეთელებს 100 კოკაზე მეტი ტკბილი ამოჰქონდათ და მის დადუღება-დაღვინებას ადგილზე აწარმოებდნენ. ნაწილს სახლში ინახავდნენ სახარჯოდ იყენებდნენ. ნაწილს კი ეკლესიის კარზე მოთავსებულ საზედაშე ქვევრებში.

ქსნის ხეობაში მევენახეობა ორი მიმართულებით ვითარდებოდა, საკულტო დანიშნულებით და პირადი, საოჯახო მოხმარებისათვის. ხატ-სალოცავებს და ეკლესია-მონასტრებს ვენახები და სავენახეები საკმაო რაოდენობით გააჩნდათ. მარტო წირქოლის თეთრი გიორგის ეკლესიის კარზე 10-მდე ნაქვევრალი ადგილი მოვითვალეთ. გადმოცემის მიხედვით, ეკლესიის ახლომახლო მიწები ხატის ვენახებს წარმოადგენდა. ამ ვენახიდან მოწეული ყურძენი მთლიანად ხატის კარზე იწურებოდა და იქვე ისხმოდა ქვევრებში. ქვევრები ხატის კარზე ყველგან ღია ცისქვეშ იყო მოთავსებული. აქვე ჩანს ქვითკირის საწნახელის ნაშთები.

სახატე მევენახეობა-მეღვინეობა, ქსნის ხეობის მასალების მიხედვით, შემდეგი სახით იყო წარმოდგენილი. სოფელ წირქოლს თეთრი გიორგის ხატის სახელზე 4 ნაჭერი ვენახი გააჩნდა, რომელიც ორ დღიურს შეადგენდა. ხატის ვენახის დამუშავების ორგანიზაციას ხელმძღვანელობდა ორი მნათე. მნათეებს სოფელი ირჩევდა თითო წლით. მნათეები ვენახის სამუშაოებზე სოფელს გამოიყვანდნენ, გაასხვლევინებდნენ, დააბარვინებდნენ, სარს შეუდგამდნენ, შეყელავდნენ. დამწიფებისას დეკანოზი და მნათეები შეიკრიბებოდნენ, მოკრეფდნენ,

---

[4] დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, გვ. 65.

ჩაწურავდნენ და გარეცხილ-გასუფთავებულ საზედაშე ქვევრებში ჩააყენებდნენ. ხატის კარზე მოთავსებული მარანი (წირქოლის მაგალითის მიხედვით) ღია ცის ქვეშ არის მოთავსებული. ქვევრების რაოდენობა საკმაოდ ბევრი ყოფილა, დაღვინების შემდეგ მარნის მეთვალყურეობა სოფლის ყველა მცხოვრების მოვალეობად იყო ქცეული. განსაკუთრებული ყურადღება მაინც მნათეებს ეკისრებოდა. ისინი ვალდებული იყვნენ, როგორც ხატის ღვინის წესიერად დაყენებაზე, ისე მის შემდგომ შენახვა-დაცვაზე და მის გეგმაზომიერად მოხმარებაზე. წირქოლელები ხატის ღვინოს სამ სხვადასხვა დღეობაზე ხარჯავდნენ, აღდგომას, კვირაცხოვლობას და ამაღლებას. ხატის მარანი, როგორც აღვნიშნეთ, ღია ცისქვეშ იყო, ადგილობრივნი მარნის სიახლოვეს ვერ გაივლიდნენ. მაგრამ ყოფილა შემთხვევები, როცა სხვა სოფლებიდან ღვინის მოსაპარავად მოსულან და ქვევრი მოუხდიათ. ასეთი შემთხვევა დაგვისახელეს სოფ. შველიეთში და სოფ. წირქოლში. მაგრამ ხალხის რწმენა ხატის მარანთან მორიდებულად ყოფნის თაობაზე იმდენად დიდი იყო, რომ თუ ვინმე ქურდულად ხატის ღვინოს დალევდა, მას ან „ჭკუაზე შეშლიდა ან დაამიზეზებდა“[5]. წირქოლელთა გადმოცემით „ერთხელ თურმე ღამით ყანჩაველთელებმა მოიპარეს ხატის ღვინო. ქურდმა, რომ ჩაჰყო ხელი ქვევრში ღვინის ამოსაღებად, ხელი გაუჩერდა, ვეღარ ამოიღო. მეორე ქურდმა წირქოლელებს დაუძახა: „წირქოლელებო, თქვენი ღვინო მოიპარესო“. ხალხი მოსულა, ქურდებს ხატისთვის შეუთქვიათ, ქვევრიდან ხელი ამოუღიათ. ამის შემდეგ ხატის ღვინის ქურდებს საამაღლებოდ ხატის კარზე ქადები და სასმელი მოჰქონდათ თურმე“.

სოფელი ქურთა ხატის ვენახიდან 20 კოკამდე ღვინოს აყენებდა. ვენახის დამუშავება ისეთივე წესით მიმდინარეობდა, როგორც წირქოლში, იმ განსხვავებით, რომ ქურთაში 4 მნათე ჰყოლიათ ყოველწლიურად არჩეული. ხატის ვენახის სამუშაო საქმიანობას დეკანოზი და მნათეები უწევდნენ ხელმძღვანელობას, მოსავლის აღებამდე რაც სამუშაოები იყო ჩასატარებელი სასოფლოდ სრულდებოდა. ხატის ვენახში სამუშაოდ გასვლა დათქმული იყო აღდგომის შაბათს. თუ რომელიმე ხატის ვენახში სამუშაოდ გასვლაზე უარს იტყოდა, დეკანოზი და მნათეები უფლებამოსილი იყვნენ მისი სახლი დაერბიათ და ნარბევი ნივთები საჯაროდ გაეყიდათ. შემოსავლით ღვინოს ყიდულობდნენ და „სასოფლოდ“ ხარჯავდნენ. ხატის ვენახის დაკრეფა და ყურძნის დაწურვა მნათეებისა და დეკანოზის უშუალო ფუნქციად იყო ქცეული. სოფ. ქურთას ხატის ვენახი ზემო ქურთაში მდებარე წმინდა გიორგის ხატის სახელზე იყო, რომლის დეკანოზობა პაპიაშვილების გვარს მოუდიოდა. მთხრობელმა ვასო ზაქარიას ძე ბერიანიძემ (67 წ. 1968 წ.) მხოლოდ სამი დეკანოზი დაასახელა. პაპიაშვილი ზაქარია, რომლის შემდეგ დეკანოზობდა მისი შვილი ფიდო, ფიდოს გარდაცვალების შემდეგ ფიდოს ბიძაშვილი ლექსო პაპიაშვილი. აღსანიშნავია, რომ ქურთას წ. ა. გიორგის და წირქოლის თეთრი გიორგის დღეობებთან დაკავშირებულ სამეურნეო საქმიანობაში (ვენახის მოვლაში მისი პროდუქტის დამუშავება-გამოყენებაში) მღვდელი არ ერეოდა.

ხატის ვენახიდან დაწურული ყურძნის ჭაჭიდან არაყს ხდიდნენ და ისიც „სასოფლოდ“ იყო გამოყენებული. ხატის ვენახის ნასხლავი წალამი კი სოფელ ქურთაში ხატის მარნის გადასახურავად გამოუყენებიათ. სოფ. ქურთას — ხატის მარანი წირქოლის მარნისაგან განსხვავებით წალმით გადახურული ქოხის

[5] თ. ს ა ხ ო კ ი ა, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, III, 1955, გვ. 192.

სახით ყოფილა წარმოდგენილი. სოფელ ქურთაში თიბათვეში ხატობის დროს ღვინის დასალევად დიდი ბადია ჰქონიათ. ბადია სამლიტრიანი ყოფილა, თიბათვის ხატობას ბადიობასაც უწოდებენ. ბადიაში დასხმულ ღვინოს მას შემდეგ რაც დეკანოზი დაილოცებოდა, სუფრაზე ჩამოატარებდნენ და ვისაც რამდენი შეეძლო და სურდა იმდენს მოსვამდა. როგორც ჩანს, ბადია ამ შემთხვევაში რიტუალური მარნის ანალოგიურ ფუნქციას ასრულებდა. კოლექტივის თემის საერთო ჭურჭლიდან საზიარო სითხის მიღებით ამ თემის წევრთა განწმენდა ხდებოდა და ურთიერთობა მტკიცდებოდა. ისტორიულ ხანაში ბარის დიდ სოფლებშიც ყოფილა სახატო ვენახები. ასე მაგ., სამთავისის ტაძარს გააჩნდა არამარტო ვენახები, მას საკუთარი მარანი და საწნახელიც ჰქონდა, ანალოგიურ მდგომარეობას ჰქონია ადგილი ყანჩაეთში და რიგ სხვა სოფლებშიც.

ჩვენ შევჩერდით ხატის ვენახებზე. ორიოდე სიტყვით შევეხებით საერო მევენახეობასაც. ვაზის ჯიშებზე ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო. სავენახედ ტრადიციულად მზიან-ზვარე ადგილს ირჩევდნენ. ვენახის გასაშენებლად მიწა ორგზის ღრმად უნდა მოხნულიყო ან ბარით ორი ბარის პირზე, ე. ი. ბარის პირის ორმაგ სიღრმეზე უნდა გადაებრუნებინათ. ვაზს აშენებდნენ უბრალოდ, ვაზის რქით, ვაზის რქას ოთხ, ხუთ მუხლზე აყენებდნენ და მიწაში ისეთ სიმაღლეზე ათავსებდნენ, რომ ერთი ან ორი მუხლი ჰაერზე დარჩენილიყო. ვაზის რქის წყალში დიდხანს გაჩერება იცოდნენ, რომ დაფესვიანებულიყო და დახარება გაადვილებულიყო. რქის ზრდა-განვითარებას თავიდანვე დიდი ყურადღებით ეკიდებოდნენ, თუ სავენახე ადგილი სარწყავი იყო ვაზს სინესტე არ უნდა გამოლეოდა და დროულად მორწყულიყო. ურწყავ ვენახში ვაზის რქის ნაზარდებს იმდენს ტოვებდნენ, რომ მისი კვება ახალ გატანილ ფესვებს არ გაძნელებოდა.

ჩაყრილი რქა მეორე გაზაფხულზე უნდა გაესხლათ და ორ-სამ კვირტზე დაეყენებინათ. აქედან გამოტანილი სამი ღეროდან ერთი სათადარიგო იყო, რომელსაც „გაფურჩქვნის დროს, თუ ვაზს ძლიერი წანაზარდები ჰქონდა, მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეუნარჩუნებდნენ, ხოლო თუ ვაზი სუსტად იზრდებოდა, მაშინ ორ ღეროს შეუნარჩუნებდნენ. მესამე წელს ვაზს სარი უნდა შედგმოდა, ორ რქაზე გაფორმებულიყო და მცირე რაოდენობით კვირტები შეენარჩუნებიათ. ჩვეულებრივად ვაზს ნიშანი მესამე წლიდან მოჰქონდა და ამ დროიდანვე იწყებოდა ვაზისადმი გაძლიერებული ყურადღება. ახალი ვენახი მეოთხე წლიდან თანდათან ძალაში შედიოდა. ვაზის დაფესვიანების გაძლიერების მიზნით, ვაზი ორ წელიწადში ერთხელ უნდა დაბარულიყო.. ხოლო თუ მწკრივები ვაზთა შორის მეჩხერი იყო, მაშინ გადაწიდნვის საშუალებით ან რქის ჩაყრით უნდა შევსებულიყო. ვაზთა შორის მანძილს ერთ ადლს ტოვებდნენ. ქსნის ხეობაში ვაზის გამრავლება თითქმის ერთნაირი წესით წარმოებდა. გასაბჭოების შემდგომ პერიოდში ფართოდ გავრცელდა ვაზის ამერიკულ საძირეზე მყნობის მეთოდი. ამავე პერიოდში მევენახეობის მიმდევარმა სოფლებმა ორიენტაცია აიღეს ვაზის სამრეწველო ჯიშებზე, რამაც გამოიწვია ძველი ადგილობრივი ვაზის ჯიშების (თითა, ბუდეშური, თავკვერი, ხარისთვალა) სამეურნეო ხასიათის დაქვეითება და შემცირება. სამაგიეროდ ვაზის სამრეწველო ჯიშების გავრცელება-მოყვანის საფუძველზე გაიზარდა კოლმეურნეთა და კოლმეურნეობათა შემოსავალი და დაინტერესება, აღნიშნული სამრეწველო ჯიშებისადმი. ამიტომ ბოლო დროისათვის ვაზის გამრავლების და საერთოდ ვენა-

ხის გაშენების ძველი წესის გარდა პრაქტიკაში დაინერგა ნამყენი ვაზის გამრავლება სათანადო აგროწესების დაცვით.

ქსნის ხეობის ვაზის ანატომიას ასე გადმოგვცემენ: „ვაზი შედგება ღეროს, ძირის, ფესვის, რქის, ფოთლის, კვირტის მუხლისა და ასკანისაგან. ამ აღწერილობიდან ჩვენთვის საინტერესო ტერმინია ასკანა, რომელსაც ზოგ სოფელში მასკანასაც უწოდებენ. ასკანას ვაზის ულვაშს უწოდებენ. საბასთან გვაქვს მასკნე. საბას მიხედვით „მასკნე ესე არს ვაზთა და აყიროთა და მის თანათა ძაფივით რომ აქვს ხეზე შესახვეველადო“. ამ ტერმინის წარმომავლობა ივ. ჯავახიშვილმა დაუკავშირა ნასკვს, იგი წერს, „მასკნე ცხადია სკუნა სახელზმნისაგან ნაწარმოები მიმღეობაა... თავდაპირველად უნდა შემკვანძელის, შემკვრელის აღმნიშვნელი ყოფილიყოს[6]. ჩვენის აზრით, რადგან ქსნის ხეობაში მოხერხდა მისი ორი ვარიანტით დამოწმება: მასკანა და ასკანა ეგების აქ ერთ-ერთი ვარიანტი უფრო ძველი ყოფილიყო. სახელდობრ ეზეკიელთან, რომელსაც საბა საილუსტრაციოდ უთითებს, ხოლო ივ. ჯავახიშვილს მოტანილი აქვს კონტექსტები, ერთგან იხსენიება „მასკუნე“ (17-ში), მეორეგან „მასკნე“ (17). როგორც ჩანს, მაშინაც, ე. ი. როცა დაბადების ტექსტი ითარგმნებოდა (V საუკ.), მასკნე ორ ვარიანტად დაუწერიათ მასკნედ და მასკუნედ. თუ იმთავითვე ვაზის ორგანოს გამოსახატავად სიტყვა მასკნე ასე ორი სახით დაუწერიათ, ადვილი წარმოსადგენია თუ ზეპირმეტყველებამ რატომ გაამარტივა და მასკნე-მასკუნე-მასკანა ასკანამდე ჩამოვიდა. თუ ამ ტერმინის განვითარება-გამარტივება ამ გზით წარიმართება და ჩვენი მსჯლობა სწორია, მაშინ ადვილად შეიძლება აიხსნას ხალხური საკულტო ლექსის შინაარსი, რომელიც ვენახის ნაყოფიერების ღვთაება აგუნას საგალობელს წარმოადგენს, სახელდობრ, ამ ლექსში ასკანა და ბახვიაა მოხსენიებული.

„აგუნა, აგუნა, გადმოიარეო,
ბახვი ასკანა, გადმოიტანეო,
ჩვენს ვენახს ბევრი ყურძენი
სხვის ვენახს ბევრი ფურცელიო“.

ი. ჩანობაშვილი იმოწმებს რა — ერმილე ნაკაშიძის სიტყვებს აღნიშნული აქვს, რომ ხალხურ ლექსში მოხსენებული ბახვი და ასკანა გურიაში ღვინის შესანიშნავი ადგილებიაო[7]. ამით ავტორი, ალბათ, ვარაუდობდა, რომ სოფლების ბახვისა და ასკანის ბარაქის გადმოტანაზეა ლექსში საუბარი. ჩვენის აზრით, ლექსში მოხსენიებული ასკანა სოფელს კი არ უნდა გულისხმობდეს, არამედ ვაზის იმ ორგანოს, რომლის უხვად გამოტანა უხვი მოსავალის ნიშნად იყო მიჩნეული. ჩვენს მოსაზრებას მხარს უჭერს საახალწლო რიტუალში აგუნას მისამართით წარმოთქმულ ტექსტებში მევენახეობა-მეღვინეობასთან კავშირში მყოფი ტერმინების ჩამოთვლა. მაგ., ვ. ბარდაველიძეს ნაშრომში „აგუნა-აგუნა“ მოტანილი აქვს რაჭა-ლეჩხუმური მასალა, რომლის მიხედვით რაჭა-ლეჩხუმში ოჯახის ერთ-ერთი წევრი ახალწელს ვენახს გარშემო შემოუვლიდა და ხმამაღლა გაიძახოდა „ანგურამ ჩამეიარა ილითა და მილითა, ორშიმო და ხრიკითა, ჩვენი მამული ჩეიარა. წივი გეიტეხა, ღვინის ღვარი ააყენა, იხა, იხა,

---

[6] ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. II, გვ. 301.
[7] ი. ნანობაშვილი, ვაზის ძველი კულტურა ქიზიყში, 1960, გვ. 143.

გამოღმა ყურძენი გაღმა ფურცელი“[8]. ამ კონტექსტში, ისე როგორც წინა ტექსტში, კარგად ჩანს ვენახისა და ღვინის საჭიროებანი. ამიტომ ხალხურ ლექსში მოხსენიებული ასკანა — იგივე მასკანა უნდა იყოს. რაც შეეხება ბახვს სავარაუდოა არც ეს სიტყვა გამოხატავდეს სოფელს. დასახლებული ადგილებისათვის სახელის მიჩენა უფრო გვიანდელ მოვლენად მიგვაჩნია ვიდრე მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები და მასთან დაკავშირებული ტერმინები. ცნობილია, რომ ბახვა რაჭაში გავრცელებული შავი ყურძნის ჯიში ყოფილა. ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, რომ ბახვას გურიის სოფელ ბახვიდან ვაზის ამ ჯიშის რაჭაში გადმოტანის ნიადაგზე უნდა შერქმეოდა ბახვა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბახვი—ბახვა საქართველოში ყურძნის ზოგადი სახელი უნდა ყოფილიყო, ქართულში ბახვიდან ნაწარმოები სიტყვების შემონახვა ნაბახუსევი, ნაბახურევი, სოფლის სახელები: ბახვი, ნაბახტრები, ადამიანის სახელები: ბახვა, ბახო, ბახა უნდა მიუთითებდეს ადრეულ ხანაში ბახვა ვაზის ჯიშის ფართოდ გავრცელებაზე, აგუნას საგალობელში „ბახვის და ასკანას გადმოტანა“ სოფლების „ბახვის და ასკანას გადმოტანას კი არა, არამედ ვაზის ჯიშის ბახვის და მისი დოვლათის გამომხატველი ასკანის გამოტანას უნდა გულისხმობდეს.

აგუნას საგალობელს ჩვენ საგანგებო ყურადღება იმიტომ დავუთმეთ, რომ მასში შემონახული ტერმინები ხალხში დღესაცაა ხმარებაში, რაც უთუოდ ხაზს უსვამს ქსნის ხეობაში მევენახეობის კულტურის სიძველეზე.

ვენახის დამუშავება წლიური ციკლის მომცველია. ვენახს სისტემატურად სჭირდებოდა ყურადღება. პირველი სამუშაოები მოსავლის აღებიდანვე იწყებოდა. სახელდობრ, ახალ მოკრეფილ ვენახს სარს გამოუყრიდნენ, სარს ან ხეზე შედგამდნენ ან ვენახის ისეთ ადგილს დაახორავებდნენ, რომ სარის შედგმის დროს მოხერხებულად გადაეტანათ და ვაზზე განაწილების დროს მიწა ზედმეტად არ დატკეპნილიყო.

გაზაფხულზე პირველი რიგის სამუშაოს სარის დაჩეკვა წარმოადგენდა. სარის დაჩეკვა ნიშნავდა სარის მიწაში ნადგომი დამპალი ნაწილის ჩამოცლას და ახალი წვერის წამახვას. ამ პროცესს ასრულებდნენ ქართული წალდის საშუალებით. ძველი სარის ნაცვლად ახალს ჩაუნაცვლებდნენ. სარის სიგრძე ორი, ორნახევარი მეტრი უნდა ყოფილიყო. თუ სარი ტირიფისა იყო, ყოველწლიურად 20—25 სმ მაინც კარგავდა, ასე რომ 2,5-მეტრიანი სარი 4—5 წელიწადს მაინც მუშაობდა. სარის სიმსხო საშუალოდ კაცის მაჯის სიმსხოსი უნდა ყოფილიყო. უფრო მსხვილი სარი ვაზს დაჯაბნიდა, ფესვების მუშაობას ხელს უშლიდა, ფოთლებს და ყლორტებს მეტ ჩრდილს მიაყენებდა და ამიტომ სარის სიგრძე-სიმსხოს საგანგებო ყურადღება ექცეოდა. იგი სწორტანიანი უნდა ყოფილიყო, როგორც მაღლა ისე დაბლა თანაბრად ნაზარდი.

ქსნის ხეობის ბარის სოფლები, რადგან ტყიდან შორს იყვნენ, ამიტომ სასარეს ვენახის ირგვლივ იჩენდნენ, ღობეში ტირიფს დაბელავდნენ, რომ სასარე მასალა ჰქონოდათ.

მთხრობელთა გადმოცემით „სარად იფნი ჯობდა, დიდხანს სძლებდა, აგრეთვე, ტვია და თრიმლი, ურთხლის სარი 60—80 წლამდეც სძლებს. არის ჭალის ჯღლარდა, იმის სარი ისეთია, რომ ყოველ წელს გაჩეკვა არ უნდა. არის წითელგულა, იმის სარს თავის დღეში გაჩეკვა არ უნდაო (მოლოდინი, დავით

[8] ვ. ბარდაველიძე, აგუნა-აგუნა, „ძეგლის მეგობარი“, № 16, 1968, გვ. 13.

მიხეილის ძე, 73 წ., 1969 წ. სოფ. ქსოვრისი). იყენებდნენ აკაციის, ხოლო მთისძირა სოფლებში თხილის ხის სარსაც. გვიან შემოდგომით, ან ადრე გაზაფხულზე იწყებოდა ვაზის გასხვლა და წალმის გატანა ვენახის ველზე. გასხვლას მოსდევდა დაბარვა, ბარვა მიმდინარეობდა ჩვეულებრივი წესით. ვენახს სათუთი მოვლა სჭირდებოდა. დიდი მნიშვნელობა აქვს მის ფესვთა სისტემისა და კვირტების დაუზიანებლად შენარჩუნებას. ამიტომ მევენახე ყოველთვის ცდილობდა ვენახში თუ რამე სამუშაო იქნებოდა შესასრულებელი, ამ საქმეს უშუალოდ გასძღოლოდა, უკიდურეს შემთხვევაში მიმართავდა ვენახში დაქირავებული მუშის ან სანაცვლო მუშის შეყვანას. ვაზს ყველა ერთნაირად არ უფრთხილდება, ვაზის ძირთან ჩაბარვით შეიძლებოდა ფესვები დაზიანებულიყო, ხოლო მოგვიანებით დაბარვის ან დაჩერკვნის დროს კი კვირტები. დაქირავებული მუშა ფესვებისა და კვირტის მიმართ სიფრთხილეს არ იჩენდა. ეს გარემოება ხშირად ზღუდავდა ვენახის სამუშაოებზე დიდი რაოდენობით მუშახელის გამოყენებას. მაგრამ ადრე გაზაფხულზე ვენახის დაბარვის მიზნით ურთიერთდახმარება რამდენიმე კაცის თავშეყრით მაინც ხორციელდებოდა, რასაც რიგრიგას ან ნაცვალგარდას უწოდებდნენ. გარდა ამისა, იცოდნენ ურთიერთდახმარება ჩერკვნაზე, შეყელვაზე, გასხვლაზე. აქაც შრომის ორგანიზაციის გამოსახატავად ხმარობდნენ ტერმინ რიგ-რიგას, მუშას, ნაცვალგარდას და დახმარებას. ზოგჯერ „მუშაში“ ივარაუდებოდა დროებითი ხასიათის თავშეყრა და ერთი რამელიმესადმი დახმარება ანაზღაურების გარეშე. ნაცვალგარდობა იწყებოდა ადრე გაზაფხულზე და ხანგრძლივდებოდა იმის მიხედვით, თუ რამდენი კაცი იყო გაერთიანებული. ზოგჯერ წევრთა რიცხვი 10 კაცსაც აღწევდა. რიგრიგის თუ ნაცვალგარდის წევრები დღეში სამჯერად იკვებებოდნენ — სადილი, სამხარი და ვახშამი. ვახშამს ყოველთვის ღვინის სმა ახლდა. დღისით კი სასმელს მადის გასახსნელად მხოლოდ თითო სასმისს ღებულობდნენ. სამხრად ძირითადად ლობიოს შეჭამადი უნდა ყოფილიყო, დილით კი დოს შეჭამადი, რძის შეჭამადი, ღოლოშეჭამადი და სხვა. ბარვა შრომატევად სამუშაოდ ითვლებოდა, რადგან ბარვასთან ერთად სარის შედგმაც მიმდინარეობდა. ამიტომ ზოგჯერ ბარვის დროს სარის შედგმას ოჯახის ხანშიშესული პირები აწარმოებდნენ. გასხვლისას გამოყენებული იყო ვაზის ფორმირების ქართული ვარიანტი, ვაზის ორ რქაზე დაყენება. სამუშაო რქა და სადედე. სამუშაო რქა ანუ საკავებელი რქა ჩინურისა და გორული მწვანესათვის 7—8 კვირტზე იჭრებოდა, თაკვერისას კი 9—11 კვირტს ტოვებდნენ. სადედე რქა ანუ ნეკი, როგორც აქ უწოდებენ, 3—4 კვირტზე იჭრებოდა. ვენახს ორ წელიწადში ერთხელ ბარავდნენ. დაბარვისთანავე ვაზს სარს შეუდგამდნენ და აპრილში დაიწყებდნენ შეყელვას. სარის შედგომისას გათვალისწინებული იყო ქარის მოქმედება ვაზზე, ამიტომ სარს ქარის მიმართულებით უნდა ჰქონოდა წვერი. ვაზი სარზე ქარის მხრიდან იყო მიკრული. ხეობაში ძირითადად დასავლეთის ქარებია და სარიც დასავლეთის მხრიდან იყო შედგმული, საკავებელი რქის მოჭრა და რგოლის სახით მისი მიკვრა სარზე აპრილზე უფრო ადრე პერიოდში სიცივეების გამო ძნელი ყოფილა. საინტერესოა ხალხური დაკვირვება სამუშაო რქის მოხრილი სახით სარზე მიკვრის თაობაზე. როგორც გადმოგვცეს, თუ ვაზის რქას სწორად გააკრავენ, მაშინ კვირტების განვითარება არათანაბრად მიმდინარეობს, ყველაზე მეტად ვითარდება თავის კვირტი. ვაზი ძალას იქ მეტს აწვდის, დანარჩენი კვირტები კი იჩაგრება. როდესაც რქა მოხრილია, მაშინ ძალა თანაბრად ნაწილდება, თუმცა რქის წვერთან მდებარე კვირტი, ძირთან ახლო

მდებარე კვირტთან შედარებით, ნაკლებად ვითარდებაო. ეს დაკვირვება, საერთოდ ხანგრძლივემპირიულ ცოდნაზეა დამყარებული და ვაზის სარზე ფორმირების და მორიგ წელს ვაზის მოსავლიანობისათვის ძალის თანაბარი განაწილების საქმეში დიდ როლს ასრულებს. საქმე იმაშია, რომ ვაზის სიმაღლე, რომლიცა ის სარზე მუშაობს, გარკვეულ დონეზე უნდა იდგეს. მისი სამუშაო კვირტები მაგარ და ღონიერ ძირს ახლო უნდა უკავშირდებოდეს. უამისოდ ვაზმა შეიძლება ერთ რომელიმე წელიწადს მაღალი მოსავალი მოიტანოს, ხოლო მორიგ წლებში ის დაიჩაგრება, სიმაღლეში წავა, მეზობელ ვაზებს დაჩრდილავს, მოსავალს თანდათან შეამცირებს და ბოლოს გადაგვარდება. გადაგვარებული ვაზები კარგავენ თავის პირვანდელი ჯიშისათვის დამახასიათებელ თვისებებს. გვიან იწყებენ შემოსვლას ან საერთოდ დამწიფებას ვერ ასწრებენ. ამ გზით გადაგვარებულ ვაზს სოფელ ქორდში ვლადიმერ სიმონის ძე ჯალაბაძის გადმოცემით „ავჯაგი“ რქმევია. იტყვიან ვაზი გაავჯაგდაო. ვაზის გაავჯაგებას იწვევდა აგრეთვე, ვენახის ხეხილისაგან დაჩრდილვა ხანგრძლივი დაუბარავობა.

ვაზის სარზე აკვრა, ანუ როგორც ქართლში უწოდებენ შეყელვა შემდგომი სამუშაო ეტაპია: პირველი ზედმეტი ფოთლების შეცლა. ამას როგორც მთხრობლები გადმოგვცემენ, განსაკუთრებით თხოულობს ჩინური. ჩინურ ვაზს ჩახურება სცოდნია. მას ყვავილობამდე თითოეულ ტოტზე ძირიდან ორი ფოთოლი უნდა მოეცალოს, რომ ჰაერმა თავისუფლად იაროს, მზის სხივები კარგად გაუნაწილდეს. მზისა და ჰაერაციის საკითხს ხეობის მევენახეები დიდ ყურადღებას აქცევენ. ქსოვრისელი მთხრობლის დავით მიხეილის ძე მოლოდინის დაკვირვებით, „ვაზს რო სარი წაექცევა ისე უნდა წამოაყენო, როგორც იყო შედგმული, მზის მხარე ისევ მზის მხარეს უნდა მოექცეს, თუ არა და მზეზე შეუჩვეველი გვერდი მოეხარშებაო“. ძველი მევენახეები ვაზის შეწამვლას არ მიმართავდნენ. შეწამვლის პერიოდს ახლა ძირითადად აგროწესების შესაბამისად იცავენ. აწარმოებენ აგრეთვე, გოგირდის შეფრქვევას. ვაზის შეფურჩქვნას ასე ეწოდება ვაზის ზედმეტი ტოტების არამსხმოიარე ნამხრევის და ყლორტების შეცლის პროცესს, რომელსაც ვიდრე ყურძენი დამსხვილდებოდეს სისტემატურად მიმართავენ.

დაყვავილების შემდგომ პერიოდში ბოლო მტევნიდან ორი კვირტის იქით ტოტიდან წვერებს აჭრიან, რომ ყურძენი უკეთესად დამსხვილდეს. ამ პროცესს „ცის გახსნას უწოდებენ“.

დიდი ვენახის პატრონები ხშირად აწყობდნენ მეზობელი ან ნათესავების მოწვევას ან ე. წ. ულამსაც მართავდნენ, რომ ვენახი ზედმეტი ტოტებისაგან დროულად განეტვირთათ.

ქსნის ხეობაში ვენახში ან საერთოდ არაფერს არ დათესდნენ, ან მხოლოდ ლობიოს. ადგილობრივთა დაკვირვებით „ვაზისათვის ლობიოს თესვა კარგი შედეგის მომტანი ყოფილა. სიმინდი კი ვენახს ძალას ართმევსო“.

ქსნის ხეობაში ყურძნის შემოსვლა სხვადასხვა დროს იწყება. ყველაზე ადრე ყურძენი შემოდის აგვისტოს დასაწყისში ქსნის ქვედა ტანზე, მუხრანის მიკრორაიონში და თეზი, ოკამი, ლამისყანის მიდამოებში. შემდეგ თანდათანობით ზემოთ მისდევს. ყურძნის დამწიფება და რთველი სექტემბერ-ოქტომბერში მიმდინარეობს. რთვლის ორგანიზაცია ყურძნის შემოსვლიდან იწყება. პირველ რიგში ამზადებენ ყურძნის საკრეფელა კალათებსა და გოდრებს. რეცხავენ ქვევრებს; საწნახელს და ქვევრებსა და მარანში გოგირდს ახრჩოლებდნენ. ქვევრებს რეცხავდნენ, როგორც ტყის ბლის ქერქისაგან დამზადე-

ბული სარცხით, ცოცხით, ისე კრაზანით, რომელიც უმზადებიათ ღვიისაგან. ღვიისაგან დამზადებულ ქვევრის სარეცხ კონებს მცხეთელები და მცხეთის ახლო მდებარე სოფლელები აკეთებდნენ. ღვიის ცოცხებს ბაზარზე ყიდიდნენ. ბლის ქერქისაგან დამზადებული სარცხები ქსნის ხეობის მთის სოფლებში უკეთებიათ, რომელიც შემოდგომისპირზე ბარის სოფლებში ჩამოჰქონდათ ხოლმე და, ან ჭირნახულზე ყიდიდნენ ან ფულზე.

ქვევრის რეცხვის ორი ხერხი არსებობს, ზეზე დგომით ქვევრის ზემოდან რეცხვა და ქვევრში ჩაჯდომით. პირველი ხერხით მცირე ზომის ქვევრებს რეცხავდნენ, ხოლო მეორე ხერხი დიდი ქვევრების გასარეცხად იყო გამოყენებული.

ქვევრს სამჯერ და ზოგჯერ ოთხპირ ახალ წყალს ამოავლებდნენ. ერთჯერად გარეცხვად ითვლებოდა ქვევრში წყლის ჩასხმა და ირგვლივ სარცხით ან კრაზანით ყველა ადგილის შემოხეხვა წყლის მოსმით. ამას პირველი ხელი ეწოდებოდა. პირველი ხელის შემოვლის შემდეგ განარეცხ წყალს ამოღვრიღნენ ხაპირითა და მაწაწურის გამოყენებით. ჩაასხამდნენ ახალ სუფთა წყალს და მეორედ შემოხეხავდნენ, ამას მეორე ხელი ეწოდებოდა. ქვევრს ჩვეულებრივ სასმელი სუფთა წყლით რეცხავდნენ. თუ ქვევრი აშმორებული იყო, მას პირველ ხელს თბილი წყლით ამოავლებდნენ. ხალხის გადმოცემით ღვიით რეცხვის დროს ღვიის ცოცხი ქვევრის შმორს თავისი სუნითაც ძალავს და ქვევრს მალე აცილებს მთხლისა და ობის სუნს. ქვევრი გარეცხილად ითვლებოდა თუ საბოლოო ხელის შემდეგ სუფთა წყალი ამოვიდოდა და ქვევრსაც შმორის სუნი აღარ ექნებოდა. შმორიან ქვევრში იცოდნენ კომშის ფოთლის ნახარშის ამოვლება. გარეცხილ ქვევრს კარგად ამოაშრალებდნენ, მასში გოგირდს აახრჩოლებდნენ და ტკბილს ჩაასხამდნენ. ყველაზე რთულ სამუშაოს ახალი ქვევრის ხმარებაში შეყვანა წარმოადგენდა. ქსნის ხეობაში ქვევრის დამზადების ადგილობრივი კერებიც იყო და გარედანაც შემოდიოდა. ადგილობრივი კერამიკული წარმოების დიდ კერას სოფელი ცხავატი წარმოადგენდა მაგრამ ცხავატში ორ-სამ კოკიანზე დიდი ზომის ქვევრებს არ ამზადებდნენ. როგორც ჩანს, ცხავატელ მეჭურჭლეთა ხელოვნებაში მცირე ზომის ქვევრების დამზადება, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო საურმე გზების უქონლობით, დიდი ზომის ქვევრებს ისინი ცხენით ვერ გადაიტანდნენ. ქსნის ხეობის მევენახეობა კი ამთავითვე ქვევრების დიდ რაოდენობას თხოულობდა. ამიტომ დიდი ზომის ქვევრები შემოჰქონდათ იმერეთიდან. ყოფილა შემთხვევები, როცა მექვევრეები რომელიმე სოფელში ამა თუ იმ მეურნის დაკვეთით რამდენიმე დიდი ზომის ქვევრს ადგილზე აშენებდნენ და ადგილზევე ახდენდნენ მათ გამოწვას. სოლომონ პავლიაშვილის გადმოცემით (87 წლისა) „სოფ. ლამისყანაში საქვევრე მიწა ყოფილა, მის მამა-პაპას იმერელი მექვევრეები მოუყვანია, ქვევრები ადგილზე აუშენებიათ და აქვე გამოუწვამთ“. იგი ახლაც ასახელებს იმ ქურის ნადგომ ალაგს თავისი სახლის ახლოს, სადაც ქვევრები გამოუწვამთ. მისივე გადმოცემით ცხავატელებს მხოლოდ ქოცოები ჩამოჰქონდათ. ქოცოს ერთ კოკიანზე მომცრო ქვევრებს უწოდებენ, კოკიანი და კოკაზე ზემოთ კი ქვევრია.

ახალი ქვევრი ვიდრე ხმარებაში შევა სანთლით ან ძროხის ქონით უნდა გაიხიზოს. საამისოდ საჭირო იყო ქვევრის თანაბარ დონეზე გათბობა ისე, რომ ქონის მოსმის დროს ფორებში კარგად გამჯდარიყო, რომ შემდეგ ქვევრიდან ღვინოს არ გამოეჟონა. ქონის მოსმის დროს ქვევრის გადახურება ფორებში

შესულ ქონს სწვავდა და გახიზვა აღარ მოხდებოდა. სცოდნიათ ქვევრის გახიზვა სანთლითაც. გახიზვა ხდებოდა ჩვეულებრივ შიგნიდან. სცოდნიათ ქონით ან სანთლით გახიზვა გარედანაც. ბოლო ხანებში გარედან გუდრონით ხიზავენ. იცოდნენ ქვევრების შემოკირვა. შემოკირვა უფრო დიდი ზომის ქვევრებისა იცოდნენ (5-კოკიანი და უფრო ზემოთ). შემოკირვა წარმოებდა როგორც მიწის ზემოთ, ისე მიწაში ქვევრის ჩაგდებისთანავე. თუ შემოკირვას მიწის ზემოთ აწარმოებდნენ მაშინ ქვევრს ჯერ პირზე დადგამდნენ, შემდეგ შუა ადგილიდან თანდათან იწყებდნენ მაგარი კირის დუღაბის შემოსხმას და შიგადაშიგ რიყის ქვების ჩაყოლება-შემოწყობას, დუღაბი მუცელზე რომ არ დაცურებულიყო, შემოუჭერდნენ თოკს და ფიჩხის ტოტებს შემოუდებდნენ. როცა დუღაბს ძირზედაც მოუსვამდნენ, ზედ ძირზე ერთ ბრტყელ ქვას დაადებდნენ, რომ შედუღებულიყო და ასე დატოვებდნენ რამდენიმე დღე, რომ დუღაბი გამშრალიყო და გამაგრებულიყო. ერთი კვირის შემდეგ ქვევრს გადმოაბრუნებდნენ და ახლა დანარჩენ ნაწილს მოაშენებდნენ. ამის შემდეგ ქვევრს მიწაში ჩაუშვებდნენ და ყელამდე ჩამარხავდნენ. თუ ქვევრი გატეხილი იყო იცოდნენ მისი მკურნალობაც. აიღებდნენ გაცრილ ნაცარს, გადაადუღებდნენ თხის ქონში და გატეხილ ქვევრს მოუსვამდნენ და ამოავსებდნენ გატეხილ ადგილებს. კოწიწის ერთი სახეობა ასეთიც სცოდნიათ: დანაყავდნენ აგურს, კვერცხის გულში აურევდნენ, უმატებდნენ რძეს და ბამბასთან ერთად ნაყავდნენ, ცოტა სანთელსაც ურევდნენ და დააგლესავდნენ, იცოდნენ სხვანაირი კოწიწის დამზადებაც, აგურს, შემდეგ ძროხის ქონში გადაადუღებდნენ და იმით ავსებდნენ გატეხილებს. აგურის ნაფხვენს ადუღებდნენ, აგრეთვე სანთელში, ესეც ერთ-ერთი მაგარი ხსნარი გამოდიოდა.

ქვევრი, როგორც მთხრობლებმა გადმოგვცეს, სხვადასხვა თვისებების თიხისაგანაა დამზადებული და ყველას სხვადასხვა მოქმედება აქვს ღვინის დაყენებაზე. ზოგი ქვერი ისეთია, რომ ღვინოს შმორის სუნს აძლევს, ეს იმით არის გამოწვეული, რომ საქვევრე თიხა სუფთა წყლით არა ყოფილა იმთავითვე დაზელილი. ზოგ ქვევრს ღვინის მომატება ახასიათებს, ზოგს კი დაკლება. საკვლევ ხეობაში ბევრმა დაგვიდასტურა მატებელა ქვევრების არსებობა. რამდენიმე ცალი თვითონაც დავათვალიერეთ. სოფელ ლამისყანაში სოლომონ ივანეს ძე პავლიაშვილმა (97 წლისა) თავის მარანში საწნახელის წინ მდებარე ქვევრი გვაჩვენა და გადმოგვცა, რომ „ამ საწნახელში 10-ზე მეტი ქვევრია, რომელთაგან მხოლოდ ორი ქვევრია მატებელა. როცა ამ ქვევრებიდან ღვინოს ამოვაკლებთ, ნაკრულს ვტოვებთ. ერთი თვის შემდეგ კვლავ მოვხდი და ქვევრი შევსებული მხვდებაო“. მსგავსი ცნობა მოგვაწოდა სოფელ ქსოვრისში მცხოვრებმა დავით მიხეილის ძე მოლოდინმა (73 წლისა), მან აღნიშნა „ერთი ქვევრი მაქვს, იმას რომ ამოვრეცხავ, გავა რამდენი დრო, ავხდი სარქველს და შიგ სამ ჩარექამდე წყალი მხვდება. ღვინოს სამ თითზე ნაკრულს დავაყენებ ხოლმე, ავხდი და სავსე მხვდება, მის გვერდში სხვა ქვევრებიც არიან, მაგრამ ეს მხოლოდ ერთ ქვევრს ემართება“. მატებელა ქვევრის შესახებ ცნობა მოგვაწოდა, აგრეთვე, გორის რაიონის სოფელ ქორდის მცხოვრებმა ვლადიმერ სიმონის ძე ჯალაბაძემ (73 წლისა, 1969). მან აღნიშნა „ძმასთან გაუყრელად როცა ვცხოვრობდი ერთი დიდი ქვევრი გვქონდა, 9 კოკა ამოდიოდა (აქაური კოკა 80 ლიტრია), ერთ წელიწადს ყურძენი ცოტა მოგვივიდა, ქვევრი ვერ შევავსეთ და ნაკრული დავატალახეთ, გავიდა 5 თვე და მოვხადეთ ქვევრი, სავსე დაგვხვდა. ჩვენ შეგვეშინდა შიგ წყალი ხომ არ ჩაუდგაო, მაგრამ ქვევრში ჩვეულებრივი ღვი-

ნო იდგა. ის ქვევრი მაშინ სახლის აივნის გარეთ იყო ჩაგდებული ცის ქვეშ. ის ქვევრი ახლაც მაქვს, ახლა აივნის ქვეშ არის მოთავსებული და ღვინის მომატება აღარ შემიმჩნევიაო“. მატებელა ქვევრის თაობაზე საგარეჯოს რაიონის სოფელ ხაშმშიც ჩავიწერეთ. „მარანში გვაქვს მატებელა ქვევრი, თუ ორკვირაში ერთხელ არ მოვაკელით, ღვინო ქვევრიდან გადმოიღვრებაო“, გადმოგვცა 78 წლის მოხუცმა სოსია სიმონის ძე ყვარელაშვილმა (1966 წ. სოფ. ხაშმი). მატებელა ქვევრებზე ანალოგიური მასალა ჩვენს მიერ მოპოვებული იქნა იმერეთშიც. აღსანიშნავია, რომ იმერეთში ქვევრში ღვინის მომატებას, ღვინის გადაბრუნებას უკავშირებენ. ქართლშიც ღვინის მომატების საიდუმლოება დაკავშირებულია ნესტიან მარანთან, სადაც ღვინის დადუღება გახანგრძლივებულად მიმდინარეობდა.

ღვინის ღირსება ბევრად იყო დამოკიდებული ქვევრში მიმდინარე ქიმიურ პროცესებზე. თუ ქვევრი კარგად არ იყო გარეცხილ-გასუფთავებული, ტკბილის სწრაფი დუღილი იწყებოდა, რაც მომავალში ღვინოს სიკეთეს არ უქადდა. მომავალში მოსალოდნელი იყო ღვინის ან „მომჟავება“ ან „მოძმარება“. დუღილის აჩქარებას იწვევდა, აგრეთვე, შეყოლილი მიწა, რომელიც შემდეგში ღვინოს აშავებდა და „მოალაბავებდა“.

ქვევრების დასახელება იცოდნენ ტევადობის მიხედვით ან სადაუროპის, ან კიდევ იმის სახელს შეარქმევდნენ, ვისგანაც იყიდეს. ღვინის ზომის ერთეულად აღებული იყო კოკა და თუნგი. ორკოკიანზე ზევით თუნგობით აღარ იანგარიშებოდა. თუნგი და კოკა ქსნის ხეობაში სხვადასხვა მიკრორაიონების მიხედვით სხვადასხვა ტევადობით იანგარიშება. მაგ., ქსოვრისული თუნგი 6 ლიტრია. ასევეა ლამისყანაში და თეზში, ძალისში; დამპალოსა და მუხრანში 5 ლიტრია. მუხრანული კოკა 65 ლიტრია. ქსოვრისში, ლამისყანაში, თეზში, ახალგორის მიდამოებსა და ახლო სოფლებში კი 72 ლიტრი. თუნგისა და კოკის შესაბამისად იტყოდნენ ქვევრის მოცულობას. ხუთკოკიანი, 13-თუნგიანი და სხვა. ან ცხავატური, იმერული, ვანოსეული ქვევრი, ნიკასეული ქვევრი და სხვა.

თითოეულ ოჯახს ბარის სოფლებში ერთი ან ორი მცირე ტევადობის ქვევრი ზედაშედ ჰქონდა. მას საზედაშე ქვევრი ეწოდებოდა. საზედაშე ქვევრში ინახებოდა ამა თუ იმ სალოცავი ხატის სახელზე აღებული ღვინო, რომლის მასალას საწნახელიდან გამოშვებული პირველი ტკბილი წარმოადგენდა. საზედაშე ქვევრს მარანში ყოველთვის განსაკუთრებული მოვლა ჰქონდა. მის ახლომახლო სამეურნეო ინვენტარს არ მოათავსებდნენ, სუფთად ინახავდნენ.

საღვინე ქვევრები ქსნის ხეობაში ჩვენ მიერ აღწერილ იქნა სხვადასხვა გარემოში: ხატის კარზე, ღია ცისქვეშ (სოფ. წირქოლი, მუხრანი, შველიეთი), ხატის კარზე — გადახურული ქოხის ქვეშ (სოფ. ქურთა), ვენახებში საწნახელებთან გამართულ კარაპნებსა და მარნებში. ამ პირობების მიხედვით ღვინის სახლის წარმოქმნა-განვითარებაც ამ გზას ემორჩილება. პირველ ხანებში ვენახი და ღვინო შესაძლებელია სათემო სახატო იერარქიის ხელდებულ საკუთრებად იყო მიჩნეული, რომელიც დროდადრო თემის წევრთა მიერ საერთო დანიშნულებით მოიხმარებოდა. შემდგომ სტადიაზე ვენახში მოწეული პროდუქტის დაუნჯება ღვინის სახით ვენახშივე უნდა მომხდარიყო. ქსნის ხეობის სოფლებში ვენახებში ხშირი იყო, როგორც საწნახლები, ისე საწნახელთან არსებული წალმით გადახურული სამეურნეო ნაგებობანი, რომელშიაც იყო საწნახელი, თაღარი და საღვინე ქვევრები. ამ ნაგებობაშივე ინახებოდა სხვა სახის სამეურნეო იარაღები. ზოგან ამ ნაგებობას საწნახელს უწოდებენ, მუხრანში

კი მას კარაპანს უწოდებენ. საბას განმარტებით კარაპანი სომხური ყოფილა. ქართულად არდგმული რქმევია და კალოს სახლს ნიშნავსო. ქსნის ხეობაში ტერმინი არდგმული ჩვენ არ შეგვხვედრია. სამაგიეროდ, ამ ხეობაში კარაპანის ორი დანიშნულებით ხმარება დავამოწმეთ. ერთ შემთხვევაში იგი ვენახში მოწყობილ საწნახელ-მარანს გამოხატავს და მეორე შემთხვევაში პურის შესანახ სახლის ანუ იგივე საბასეულ კალოს სახლთან არის კავშირში. მუხრანელი მთხრობლების აღწერით კარაპანი ხშირად ფიცრული ნაგებობა ყოფილა, იმერულ სახლსა ჰგავდა, მისი გადახურვა პატრონის შეძლებაზე იყო დამოკიდებული, იყო კრამიტით გადახურული, წალმითა და ჩალით.

მუხრანში ვანო მიქელოვის კარაპანი, ქვითკირით ნაგები მოგრძო ფორმის ქოხია, რომელსაც ბანიც გააჩნია. სახურავი სიგრძეზე წალმით გადახურულია ორფერდად, შიგნით მოთავსებულია: საწნახელი, თაღარი, ქვევრი, სამწნილე კასრები და მიწაში კიდევ ორი ქოცო. ყურძნის ჩაწურვა დღემდე კარაპანში წარმოებს. აქვე ხდებოდა კასრებში ჭაჭის დამჟავება არაყის გამოსახდელად. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარაპანში სახლის აივნისებური ღია გადახურვა ივარაუდება, სადაც მოთავსებული ყოფილა სამეურნეო დანიშნულების იარაღები[9]. კარაპანის საბასეულ განმარტებასთან ძალზე ახლოა სოფ. ქსოვრისში ჩაწერილი მასალა. „კარაპანი წინათ ქვითკირით იყო აშენებული. თაღიანი იყო, დუღაბით გადახურული. იმას გვერდიდან ჰქონდა პურის ჩასაყრელი და პატარა კარები ჰქონდა გვერდიდან. კარების სიმაღლე 90, ხოლო სიგანე 80 სანტიმეტრი იქნებოდა. შიგნიდან უგდულივით ჰქონდა კარი, კედლის გაყოლებით გაიწეოდა და გამოიწეოდა. სიმაღლე კარაპანისა იყო 2,00 მეტრი, სიგრძე 2,5 მეტრი, სიგანე 1,5 მეტრი“[10]. მთხრობელი დავით მიხეილის ძე მოლოდინი ქსოვრისში ჩამოსულია ბაზალეთიდან და მისი თქმით, ასეთი კარაპნები გამოყენებული ყოფილა ბაზალეთში. აქეთ კი, მისივე გადმოცემით, ხორბლეული ორმოებში, ხის ბეღლებსა და ნაქელით გალესილ გოდრებში შეუნახიათ. სამეურნეო ნაგებობის ეს ელემენტი ჩვენს ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღწერილი არა ყოფილა და, ვფიქრობთ, იგი მომავალში ბევრ სიახლეს შეიტანს დასახლებების ნასოფლარ ნასახლარების და ზოგიერთ ნასოფლარებზე მიტოვებული ამ ტიპის ნაგებობების შესწავლაში.

საკვლევი რაიონის ღვინის შესანახი ჭურჭლის ძველისძველი სახეობა ქვევრია, რომელიც მზადდებოდა ადგილობრივი ნედლეულის (თიხების ბაზაზე), ქვევრების მეტი წილი ხეობაში გარედან შემოდიოდა. ქვევრის თავმოყრის დახურული ნაგებობის ორი ტიპი არსებობდა, კარაპანი და მარანი. მარანი დღემდე კიდევ დასტურდება სახლის კომპლექსს გარეთ, ცალკე სამეურნეო ნაგებობად. საცხოვრებელი ნაგებობის კომპლექსში მარნის შეტანა გვიანდელი მოვლენა ჩანს. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს, როგორც ქსნის ხეობის მასალები, ისე მისი მიმდებარე რაიონების მონაცემები. 1954 წელს ჩვენ მუშაობა გვიხდებოდა მდ. ხეკორძულას ხეობაში, სადაც მარნების მრავალი ნიმუში ვნახეთ ვენახებში. სოფელ ძეგვის ვენახებში დღემდე დაცულია ასეთი მარნის ნაშთები. ზოგიერთ მარანს წარწერიანი ქვებიც კი ამშვენებს. მარანმა, როგორც ღვინის შესანახმა ნაგებობამ, ბოლო დროისათვის ცალკე ნაგებობის სახე დაკარგა და შეერწყო საცხოვრებლის კომპლექსს. ეს ერთგვარი გარღატეხა იმანაც გა-

[9] თ. ჩ ი ქ ო ვ ა ნ ი, ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან, 1967, გვ. 76, 122, 215.

[10] ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის 1969 წლის დღიური.

მოიწვია, რომ ცალკეულ კომლთა მფლობელობაში ვენახის ფართობები ძალიან შემცირდა. თუ გასაბჭოებამდე ზოგიერთი გლეხი ორ-სამ დღიურს და უფრო მეტს ვენახის ფართობს ამუშავებდა, დღეისათვის 0,25 ჰა ან 0,10—0,15 ჰა ვენახს ამუშავებს. გლეხი, იმის გამო, რომ პირუტყვის ნაკელი ვერ შეაქვს, დაბალ მოსავალს ღებულობს და ამდენად მარნის საჭიროება თანდათან იხსნება. ეს ბოლო წლებისათვის იმანაც გააძლიერა, რომ საკვლევი რაიონის ყურძნის მოსავალს სახელმწიფო იბარებს შამპანური ღვინის მასალად საკმაოდ მაღალ ფასებში. კოლმეურნე გლეხი თანდათან ხელს იღებს მამაპაპურ, ტრადიციულ მეღვინეობაზე. მცირე რაოდენობით დარჩენილი ყურძნის წვენს ნაცვლად ქვევრებისა, ხშირად კასრებში აყენებს და ღვინის დაყენების ქარხნებიდან გადაღებულ ახალ წესებს მიმართავს.

საკვლევი ხეობის მევენახეობა-მეღვინეობა საკმაოდ მაღალი მაჩვენებლებით ხასიათდება. ძველი წესი ღვინის დაყენებისა ასეთი თანამიმდევრობით წარიმართებოდა. ვენახის კრეფა უნდა დაწყებულიყო ძველი სტილით ენკენისთვის ნახევრიდან ხეობის ქვედა ზოლში, ხოლო მთისძირა მიდამოებში სექტემბერ-ოქტომბერში. ადგილობრივთა გადმოცემით „ძველად გლეხები ადრე იწყებდნენ ყურძნის კრეფას. ბატონები კი ვიდრე ვაზს ფოთოლი არ დასცვიოდა არ დაკრეფდნენო. ზოგჯერ ბატონის რთველში ყურძენი ისე ცივი იყო, რომ ვენახში ცეცხლი გვენთო და გაყინულ ხელებს ვითბობდითო". მთხრობელთა გადმოცემით გვიან დაკრეფილი ყურძნის წვენი უფრო ტკბილი იყო და მაგარი ღვინო დგებოდა. საგულისხმოა, რომ დასავლეთ საქართველოშიც ვაზის ზოგიერთი ჯიში იანვარშიც კი მოუკრეფიათ. გვიან დაკრეფილი ყურძნის წვენი გრილ მდგომარეობაში ნელი ტემპით ხანგრძლივად დუღდა, რაც შესაძლებელია დადებითად მოქმედებდა ღვინის ტექნოლოგიურ მხარეზე. შესაძლებელია ეს მაჩვენებელი გარკვეულ როლს ასრულებდა მთიელთა მეღვინეობაზედაც, რომელთაც ტკბილი ბარიდან აჰქონდათ და ღვინოს მთაში აყენებდნენ. მთიელები ხომ დღესაც ქებით მოიხსენებენ მთაში დაყენებული ღვინის ღირსებას.

ძველი ღვინოების სიკეთე იმითაც იყო გაპირობებული, რომ საწნახელი ვენახში იყო მოწყობილი და მოკრეფილი ყურძენი მაშინვე იწურებოდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში სწორედ ქართლის ვაზის ჯიშებისათვის მოკრეფილი ყურძნის გაჩერება ორ საათზე მეტხანს არ უნდა ხდებოდეს[11]. ეს გარემოება, როგორც ჩანს, გლეხობას ემპირიულად ჰქონდა გამომუშავებული და ამის შესაბამისად ყურძნის დაწურვას მოკრეფის შემდეგ არ ახანებდა, რომ ყურძენი არ ჩახურებულიყო, წვენში ძმრის ბაქტერიები არ შეპარულიყო და ღვინო მჟავე არ გამოსვლოდა.

ყურძნის დაწურვა მიმდინარეობდა ქვითკირის საწნახლებში. ზოგიერთს ხის ნავები და ხის ერთიანი მორისაგან გამოთლილი საწნახელებიც გააჩნდა. საწნახელში ძირზე ჯერ ხიდებს ჩადგამდნენ, შემდეგ მასზე ლასტს დადგამდნენ და ამის შემდეგ ყურძენს ჩაყრიდნენ. ყურძენს წურავდნენ შიშველი ფეხით. წურვის დროს სცოდნიათ ურთიერთდახმარება. ამას წურვაზე შველას უწოდებდნენ. ბოლო ხანებში წურვის დროს რეზინის ჩექმებს იცვამენ. ფეხით გამოწურული ყურძნის ჭაჭა საქაჯავში გადაჰქონდათ. საქაჯავში გამოწურულ ტკბილს ცალკე ჭურჭელში ათავსებდნენ და ადრეულ სახარჯო დანიშნულებით იყენებ-

[11] ნ. კ ე ც ხ ო ვ ე ლ ი, მეღვინეობა, I, 1961, გვ. 143; შ. ა ვ ა ლ ი ა ნ ი, მეღვინეობის ტექნოლოგია, 1945, გვ. 17.

დნენ, მას საშემოდგომო სასმელად ხმარობდნენ. მთხრობელთა გადმოცემით „ნაქაჯი ღვინო ლობიოს შეჭამანდს უხდებოდა“. დარჩენილ ჭაჭას ძველად ღორებს უყრიდნენ. ცოტა მოგვიანებით ჭაჭისაგან არყის გამოხდა დაუწყიათ. როგორც კი წურვა დაიწყებოდა მაშინვე პირველი გამონადენი ტკბილით საზედაშე ქვევრებს გაავსებდნენ. ამის შემდეგ იწყებოდა დანარჩენი ქვევრების გავსება. ქვევრებში ტკბილის ჩაშვებამდე გოგირდს აღრჩოლებდნენ. ქვევრებში ტკბილი ისე უნდა ჩაესხათ, რომ დუღილის დროს არ გადმოსულიყო.

ქსნის ხეობაში ღვინის დაყენების რამდენიმე მეთოდს იყენებდნენ. თუ ტკბილი ღვინის დაყენება უნდოდათ მაშინ ტკბილს ჭაჭას არ მისცემდნენ. ასეთი ტკბილი ქვევრში 3—4 დღის შემდეგ იწყებდა დუღილს. დადუღების შემდეგ ქვევრის თავს მოასუფთავებდნენ: ქვევრის პირზე ჯვარედინად მანეულის ჩხირებს დააწყობდნენ და ვაზის ფოთლებს დააფარებდნენ, შემდეგ ქვის სარქველს დაადებდნენ, ხოლო სარქველს გარშემო ტალახს შემოადებდნენ. ზოგს ზემოდან ქვიშის დაყრაც სცოდნია.

მეორე წესით, როცა ტკბილი დაიდუღებდა, მერე მისცემდნენ ჭაჭას. ჭაჭის მიცემა ხდებოდა კოკა ტკბილზე ორი კილოგრამის ვარაუდით. მთხრობელთა გადმოცემით: „ჭაჭა ისევე მოქმედებს, როგორც პურის მოზელისას პურის საფუარის მიცემა. ჭაჭა ღვინოს სიმწარეს აძლევს. ღვინოს სიმწარე უნდა ჰქონდეს, ისე დასალევად არ ვარგაო“. ტკბილისათვის ჭაჭის გარკვეული დოზის მიცემას *საფერავის* მიცემას უწოდებენ. სიტყვა საფერავი, *საფუარიდან* უნდა მომდინარეობდეს, რადგან თვით პროცესი ჭაჭაზე დაყენებისა ფერის მიცემის მიზნით კი არ ტარდება, არამედ ტკბილის ღვინოდ ქცევის მიზნით. დიდ ქვევრებში საფერავად მიცემული ჭაჭა ქვევრს ყელში ქუდივით მოეცობა ხოლმე. დუღილის დროს საჭიროა დღეში ორ- სამჯერ ყელში მომდვარი ჭაჭის დარევა, თუ ეს პროცედურა არ ჩატარდა, მთხრობელთა აზრით „ღვინო დაიხრჩობა“, რაც შეიძლება იმაში გადაიზარდოს, რომ ღვინო მოძმარდეს. ქვევრის ყელში მოცობილ ჭაჭას ბუზი ეხვევა და ძმრის ბაქტერიები ეტანება, რაც ღვინოს საფრთხეს უქადის. დასარევ ჯოხს, რომელიც ან სამკაპას სახით არის ან ჯოხზე დაგებული პატარა ფიცრის სახით, საკვლევ რაიონში იხსენიებენ *ფარსაკოდის*, *ჭაჭის დასარევი* ჯოხის სახელით. დუღილის შემდეგ ჭაჭა დაბლა მიდის. ქვევრს დაატალახებენ და 2-დან 6 თვის შემდეგ მას გადაიღებენ სხვა ჭურჭელში, რომ ლექი გამოაცალონ. ზამთარში იცოდნენ ქვევრის მოხდა და ღვინის შემოწმება. ქვევრიდან ჭაშნიკისათვის რამდენიმე ლიტრს მოაკლებდნენ. ქვევრის ნაკლულად დატოვება არ შეიძლებოდა ამიტომ შევსების მიზნით ქვევრში ყინულის ნატეხებს ჩაუშვებდნენ. გადმოცემით — „ყინული ღვინოზე კარგად მოქმედებს, ღვინოს ასუფთავებსო“.

ღვინის დაყენების თავისებური წესი ჰქონიათ ხეობის მთისძირა სოფლების მევენახეებს. ქვევრში როცა ტკბილს ჩაასხამენ, რასაც თავზე მოიგდებდა იმას მოხდიდნენ. ავსებული ერთ დღეს უნდა ყოფილიყო, მეორე დღეს ერთი ხელის დადებაზე მოაკლებდნენ. ჭაჭას მისცემდნენ წნელს დაგრეხდნენ და სარქვლის ქვეშ დააყოლებდნენ, რომ დუღილის დროს წნელს ჰაერი ამოჰყოლოდა და სარქველდაფარებულ მდგომარეობაში უნდა ედუღა. ე. ი. დატალახებულმდგომარეობაში, ორი თვის შემდეგ ღვინოს გადაიღებდნენ.

ზოგი მთხრობელის დაკვირვებით ღვინო დუღილს ერთ თვესაც აგრძელებს. ქსოვრისელი მთხრობელი დავით მოლოდინის დაკვირვებით ღვინო ზოგ შემთხვევაში გადაღების შემდეგაც „აგრძელებს ჩუჩუნს“.

ღვინის დაყენების წესების შესაბამისად და ვაზის ჯიშების მიხედვით, ხეობის სხვადასხვა მიკრორაიონებია წარმოქმნილი — ხეობის ქვედა ტანზე ლამისყანის, მუხრანის, ძალისის, დამპალოს, ქსოვრისის და ოძისის, ხეობის შუა ტანზე კი ახმაჯის, ერედვის და წირქოლის.

მთხრობელთა დაკვირვებით „ჭყაპა და ჩინური ყურძნისაგან მიღებული ღვინოები ადგილის ღვინოებია. ისინი მგზავრობას ვერ უძლებენ. რქაწითელის ღვინო ადგილის ღვინოც არის და საგარეოცა".

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ღვინით ვაჭრობამ ხეობის მოსახლეობა დიდად დააინტერესა. ამ ინტერესის შედეგი უნდა იყოს ის დიდი ზომის მარნები, რომელიც ჩვენ ვნახეთ სოფელ მუხრანში, ოძისში, ლამისყანაში, ძალისსა და ქსოვრისში.

ზოგიერთ მარნებში მოთავსებული ქვევრები 100-კოკამდე და მეტი ტევადობის რაოდენობას აღწევს. რაც მევენახეობა-მეღვინეობის განვითარების კაპიტალიზმის ხანის შესაბამის სტადიას პასუხობდა. სოფლად დიდი ვენახის პატრონი იყო ამავე დროს ძლიერი მეღვინე, რომელიც ტენდენციას იჩენდა სირაჯობისაკენ. დიდ სოფლებში, მუხრანში, ახალგორში, ქსოვრისში ჩნდება ღვინის სავაჭრო დუქნები, სადაც გამოაქვთ, როგორც თავისი საკუთარი ღვინო, ისე მეზობელთაგან შეძენილი. ამ გზით ზოგიერთი სოფლის შეძლებული გლეხი XIX ს. მიწურულსა და XX საუკუნის პირველ მეოთხედში მევენახეობას ღვინით ვაჭრობით აგვირგვინებს, რაც სოფლად სავაჭრო კაპიტალის დაგროვების საუკეთესო წყაროსაც წარმოადგენდა. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ერთი საჩივრის წიგნი, რომელიც ოძისელ ივანე შენგელიძეს ეკუთვნის. საჩივრის წიგნში აღნიშნულია, რომ ლევან ერისთავის შვილი ნიკო დიდად ავიწროებს მის ოჯახს, რომ 1867 წლის 3 აპრილს, ნიკო ერისთავი თავისი მსახურებით ახალგორში მის დუქანს დაესხა. კარში გამოუყარა პროდუქტები და დაუპრა ღვინის რუმბები[12].

1887 წელს დუშეთის მაზრის უფროსი საანგარიშო მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ მაზრაში სამი სავაჭრო ცენტრია: დუშეთი, ახალგორი და მუხრანი, მარტო საანგარიშო წელს მაგარი სასმელებისა და სხვა პროდუქტების გაყიდვაზე გაცემული იყო 195 პატენტი[13]. როგორც პირველ ისე მეორე დოკუმენტში აშკარად ჩანს თუ მევენახეობის პროდუქტები: ღვინო, არაყი რამდენად დიდ შესაძლებლობას აძლევდა გლეხობას, რომ ჩათრეულიყო სავაჭრო საქმიანობაში, გაჰყოლოდა კაპიტალიზმის ხანის შესაბამის მოთხოვნებს.

ქსნის ხეობაში მევენახეობის განვითარების საქმეს დიდად შეუწყო ხელი მუხრანბატონების მეურნეობამ, სადაც მევენახეობის და მეღვინეობის საქმე მეცნიერული ცოდნის ნიადაგზე იყო დანერგილი. ცნობილია, რომ ამ მეურნეობაში ბევრი ადგილობრივი გლეხი მუშაობდა, რომელთაც არ შეიძლებოდა რომ იქ მიღებული ცოდნა-გამოცდილება საკუთარ მეურნეობაში არ გადაეტანათ. მხედველობაში მისაღებია ის ფაქტი, რომ მუხრანბატონების წყალობით ხეობის სოფლებში გავრცელდა უცხოური ვაზის ზოგიერთი ჯიში მაგ., ალიგოტე და სხვ. ამავე მეურნეობამ დანერგა ვაზის შეწამვლისა და შეწამვლის დროის შერჩევა და სხვ.

რაც მთავარია, ქსნის ხეობა არის საქართველოს ერთი იმ კუთხეთაგანი.

---

[12] История Юго-Осетии в документах и материалах, т. III, Цхинвали, 1961, стр. 78.
[13] Там же., стр. 195.

სადაც თავიდანვე მევენახეობა სოფლის მეურნეობის მძლავრ დარგს შეადგენდა. ამ ნიადაგზე ხეობის განსახლებაც ისე იყო წარმოდგენილი, რომ მოსახლეობას მემინდვრეობასთან ერთად მევენახეობაც მაღალ დონეზე ეწარმოებინა. სახელდობრ, ძველი სარწყავი რუები, რომელიც ქსნიდან იყო გაყვანილი (საგლახო რუ, ნასტაგისი და სხვა), სწორედ მევენახეობის მძლავრი აღმავლობის მანიშნებელია.

Г. В. ДЖАЛАБАДЗЕ

ВИНОГРАДАРСТВО-ВИНОДЕЛИЕ В КСАНСКОМ УЩЕЛЬЕ

Резюме

Ксанское ущелье является одним из перспективных районов развития виноградарства и виноделия. Делится оно на два микрорайона— Мухранский с селениями ниже Ксовриси (400—500 м над уровнем моря) и Ленингорский — от с. Ксовриси, в глубь ущелья, до с. Садзегури. В самих микрорайонах можно выделить несколько микроединиц, продукты виноделия которых характеризует особая ароматичность, сахаристость, игривость и букет. В Мухранском микрорайоне таковыми являются сс. Дампала, Ламискана, Мухрани, Дзалиси и т. д. Помимо этого в самом с. Ламискана, вина из орошаемых и неорошаемых виноградников отличаются друг от друга; последнее, считается особо крепким напитком. В Ленингорском же районе — сс. Коринта, Боли, Цирколи.

В историческую эпоху, зона распространения виноградной лозы достигала сс. Садзегури и Цхавати. На сегодняшний день, верхняя граница распространения виноградной лозы проходит в с. Садзегури (1000 м над уровнем моря), где разводят виноград сорта алиготте, а в с. Цхавати, расположенном чуть выше, виноградарством уже не занимаются.

Жители отдаленных от зоны виноградарства горных селений этого ущелья, до 1921 года, возделывали виноградники в равнинных селениях. Они выполняли все сложные работы в виноградниках, собирали созревший урожай, давили его и сок в больших бурдюках уносили домой, там переливали в глиняные кувшины, в которых вино бродило.

Большинство горных селений имело специальные виноградники для святилищ. Кувшины со священным вином содержались вблизи святилищ под открытым небом.

Использованием вина и уходом за виноградниками руководили служители церкви—мнате.

Использовалось святилищное вино в особые религиозные праздники и пили его из специальных сосудов, которые в Ксанском ущелье назывались м а р а н и, б а д и а, э р к е м а л и. В селении Цирколи, июньский религиозный праздник св. Георгия назывался «Бадиаоба», т. к. здесь, для питья и посвящения, использовалась большая глиняная чаша б а д и а. Прием и посвящение в общину, происходило принятием священного напитка из этого сосуда. Один из ритуальных сосудов, под названием э р к е м а л и, по сей день хранится в фондах Этнографического Музея народов СССР, в Ленинграде. Эта маленькая фигурка барана, отлитая из латуни с надписью: «Для моего благоденствия золотым вратам святой тройцы Алеви, для благословления души моей и моего сына, этого барана преподнесли, Зураб Эристави».

Таким образом, широко развитое в Ксанском ущелье виноградарство, было двоякого рода — лично собственническое и церковное. Последнее было менее перспективным и безусловно препятствовало развитию этого вида хозяйства.

Со второй половины XIX века, в больших селениях Ксанского ущелья, появились торговцы вином и в связи с этим — постройки лавочного типа и большие погреба для хранения и реализации большого количества вина.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ი. დობროვოლსკი

სახელმწიფო ერმიტაჟის ზოგიერთი იშვიათი ქართული მონეტა

არავითარ გადაჭარბებას არ ექნება ადგილი, თუ ვიტყვით, რომ საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების წლებში ნუმიზმატიკურმა მეცნიერებამ მანამდე არნახულ სიმაღლეს მიაღწია. ქართული ნუმიზმატიკის საკითხებით დაინტერესებული მკვლევართა საკმაოდ დიდი რიცხვი მეტ-ნაკლები ინტენსიურობით სწავლობდა საქართველოს სამონეტო მიმოქცევაში არსებულ სხვადასხვა ქვეყნისა და ეპოქის მონეტებს და ბუნებრივია, რომ ძირითად ყურადღებას ქართულ საფასეებს უთმობდა. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს დ. კაპანაძე „ქართული ნუმიზმატიკის შესწავლა აუცილებლად უნდა გაგრძელდეს ეს, უპირველეს ყოვლისა, გამოწვეულია იმით, რომ ჩვენი მუზეუმის ყველა ფონდი და კერძო პირების კოლექციები, ჯერ კიდევ არ არის მთლიანად სისტემაში მოყვანილი და ცნობილი. აქედან გამომდინარე, ყველა მონეტა ჯერ კიდევ არ არის გამოქვეყნებული და უცნობი რჩება სპეციალისტებისათვისაც კი“[1].

წინამდებარე მიმოხილვა სწორედ ლენინის ორდენოსან სახელმწიფო ერმიტაჟის ნუმიზმატიკურ განყოფილების აღმოსავლური მონეტების დამუშავების დროს გამოვლენილ და ამავე განყოფილებაში უკანასკნელ წლებში შემოსული რიგი იშვიათი ქართული მონეტების პუბლიკაციას ისახავს მიზნად.

სახელმწიფო ერმიტაჟში ს. სტროგანოვის ყოფილ კოლექციაში, დაცულია ქართლის ერისმთავრის სტეფანოს II დრამა, რომელიც ვარიანტის მითითების გარეშე მოხსენიებულია ე. პახომოვის მიერ ორ სხვა მონეტასთან ერთად[2].

შუბლი — მეფის ბიუსტი და ორსტრიქონიანი ქართული ზედწერილი ასომთავრული შრიფტით — ႱႲ/ႤႴ/ႠႬ/ႭႱ „სტეფანოს“. ასოები Ⴀ და Ⴌ შერწყმულია მონოგრამად, რაც ამ მმართველის მონეტაზე აქამდე ცნობილი არ იყო.

ზურგი — (ჩვეულებრივი ტიპის, დიამეტრი: 28 მმ, წონა 2,88 გ[3]. ტაბ. I, $_1$).

მონეტა შესანიშნავადაა დაცული, უცბათვე იქცევს ყურადღებას მონეტის ზურგზე მოთავსებული სხვადასხვა ჩაღრმავებები. ამ დეფექტების ყურადღებით შესწავლა გვაძლევს საფუძველს ვამტკიცოთ, რომ კონფიგურაციით ისინი შეესატყვისებიან მონეტის შუბლის უფრო მეტად ამობურცულ ადგილებს. ცოტათ თუ ბევრად ანალოგიურ მდგომარეობას ჩვენ ვხვდებით ყველა

---

[1] Д. Г. Капанадзе, Грузинская Нумизматика М., 1955, გვ. 7 (შემდეგში Капанадзе).

[2] Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, С.-Петербург, 1910, გვ. 32, № 14 (შემდეგში — Пахомов).

[3] ერმიტაჟის შემოსულობის № 44 476.

ქართულ-სასანურ[4] და ზოგიერთ სხვა მონეტებზედაც, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ფაქტი სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, სამწუხაროდ, ის დღემდე მკვლევართა ყურადღების გარეშეა დარჩენილი. ტექნიკური თვალსაზრისით ამ მეტად საინტერესო მოვლენას შეიძლება, სავარაუდო შემდეგი ახსნა მიეცეს. საქმე ისაა, რომ როდესაც სიქა საკმაოდ ღრმადაა ამოჭრილი, ხოლო მონეტის დისკო თხელია (სხვა პირობებთან ერთად — დარტყმის ძალა, ლითონის ხარისხი), მსგავსი დეფექტების გაჩენა დამოკიდებულია თავისუფალი, სხვა ელემენტებით, ამოჭრილი ზედაპირის ზომაზე. სტეფანოზის დრამის შუბლის სიქაზე ასეთად ითვლება სახის ქვედა ნაწილი, გვირგვინის ზედა ნაწილი და მის ზემოთ მოთავსებული სფერო, სწორედ ეს დეტალები აღინიშნებოდა ჩაზნექილობით მონეტის ზურგზე[5].

თბილისში მოჭრილი აბასური დირჰემები, როგორც ეს არაერთხელ იყო აღნიშნული, ძალიან იშვიათია. ჩვენთვის ცნობილი თბილისში მოჭრილი პირველი აბასური დირჰემები გამოშვებულია 210/825—26 წწ., ხოლო უკანასკნელი 331/942—43 წწ. მაგრამ დროის ამ მონაკვეთის ყველა წლით დათარიღებულ მონეტას ჩვენამდე არ მოუღწევია. ამიტომ უკვე ცნობილი წლით დათარიღებულ ყოველი ახალი მონეტის აღმოჩენას, მით უმეტეს იმ წლისას, რომელიც ჩვენთვის ცნობილი არ იყო, საქართველოში აბასური მონეტების ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს[6].

სახელმწიფო ერმიტაჟის კოლექციაში დაცულია თბილისში 287/900 წ. ხალიფა ალ-მუთადიდის სახელით მოჭრილი აბასური დირჰემი[7].

შუბლი — „სახელითა ღვთისაითა მოიჭრა ესე დირჰემი თბილისში წელსა 287-სა“.

დანარჩენი ლეგენდა ჩვეულებრივია.

ზურგი — „ღმერთს /მუჰამედი მოციქული/ ღმერთისა/ ალ-მუთადიდი“. მონეტის ცენტრში წერტილია. გარშემოვლებული ზედწერილი ჩვეულებრივია. დიამეტრი: 25 მმ, წონა 2,88 გ (ტაბ. I, ₂). აუცილებლად უნდა აღინიშნოს თბილისში 311/923—24 წწ., მოჭრილი ალ-მუკდადირის კიდევ ერთი დირჰემი, რომელიც ადრე ყოფილ აზიურ მუზეუმს ეკუთვნოდა[8].

ქართული ნუმიზმატიკისთვის ძალიან საინტერესო ყოფილა აზიური მუზეუმის არა სისტემატიზირებულ მასალაში აღმოჩენილი ჯაფარ იბნ მანსურის სახელით 367/977—78 წწ. დირჰემები[9] (ტაბ. I, ₃).

შ უ ბ ლ ი — „სახელითა ღვთისათა იჭედა ესე დირჰემი თბილისში წელსა 367-სა“. დანარჩენი ზედწერილები ჩვეულებრივია.

ზ უ რ გ ი — „ღმერთს! /მუჰამედ ღვთის /მოციქული/ ატ-ტაი დილაჰი/ ჯაფარ იბნ მანსურ“. გარშემოვლებული ზედწერილი ჩვეულებრივ მონეტას სიქის ორმაგი დარტყმა აქვს მიყენებული. დიამეტრი: 26 მმ, წონა 1,50 გ. ცნობილია, რომ ქართული ვერცხლის მონეტები ბიზანტიური ტიტულებით უდიდეს იშვიათობას წარმოადგენენ. მათ რიცხვს ეკუთვნის გიორგი II-ის მონე-

---

[4] П а х о м о в, დასახ. ნაშრ., ტაბ. I, II; К а п а н а д з е, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. II—III.

[5] ქართული მონეტების ტექნიკის საკითხებზე კონსულტაციის გაწევისათვის დიდ მადლობას მოვახსენებთ სახ. ერმიტაჟის აღმ. განყ-ბის მეცნ. თანამშრომელს ა. ვეიმანს.

[6] П а х о м о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40; К а п а н а д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53.

[7] ერმიტაჟი, ინვენტ. № 2397.

[8] ერმიტაჟი, ინვენტ. № 1333; П а х о м о в, გვ. 46.

[9] ერმიტაჟი, ინვენტ. № 3686.

ტაც, რომელიც სახელმწიფო ერმიტაჟში პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ენების ფაკულტეტის კოლექციასთან ერთად შემოვიდა. მონეტა ძალიან გაცვეთილია, მაგრამ ტიტული „სევასტოსის“ საფუძველზე თარიღდება 1072—1081 წწ.[10] (ტაბ. I, 4).

ეროვნული ბიბლიოთეკა

შ უ ბ ლ ი — ვლაქერნის ღვთისმშობლის გამოსახულება. ზედწერილიდან ΒΛΑΧ ΡΝ ΤΙCΑ, ე. ი. „ვლაქერნის“, შემორჩენილია მხოლოდ მეორე ნაწილი ΝΙΤΙCΑ

ზ უ რ გ ი — გარშემორტყმული ზედწერილი თითქმის გადასულია. ზედწერილიდან:

— „ქრისტე ადიდე გიორგი მეფე აფხაზთა, ქართველთა და სევასტოსი“ შემორჩენილია მხოლოდ რამდენიმე ასო და მისი გაგრძელება ႤႧႠ.... ႣႠ ႵႠ .... ႣႠ ႱႤႥႠႱႲႭႱႨ ე. ი. „ქრისტე ადიდე ... და ქართველთა და სევასტოსი“.

ამ ცალზე, ასევე, როგორც ე. პახომოვის მიერ გამოქვეყნებულ ცალზე ასო Ⴕ შებრუნებულია მარცხნივ. დიამეტრი: 27 მმ, წონა: 1,46 გ.

1965 წ. სახელმწ. ერმიტაჟმა ი. ტოლსტოის[11] ყოფილ კოლექციიდან შეიძინა მონეტების გარკვეული რაოდენობა, რომელთა რიცხვში იყო ორი იშვიათი ქართული მონეტა. ერთი მათგანი რუსუდანის ნახევარდრამიანია.

შ უ ბ ლ ი — ქრისტეს გამოსახულება, სამ ნაწილად გაყოფილი გლუვი შარავანდედით. სახარების ზედა ნაწილი შემკულია ოთხი წერტილით. გვერდებზე — ბერძნული წარწერა: |IC XC. გარშემოვლებული ზედწერილი არ არის.

ზ უ რ გ ი — წარწერაში ႵႱႬ „რუსუდან“. მარცხნივ მარჯვნივ და ასო Ⴕ -სა და Ⴑ შორის სამი წერტილია. მონეტის არე შემოფარგლულია ფიგურული ჩარჩოთი. აუცილებელია აღინიშნოს, რომ ჩარჩოს მსგავსი ორნამენტული ნახატი პირველად გვხდება რუსუდანის ნახევარდრამის რევერსზე![12] გარშემოვლებული ზედწერილიდან „დედოფალი დედოფალთა დიდება ქვეყნისა და სარწმუნოებისა რუსუდან, ასული თამარისა, მესიის თაყვანისმცემელი“ — შემორჩენილია მხოლოდ პირველი და უკანასკნელი სიტყვის ნაწილები.

დიამეტრი: 17 მმ, წონა 1,20 გ, (ტაბ. I, 5).

ე. პახომოვი, აღწერდა რა რუსუდანის ნახევარდრამიანს, აღნიშნავდა, რომ ერმიტაჟის ცალისაგან განსხვავებით, რომელზედაც გარშემოვლებული ზედწერილი არ არის, მისთვის ცნობილ ორ შემოჭრილ ცალზე, ბერლინის კოლექციიდან გარშემოვლებული ზედწერილის ფრაგმენტებია შემორჩენილი, რაც მისი აზრით, არ გამოდგება მათი დრამის ფრაქციად, ე. ი. ნახევარდრამად ჩათვლის საწინააღმდეგო არგუმენტად. ამ მოსაზრებაზე დაყრდნობით და ზემოთხსენებული მონეტის წონისა და ზომის გათვალისწინებით, შეიძლება, ჩვენს ცალში ბერლინის მუზეუმის მონეტის ახალი ვარიანტი დავინახოთ. ამ პარტიის მეორე, არანაკლებ საინტერესო, მონეტას წარმოადგენს 467 ქორონიკონს (1247 წ.) თბილისში მოჭრილი დავით ნარინის დრამა (ტაბ. I, 6).

შ უ ბ ლ ი — მხედრის გამოსახულება მარცხნივ. მარჯვნივ Ⴃ და Ⴇ ასოებისაგან შემდგარი ლიგატურა — „დავით“ მარცხნივ თარიღი ქართული ქორონიკონით ႵႩႭႦ — 467.

---

[10] ერმიტაჟი შემ. 583/141; П а х о м о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 68; К а п а н а д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55—57.

[11] ერმიტაჟი შემ. 583 1511.

[12] П а х о м о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122—123; К а п а н а д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

ზ უ რ გ ი — ოთხსტრიქონიანი სპარსული ზედწერილი: „ძალითა ღვთისათა, მონა გუჲუკ ყაენის წყალობისა დავით მეფე“.

დიამეტრი: 25 მმ, წონა 2,74 გ.

ახასიათებს რა შედარებით იშვიათ დავით ნარინის თბილურ დრამას, პროფ. დ. კაპანაძე განსაკუთრებით ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ამ მონეტაზე ძალიან იშვიათ შემთხვევაში მხედარი გამოსახულია არა მარჯვნივ, არამედ, როგორც ეს მოცემულ ცალზეა — მარცხნივ[13].

სტროგანოვის ყოფილ კოლექციაში არის კიდევ ერთი საინტერესო და საკმაოდ იშვიათი მონეტა, მოჭრილი ორი დავითის — დავით-ულუსა და დავით ნარინის თანამოსაყდრეობის დროს (ტაბ. I, 7).

შ უ ბ ლ ი — ფეხზე მდგარი მეფეთა გამოსახულება. მარცხნივ შემორჩენილია ასო Ⴃ (ႣႴ) — „დავით მეფე“, მარჯვნივ ႫႫႣ — „მეფეთა მეფე დავით“.

ზ უ რ გ ი — ღვთისმშობლის გამოსახულება. მარცხნივ ႣႣႨ; მარჯვნივ შემორჩენილია მხოლოდ ერთი ასო — Ⴖ (ႶႱႨ) — დედაი ღვთისაი.

დიამეტრი: 23 მმ, წონა 2,51 გ.

ზემოაღწერილი ცალი სხვა სიქითაა მოჭრილი, ვიდრე მონეტები, რომლებიც გამოქვეყნებული აქვთ თ. აბრამიშვილსა და დ. კაპანაძეს[14].

დასასრულ, უდავოდ ყურადღებას იმსახურებს სახელმწ. ერმიტაჟის ფონდებში ერეკლე II-ის კიდევ ერთი ოქროს მონეტის აღმოჩენის ფაქტი, რომელიც მოჭრილია თბილისში და ცალი მხრიდან დათარიღებულია ევროპული 1796 წ., ხოლო მეორე მხრიდან ჰიჯ. 1203 წ. 1788/89 წწ.) დიამეტრი: 25 მმ, წონა 7,64 გ[15] (ტაბ. I, 8).

ადრე ცნობილი ცალი (ტაბ. I, 9) და ეს მონეტა ერთი და იმავე სიქითაა მოჭრილი. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს დ. კაპანაძე, ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ეს მონეტა უცნაურ შთაბეჭდილებას ტოვებს: „ჯერ ერთი, ერთმანეთს არ შეესატყვისება ევროპული და მუსულმანური თარიღი. მეორეც, გაუგებარია სრულიად სხვადასხვა სიქის შეხამება: მონეტის შუბლისათვის გამოყენებულია სიქა, რომელსაც ხმარობდნენ სპილენძის მონეტის მოსაჭრელად, ხოლო ზურგისათვის გამოყენებულია ვერცხლის მონეტის სიქა“[16]. ზემოთქმულს უსათუოდ უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ მონეტის მოთეთრო ფერი, განსაკუთრებით მის ამოზნექილ ნაწილებში, ეჭვს იწვევს, ხოლო მონეტის ზურგის ცენტრში არსებული ჩაზნექილობა, შეიძლება გამოწვეული იყოს, სინჯის შემოწმების მიზნით მოგვიანო ხანებში. მეორე მონეტა ყველა დეტალში იმეორებს — პირველს (მონეტის ნამზადის წრიული ფორმა მხედველობაში მისაღები არ არის), მაგრამ მას აქვს ცოტა უფრო ზემოთ მოთავსებული სხვა კონფიგურაციების ჩაზნექილობა.

ორივე მონეტის ანალიზმა ცხადჰყო, რომ ისინი ელექტრუმისაგანაა მოჭ-

---

[13] К а п а н а д з е, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

[14] თ. ა ბ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ორი დავითის მონეტა, საქ. სახელმწ. მუზეუმის მოამბე XVI—B, 1959, გვ. 139—143; Д. Г. К а п а н а д з е, Так называемые «грузинские подражания», Трапезундским аспрам. «Византийский Временик», т. III, 1950, стр. 204; К а п а н а д з е, стр. 77.

[15] ერმიტაჟი, ინვენტ. № 4171.

[16] К а п а н а д з е, стр. 77, 128.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

რილი[17]. მონეტის ზურგის აღნიშნული დეფექტების შესწავლა და მისი დაპირისპირება მონეტის შუბლთან, საშუალებას გვაძლევს ჩავთვალოთ, რომ რევერსის ჩაზნექილი ადგილები შეესატყვისება ავერსის მეტად ამოზნექილ და მოცულობით უფრო ფართო დეტალებს, სახელდობრ არწივის ტანს. ამრიგად, 1200 წლის შემდეგაც, ერეკლე II მონეტებზე, ჩვენ იმავე ტექნიკურ თავისებურებებს ვხვდებით, რაც ქართულ-სასანური მონეტებისათვის იყო დამახასიათებელი.

ი. სპასკი, რუსულ სამონეტო საქმის ანალოგიით შესაძლებელად თვლის ამ ცვლებში „ნაჩუქი ოქრო“ დაინახოს, მაგრამ აღნიშნული საფასეების მოჭრის მიზეზები ჯერ კიდევ არ შეიძლება ჩაითვალოს საბოლოოდ გამორკვეულად. ჩანს, ანალოგიური აზრისაა ა. კომაროვი, რომელიც წერს: „...რომ ეს ემისია შემთხვევით ხასიათს ატარებდა და განსაკუთრებული პირობებით იყო გამოწვეული“[18]. მაგრამ არ უნდა დავივიწყოთ გენერალ-მაიორ ლაზარევის მოწმობა, რომელიც 1801 წ. 6 მარტით დათარიღებულ მოხსენებაში კნორინგისადმი წერდა, რომ „ოქროს მონეტები“ აქ, ე. ი. (საქართველოში) არ არის, არის მხოლოდ ვერცხლი და სპილენძი“[19].

ეს მიმოხილვა სრული არ იქნებოდა, თუ არ აღვნიშნავთ მეტად იშვიათ მედალს, რომელიც მოჭრილია 1804 წ. თბილისის ზარაფხანის გახსნასთან დაკავშირებით.

სახელმწიფო ერმიტაჟის მედლების განყოფილებაში ამ ისტორიული ფაქტისადმი მიძღვნილი ორი მედალია დაცული — ოქროსა და ვერცხლის[20] ზედწერილით „Тбилисский (монетный двор) открыт (15 сентября) 1804“ ამჟამად მედლების კოლექცია შეივსო კიდევ ერთი ვერცხლის მედლით, რომელიც ადრე აზიურ მუზეუმს ეკუთვნოდა. მას იგივე ზედწერილის სხვა ვარიანტი აქვს: „Тифлисский (монетный двор) открыт (15 сентября) 1804“[21].

И. Г. ДОБРОВОЛЬСКИЙ

НЕКОТОРЫЕ РЕДКИЕ ГРУЗИНСКИЕ МОНЕТЫ СОБРАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА

Резюме

Труд научного сотрудника Государственного ордена Ленина Эрмитажа Добровольского И. Г. знакомит читателей с некоторыми редкими грузинскими монетами, выявленными при обработке фондов Отделения

[17] ანალიზი ჩაატარა სახელმწ. ერმიტაჟის სარესტავრაციო სახელოსნოს თანამშრომელმა ი. ლ. ნოერმდმა (მონეტის ხვედრითი წონა — დაახლოებით 14; ოქროს წონა 19,3, ვერცხლის ხვედრითი წონა — 10, 14).

[18] П. Камаров, «Чеканилась ли в Грузии золотая монета.» Изв. Кавказского. общества истории и археологии», Тифлис, 1884, стр. 10.

[19] Акты Кавказской Археологической Комиссии, т. I, стр. 516, № 623.

[20] Эрмитаж, инв. № А. 3. 330. Р. М. 2043.

[21] Эрмитаж, инв. № Р. М. 11050; Капанадзе, стр. 160. 134.

восточных монет, а также поступивших в собрание Отдела нумизматики Эрмитажа за последние годы.

В составе бывшей коллекции С. Г. Строганова хранится драма Картлийского эристава Стефаноса II. В труде дано описание монеты, грузинская легенда, исполненная шрифтом асомтаврули и указывается на соединение в монограмму букв а и н. Автор обращает внимание на различной глубины выемки на оборотной стороне монеты, точно соответствующие по конфигурации наиболее выпуклым местам лицевой стороны, причем подчеркивается, что подобное явление наблюдается почти на всех грузинских монетах сасанидского типа и на ряде других монет. Это явление не было отмечено ни одним из исследователей.

Рассматривается также: аббасидский дирхем халифа ал-Мустадида 287/900 г., чеканенный в Тифлисе, монеты этого года до сих пор не были известны, дано краткое описание и расшифровка легенды; аббасидский дирхем чеканный в Тифлисе в 311/923—24 г. (из коллекции Азиатского музея); тифлисский дирхем джафарида Джафара ибн Мансура, чеканный в 367/977—78 г., дана расшифровка легенды.

Далее приводятся данные о монете царя Грузии Георгия II с византийским титулом севастоса, датируемой 1072—1081 гг.; дана расшифровка сохранившейся легенды с необходимыми комментариями.

Приводятся данные о полудраме царицы Русудан. При описании монеты особое внимание обращено на рисунок рамки оборотной стороны монеты, встречающийся впервые. Учитывая размер и вес монеты автор видит в ней новый вариант монет Берлинского музея, описанных проф. Е. А. Похомовым.

Автор публикует интересную монету Давида Нарина, чеканенную в Тифлисе в 467 кроникон (1247 год). Изображение всадника на монете направлено влево.

Тут же приводится монета, чеканенная от имени двух соцарствующих Давидов — Давида Нарина и Давида Улу.

Большой интерес представляет также публикация обнаруженной в фонде Отдела нумизматики гос. Эрмитажа золотой монеты царя Ираклия II, чеканенной в Тифлисе в 1796 году, по хиджре 1203/1788—89, отмечается интересная деталь: для лицевой стороны использован штамп медной монеты, для оборотной штамп серебряной монеты.

Автор приводя мнения И. Г. Спасского и А. Комарова о причинах появления этой (и другой подобной) монеты, и чрезвычайных обстоятельствах, обусловивших их выпуск, отмечает, что нельзя игнорировать свидетельство генерала Лазарева сообщавшего генералу Кнорингу, что «золотых монет здесь нет, а существуют серебряные и медные».

Обзор заканчивается публикацией данных о весьма редких медалях, выбитых в ознаменование открытия монетного двора в Тифлисе в 1804 году, указывается, что в собрании Отдела медалей Гос. Эрмитажа имеются золотая и серебряная медали, выпущенные в честь этого события и приводятся их легенды.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ინფორმაციები — ИНФОРМАЦИИ

А. К. СОХАДЗЕ

ТИПЫ ГРУЗИНСКОЙ ВЕРХНЕЙ ОДЕЖДЫ ЧОХА, АРЕАЛ ИХ РАСПРОСТРАНЕНИЯ И ТЕРМИНЫ

ТИПЫ

Этнографические материалы второй половины XIX века и первой половины XX века позволяют нам установить три типа грузинской верхней одежды под названием «чоха».

1. Хевсурская чоха (табл. 1). Основные признаки: короткая. Большинство хевсурских чох не имеет застежек (γil — ḳilo), они являются весьма редкими для них элементами. Застежки — узелка ‖ шарики (четыре) и петли — ḳiloebi (четыре), изготовленные из круглой тесьмы (qaitani). Они пришиты по краям разреза «параги» (грудь, нагрудник).

Хевсурскую чоху носили с поясом, или без пояса. Не имеет воротника (только немножко возвышен край шейного разреза сзади). Рукава к плечам приставлены ровно. Они к запястью слегка суженны, а снизу целиком или от середины до подмышек открытые (если открытая часть длинная, края разреза в нескольких местах соединены между собой тесьмой).

Задняя часть чохи ниже талии состоит из нескольких (3, 5, 7, 9, 11, 17) трапецеидальных частей — azγcṭi//azγudi. Средняя часть называется „азготи средней части тела" (šua gvamis azγcṭi), или — šua azγcṭi — „средний азготи".

Азготи в зависимости от их количества расположены направо и налево от среднего «азгота» так: 1—1; 2—2; 3—3; 4—4; 5—5; 8—8.

Полы хевсурской чохи спереди кончаются «языками» (ena, enebi), треугольными, дополнительными частями (iribi načrebi).

На груди по сторонам пришиты газырники—«самасреби», имеющие по 8 гнезд (bude). Они в большинстве случаев без газырей. Если грудь—параги (paragi) украшена цветными аппликациями, газыри и гнезда отсутствуют.

Хевсурская чоха имеет пару «самхедро» или чаки—čaki (ḳaltis šenačeri) — надрезы полы. Некоторые из хевсурских чох «чаки» не имеют (см. коллекцию Гос. Музея Грузии 1929 года в отделе этнографии). Приблизительно до 60-х годов XIX в. «чаки» были необходимыми элементами хевсурской чохи и их длина достигала до талии (они давали возможность джигиту легко садиться на коня и в боевых условиях действовать свободно). В дальнейшем «чаки» постепенно укора-

чиваются, утрачивают свою первоначальную функцию и превращаются в простой украшающий атрибут, а иногда вовсе исчезают[1].

2. Карталино-кахетинская чоха (таб. II). Длинная, спускается ниже колен (доходит до щиколоток). Имеет эллиптический вырез на груди для того, чтобы видна была часть «ахалухи» — бешмета. Без воротника. Не имеет застежки, носили ее без пояса. Рукава широкие, но не одинаковой ширины. Линии их соединения с плечами неровные. В конце имеют короткие надрезы. На груди с обеих сторон к чохе пришиты гнезда (budeebi) без газырей (общее количество—28—32). Талия картлисской чохи сзади имеет складки и сборки, спускающиеся донизу. Верхняя возвышенная часть каждой сборки имеет уголообразную форму и называется «чибухи». Чоха имеет две «чаки» — надрезы полы длиною 15—22 см.

3. Чоха общекавказского типа. Чоха этого типа (таб. III) русские называют «черкеской». Она плотно прилегает к талии. Имеет клинообразный разрез на груди (вырез—открытая часть чохи имеет грушеобразную форму). Застегивается от конца грудного разреза до талии. Застежки (γilebi) делали ручным способом из круглой самодельной тесьмы путем завязывания маленьких круглых узелков — шариков; из той же тесьмы делали петли (ḳiloebi; причем шарики пришивали к правой половине разреза чохи у самого края, а петли — к левому краю разреза. У талии чоха перехвачена поясом. Полы чохи (ḳaltebi) по бокам и с зади имеют особые складки и сборки, спускающиеся донизу.

На груди с обеих сторон к чохе пришиты «самасреби» — гнезда для газырей (газыри — шпульки, трубочки из дерева, камыша или металла). У зажиточных грузин головки этих трубочек были прикреплены к плечу маленькими серебряными цепочками. Чоха имела по бокам прорезы для того, чтобы не поднимая полы, рука могла попасть в карман бешмета. Рукава чохи широкие, легко заварачиваемые так же, как полы чохи, которые в необходимых случаях закладывались за пояс.

Полы чохи, края рукавов и гнезд газырей общиты тесьмой разного цвета (q̣aitani) или же галунами разных цветов (sirma). Обычно употребляли для указанной цели галуны золотистого или серебристого цветов. Галунами золотистого цвета обшивались черкески преимущественно князей, дворян и отдельных зажиточных лиц.

Черкеска, постепенно суживаясь от широких плеч и плотно прилегая к телу, без единой складки спускается к талии, образуя на спине как бы треугольник. У талии по бокам и сзади имеются складки, продолжающиеся до нижнего края чохи и придающие ей особую красоту и изящность.

К низу чоха постепенно расширяется и уже за коленами достигает ширины плеч. Чем тоньше талия, тем изящнее сидит чоха, поэтому грузин затягивал талию (çeli) так туго, что трудно было продеть палец. Тонкая талия считалась высоким показателем красоты и вошла в поговорку: « его тончайшую талию можно ножницами перерезать» или «ее тонкую талию можно пропустить сквозь (золотое) кольцо».

АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕНИЯ

Ареалом распространения хевсурской чохи являлись Хевсурети (входит в Душетский район) и некоторые населенные пункты в Пша-

[1] Г. Читая, предисловие к книге И. Цицишвили, Материалы к истории грузинской одежды, Тбилиси, 1954, стр. 5 (на груз. яз.).

ви, Гудамакари, Мтиулети, Хеви (Тианетский район; напр. Хевсуртсопели), Кахетии (Цителцкаро, Тетрицклеби и др.) и Картли (Лаше, Арагвиспири, Цхваричамиа). За пределами Хевсурети хевсурская чоха, как и многие другие элементы хевсурского костюма, распространена была только в таких пунктах, где жили хевсуры.

Карталино-кахетинская чоха распространена была главным образом в Картли и Кахети, кое где в горной части Восточной Грузии (Мтиулети, Гудамакари).

Чоха общекавказского типа распространена была по всей Грузии, кроме Хевсурети, особенно в Имерети, Рача, Лечхуми, Сванети, Самегрело и Абхазия. Она сравнительно менее была распространена в Картли и Кахети. В этих краях «черкеску» преимущественно одевали дворяне и князя. Главными центрами ее изготовления были: Тбилиси, Гори, Телави, Сигнахи, Кутаиси, Хони, Кулаши, Сачхере, Зугдиди, Сухуми.

ТЕРМИНЫ

Грузины термином чоха, предшественником которого является čoqa, уже в XIX веке обозначали только или преимущественно определенный тип мужской верхней одежды. В словаре Саба Орбелиани (XVIII в.) упоминается как «чоха», так и čoqa. Термин čoqa. пока еще сохранился в живом говоре восточно-грузинских горцев. Чоха (چوخا), которая встречается и в афганском языке, на персидском означает шерстяную ткань и верхнюю одежду (переводится как сукно, кафтан, рус. армяк).

Персидская čuxa вообще распространенное слово от Востока до Балкан, так, например, в курдском cŭxa, čōxa, čuka, турец. čuga, араб. jūxa, лаз. čoxe, τcoxa, τσoχενιοx, серб. čȍa, čóha, болг. čoha, словак. čuha, новославянский čoha, венгерский csuha, csoha, пол. czucha, czuha, czuhaj, czujä, czujka, szuja, укр. čuha, čuhápa, встречается также „Цукка".

Слово «чоха» в грузинских источниках встречается с IX века. По мнению Ив. Джавахишвили, «раз čoqa в грузинском появляется IX—X вв., скорее можно думать, что этот термин заимствован с персидского, чем с турецкого, влияние которого становится чувствительным позднее»[2] (не ранее второй половины XV века).

В словаре грузинского языка С. Орбелиани сказано: «чоха шерстяная одежда» (samoseli), но лексиколог ничего не говорит о признаках и месте происхождения «чоха», однако замечает, что «сачохе (ткань для чохи) — грубая или тонкая ткань для платья монахов и монахинь и для одеяния крестьян».

В древности грузинское слово «чоха» обозначало монашескую одежду.

«Он увидел... дочь государя Баграта Шароели, которая носила шеурацхи чоха» — „asuli bagraṭ šaroelisa qelmçipisa rametu samoslad misa iqo šeuracxi čoxai" (Г. Мерчуле, Житье Георгия Ханцтели, источник X в., 56 — 38).

В летописи Грузии (Картлис Цховреба) сказано: «Басили Уджармели оскорбил брачное ложе царя, имел интимную связь с царицей

[2] Ив. Джавахишвили, Материалы к истории материальной культуры грузинского народа III, IV, Тбилиси, 1962, стр. 99 (на груз. яз.).

Есукни, силой присвоил главенство, снял и чоху („čoxanica aγiqada“ — „отказался носит чоху“)[3].

В истории Парсадана Горгиджанидзе отмечено: «Увидя своего брата с выколотыми глазами, жена Роина разошлась с мужем, одела чоху»[4], т. е. стала монахиней.

Мемуарист XVIII века Осе Осешвили писал: «Оставлю этот мир и уйду. Буду служить моей душе. Здесь же, в Сионском храме, облачусь в освященную чоху, здесь же сниму с себя всю гражданскю одежду»[5].

Как видно, все четыре известия, из коих одно — X, второе XIII, третье XVII, а четвертое XVIII века, подтверждают, что слово «чоха» в Грузии означало монашескую верхнюю одежду, как мужскую, так и женскую.

«Чоха» означал также шерстяную ткань (sḳlaṭi// šali). Грузинский историк и географ Вахушти (XVIII в.) пишет: „ṭansa ḳaba larisa, sḳlaṭisa, anu čoxisa“ („Грузины носят каба сшитое из лари, из склаты, или из чохи“).[6]

Из источников видно, что среди грузин термин чоха не всегда и везде обозначал одежду монаха и монахини, он упоминается и для обозначения одежды гражданских лиц:

«Осетины носят рубаху из хами (//рубаху из грубого холста домашнего производства)... шаровары тоже из хами, а сверху короткую чоху» (Вахушти, Геогр., стр. 109).

«Однажды, ночью царица одела тушинскую чоху, вооружилась... стрелой и луком, надела тушинскую шапку из «бохохи» и спустилась из крепости вниз» (П. Горгиджанидзе, 544—545).

В древности в Грузии использование термина «чоха», также как и терминов «катиби (katibi), «каба» и др. для обозначения женской и мужской верхней одежды не было случайным, ибо грузинский мужской и женский костюмы не очень отличались друг от друга. «Каба, катиби, чоха и др. носили и женщины и мужчины. Отличие заключалось в их длине и некоторых особенностях»[7]. В этом отношении весьма интересным является тушинский материал. Цова Тушины (Бацбиицы) шерстяное женское платье, которое одевают поверх белья, называют «ублани чоха» (чоха с пазухой), а Чагма Тушины — «джуба» (ǯuba)[8]; Г. Радде тоже отмечает: «Женское нарядное платье, называемое, как мужское — чоха»[9].

Тот элемент тушинского костюма, который тушинка одевала на платье под именем «каба», называли «чоха» (čoxa). Он похож был на мужскую чоху. Такой же элемент женского костюма до 30-х годов

---

[3] Картлис Цховреба (История Грузии), II, Тбилиси, 1959, 268_6 (на груз. яз.).

[4] История Парсадана Горгиджанидзе, изд. С. Какабадзе, Тбилиси, 1926, стр. 46 (на Груз. яз.).

[5] Похождение Осе Осешвили, Тифлис, 1913, стр. 71 (на груз. яз.).

[6] Вахушти, Описание Царства Грузинского (география Грузии), 1941, стр. 22 (на груз. яз.).

[7] Ив. Джавахишвили, Указ. труд. стр. 71.

[8] Ц. И. Безарашвили, Тушинский женский костюм-телавари, Материалы для этнографического изучения Тушетии, стр. 159 (на груз. яз.).

[9] Г. Радде, Записки Кавказского отдела русского географического общества, кн. XI, выпуск второй, Тифлис, 1880, стр. 117.

XX века носили и в горной Раче в селах: Глола, Чиора, Геби, Уцера, Шкмери, Цхмори).

Весьма примечательно, что на сванском языке чоху называют «восар» и «каб» (каба). «Восар» более древнее слово чем «каб». Оно первоначально, видимо, означало рубаху. На мегрельском языке синонимом чохи является слово γarti, которое в Верхней Раче означает бурку (Н. Рехвиашвили).

Небезынтересно, что того кто носил черную чоху мегрелы называли učaγartami («uča»— «уча» — черный, γarti — чоха), т. е. «черночохий» (по груз. «шавчохиани»); этим же словом они называли змею, ибо произношение ее настоящего имени среди мегрелов являлось табуированным.

Вместе с этими данными языкового характера для выяснения этимологической и генетической взаимосвязи между чоха, каба, рубахи и накидки, следует предусмотреть и следующее разъяснение Саба Орбелиани: «Сачохе» («ткань для чохи») грубая или тонкая ткань для монашеского каба и для одеяний крестьян». Это разъяснение дает нам право сделать вывод, что уже при жизни Саба заменяющим термином «каба» служила «чоха». Вместе с тем сванский термин «осар», который заменяется словом «каб», несомненно показывает нам генетическую связь чохи с рубахой (вспомним, что мегрелы рубаху называют «осаре»), а мегрельское слово γarti вероятно является показателем связи чохи или каба с более древним, чем рубаха элементом одежды — с накидкой. В пользу этого предположения говорит отмеченный выше факт, что слово γarti в Верхней Раче и Сванети означает бурку.

Таким образом, для той части грузинского костюма которую ныне называют «чоха», грузины имеют четыре наименования: чоха (//čoqa), каб, гарти γarti и восар. Из них «чоха» и «каб» (// каба) не грузинские, а γarti и «восар» грузинские.

Касаясь вопроса о широком распространении у разных народов терминов «чоха», «архалук» и пр., Е. Н. Студенецкая пишет: «Многоязычие населения Кавказа позволяет предполагать богатство терминологии, связанной с одеждой, однако этого не наблюдается. Возможно, это однообразие терминов следствие недостаточно тщательной работы собирателей. Если же термины действительно однообразны, то этот факт может явиться базой для многих интересных выводов»[10].

Предположение — на Кавказе термины связанные с одеждой однообразны, становится весьма сомнительным уже от того, что грузины, как выше было сказано, имеют разные термины для обозначения чохи. Богатство терминологии особенно наблюдается при фиксации названий отдельных частей кавказского костюма (части «чоха», бешмета, грузиноского «халата», «блузы» и т. д.).

ПОЯСНЕНИЯ СХЕМ

Первая схема указывает, что в грузинском языке существовала три негрузинского происхождения термина для обозначения шерстяной ткани (šalis ķsovili —шалис ксовили): šali, sķlaṭi, «čoxa». Из них «čoxa» приблизительно до конца XVIII в. означала как шерстяную ткань (šali// sķlaṭi), так и шерстянную одежду (maṭqlis samoseli).

Вторая схема указывает, что после появления в грузинском языке терминов ķaba (каба) и ǯuba (джуба) «čoxa» (чоха) постепенно

[10] Е. Н. Студенецкая, Одежда народов Кавказа, СЭ—1967, № 3, стр. 26.

принимала их идентичное значение, т. е. стала общим, собирательным названием шерстяной верхней одежды (zeda samosi). В XIX веке «čoxa» приобрел весьма узкое значение. Крестик над этим словом означает, что «чоха» давно утратил значение широкого термина. Ныне он означает только определенный вид грузинской верхней одежды.

На третьей схеме дается название разных чох.

Четвертая схема отображает следующую идею: термины osar//vosar//osare в самом начале означали только рубаху (perangi — перанги). Потом osar(e) или vosar принимает значение терминов обозначающих верхнюю одежду — «каб» (каба) и «чоха».

Термин γarti означал бурку (nabadi), накидку (mosasxami). В Мегрелии γarti (гарти) принял значение названия верхней одежды — «черкески» («čoxa»).

Из этих терминов γarti (гарти) и vosar грузинские, а «čoxa» и «ḳab» (//ḳаба) не грузинские.

СЛОВАРЬ

azγoṭi//azγudi — составная часть заднего пола хевсурской чохи
bavšvis čoxa — детская чоха
beči//mxari — плечо
buḍe — гнездо
ena — язык
vosar//osar (сванский) — чоха
zeda samosi//zedsacmeli — Верхняя одежда
zedsacmeli čoxa — тушинское женское народное платье
zurgi — спина
tušuri čoxa — тушинская чоха
iribi naoči — косая складка
ḳab//vosari ḳab (сванский) — бешмет
ḳaba — длинная туникообразная мужская и женская одежда (ист.), ныне обозначает женское — платье
ḳalta — пола
ḳilo — петля
masra//kila — шпулька, газыр
mosasxami — накидка
nabadi — бурка
naoči — складка
osare (мегрельский) — рубаха
perangi — рубаха
sadiaco čoxa — женская чоха
samamakaco čoxa — мужская чоха
samasrebi — гнезда для газырей
samoseli — одежда
samxedro — надрез пола хевсурской чохи
saqelo — воротник
sačoxe — ткань для чохи
sirma — галун
sḳlati — шерстяная ткань (сукно)
saxelo//saxeli — рукав
paragi — нагрудник
katibi — нарядная верхняя женская одежда обшитая по краям мехом
γarti — чоха, в Верхней Раче и Сванети означает бурку
γili — узелок, шарик, пуговица
γil-ḳilo — узелок и петля, застежки
qaitani — тесьма
šali — шерстяная ткань
šeuracxi čoxa — (ист.) низкокачественная чоха
šua gvamis azγoṭi//šua azγoṭi — азготи средней части тела, средний азготи
čaki (ḳaltis senačeri) — надрез пола
čerkezuli čoxa — черкесская чоха, черкеска
čibuxi — верхняя возвышенная, углообразная часть сборки
čoxa — чоха, „черкеска"
ċeli — талия
xami — грубая ткань
xevsuruli čoxa — хевсурская чоха
ǯuba — джуба, вид верхней одежды

ეროვნული ბიბლიოთეკა

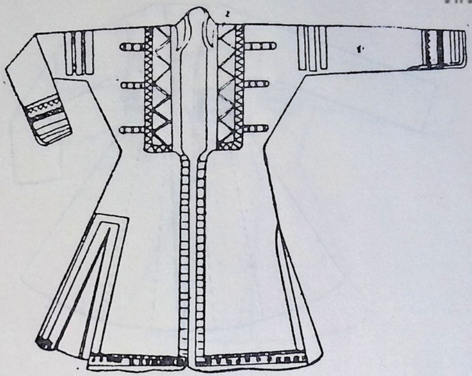

А

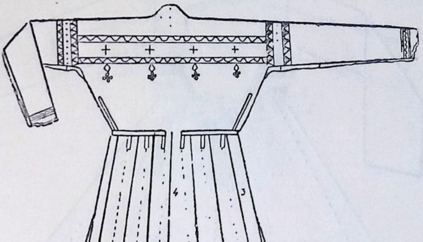

Б

Хевсурская чоха (А — вид спереди, Б — вид сзади)
1. saxeli, 2. paragi, 3. azyoṭi, 4. šua azyoṭi, 5. čaki.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

Таблица II

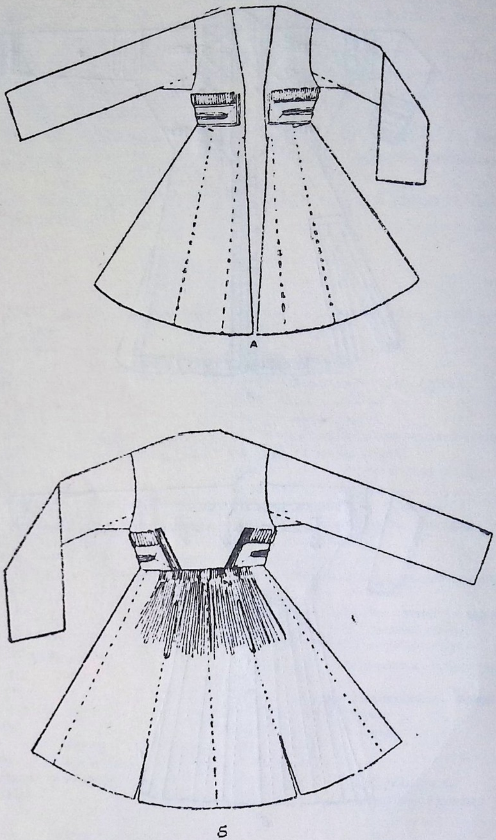

Карталино-кахетинская чоха (А — вид спереди, Б — вид сзади)

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

Таблица III

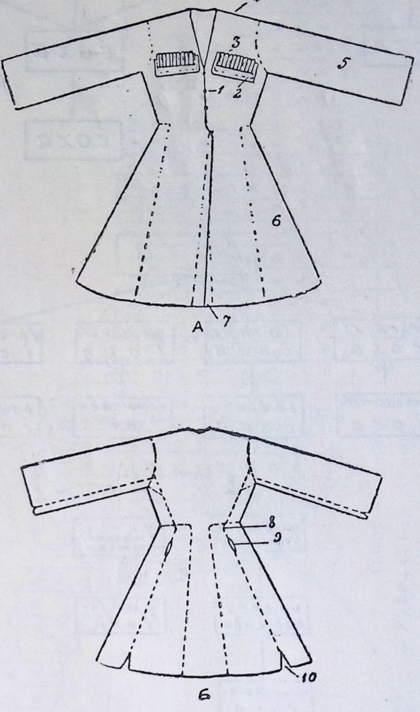

Чоха общекавказского типа (А — вид спереди, Б — вид сзади)
1. yili, 2. samasre, 3. masra || kila, 4. beçi, 5. saxelo,
7. ḳalta, 7. ena, 8. čibuxi, 9. ǯibe, 10. čaki.

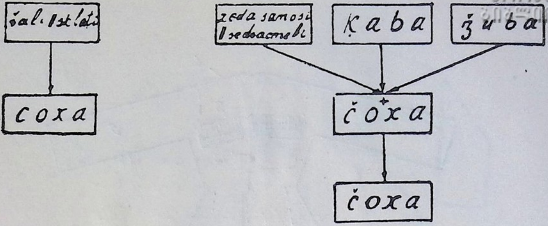

Схема 1 и 2

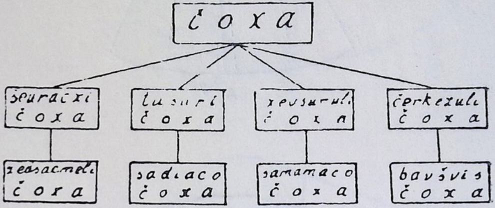

Схема 3

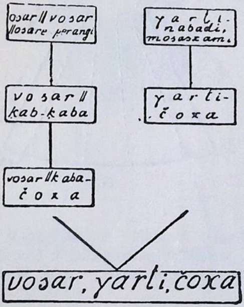

Схема 4

ეროვნული ბიბლიოთეკა

Карта распространения типов Грузинской сохи

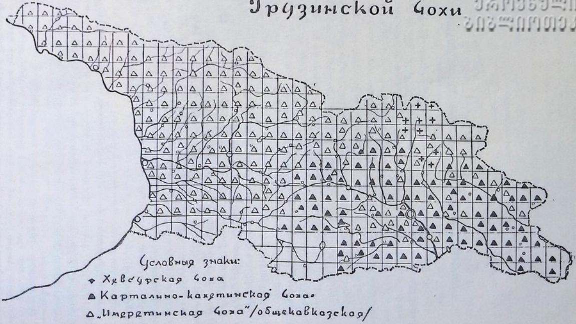

ეროვნული ბიბლიოთეკა

გ. კიკნაძე

ვერცხლის ნივთების განძი სოფ. მშვიდობიანიდან

1970 წელს აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფეოდალური ხანის განყოფილების ფონდებში შემოვიდა მეტად საინტერესო და მრავალფეროვანი ვერცხლის ნივთების განძი[1]. მისი აღმოჩენის ისტორია ასეთია: 1964 წელს სოფ. მშვიდობიანში (ლაგოდეხის რ-ნი) წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიის ეზოში, ეკლესიიდან დასავლეთით 100—150 მეტრის დაშორებით, მიწის სამუშაოების დროს, ტრაქტორმა მიწიდან ამოაგდო საკმაოდ დიდი ზომის სპილენძის ქვაბი, რომელიც გერმეტულად იყო დახურული. ხუფის ახდის შემდეგ (ხუფად გამოყენებული ყოფილა სპილენძის დიდი ზომის თეფში, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია) ქვაბში აღმოჩნდა თოთხმეტი ნივთი, ამათგან ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ცხრამ — ვერცხლის შვიდმა ჭურჭელმა, წნულმა ქამარმა და ხანჯლის ვერცხლის ქარქაშმა[2] (ტაბ. I, 2).

მშვიდობიანის წმ. გიორგის ეკლესია სანახევროდ დანგრეულია. იგი წარმოადგენს ცალნავიან დარბაზულ ნაგებობას. ეკლესიის ძლიერი დაზიანების გამო ყველა დეტალის გარკვევა შეუძლებელია. დარჩენილის მიხედვით მას ჰქონია კონქით გადახურული აფსიდი და კამაროვანი დარბაზი. შესასვლელი დასავლეთით ყოფილა, სარკმელი ჩანს აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით (ცხადია, იქნებოდა სამხრეთითაც). ეკლესია ნაგებია დიდი ზომის ყორე ქვით, კირის ხსნარზე. შენობის შიდა კედლები შელესილი ყოფილა. არ ირკვევა, იყო თუ არა მოხატული (კედლის სისქე 0,60 მ, შენობის შიდა ფართობი 10×4 მ). ეკლესიის თანადროულია მასზე დასავლეთით მიშენებული კარიბჭე, რომელიც სამივე მხრიდან ღია ყოფილა. ეკლესიას არა აქვს მკვეთრად გამოკვეთილი სტილისტური ნიშნები. საერთო მონაცემებით კი იგი მიეკუთვნება გვიან საუკუნეებს. (ტაბ. I, 1).

განვიხილოთ განძის თითოეული ჭურჭელი:

1. თასი ვერცხლის (66—970/1), გადაშლილი პირით, ნაპირშესქელებული, მომრგვალებული დაბალი გვერდით. ჭურჭელს ძლიერ დაბალი, ძირშეღრმავებული ქუსლი აქვს. შიდაპირზე, ძირის ცენტრში შუა წერტილია აღნიშნული, რომელსაც მცირე დიამეტრის მქონე წრე შემოუყვება. მეორე წრეხაზი ამოლა-

---

[1] განძი დაცულია „მიმდინარე“ შემოსულობათა ფონდში.

[2] აწ. განსვ. ისტ. მეც. დოქ. დ. კაპანაძემ ლაგოდეხში ყოფნისას ყურადღება მიაქცია კერძო პირის ხელში ერთ-ერთ წარწერიან ჭურჭელს. მისი დახმარებით ჩვენ შევძელით შემდგომში მიგვეგნო განძის ზოგიერთი სხვა ჭურჭლისთვისაც. მთელი კომპლექტის შეგროვებაში დიდი დახმარება გაგვიწია აგრეთვე ისტ. მეცნ. კანდ. დ. თუშაბრამიშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ.

რულია ძირიდან გვერდზე გადასვლის ადგილზე. თასს გარედან ორი ხაზი დაჰყვება: ერთი პირს გამოჰყოფს გვერდისაგან, მეორე კი ქუსლზეა ამოღარული.

თასი ორი ნაწილისაგან შედგება: ქუსლისა და ძირითადი კორპუსისაგან, რომელიც მეტად ოსტატურადაა მირჩილვის წესით ერთმანეთთან დაკავშირებული. ჭურჭელი სრულიად სადაა, ის ჭედვითაა მიღებული, შემდეგ კი შედაპირისათვის სიგლუვის მისაცემად, ჩარხზეა გაპრიალებული. თასის გარე პირზე მოთავსებულია ვრცელი, ოთხსტრიქონიანი მხედრული წარწერა. პირის დმ—13,7 სმ., ძირის დმ 6,5 სმ, სიმაღლე — 3,9 სმ. თასზე მოთავსებული წარწერა შესრულებულია ლამაზი მხედრული ხელით (ტაბ. II, 1–2).

წარწერა იწყება ქანწილით, სიტყვებს შორის გამყოფად სამ-სამი წერტილია ნახმარი. ასოები ოდნავ წაგრძელებული მოყვანილობისაა. წარწერისათვის დამახასიათებელია თავისებური ასო „ო", იგი სწორი ჰორიზონტალური ხაზითაა გადმოცემული. სიტყვის ბოლოს ნახმარი ასო „ი" და „ე" რამდენიმე ადგილას ჩამოტანილია ხაზს დაბლა (მხედრულისათვის ეს დამახასიათებელია). წარწერაში დაქარაგმებულია მხოლოდ ერთი სიტყვა „წმდა", ერთი სიტყვა „პატ" დაუმთავრებელია (უნდა იკითხებოდეს — პატრონის), სიტყვის დაბოლოებისათვის ადგილიც კია დატოვებული. ხოლო სიტყვა „სადღეგრძელო" გაყოფილია ორად სა დე („ღ" გამოტოვებულია) და „გრძელო". „ქ შემოგწირე მე გიორგის გამდელმა სანდომისამან თქვენ ღამკანუხს წმინდას გიორგის თასი ესე[3] მეფისა პატრონისა ალექსანდრეს სადე გრძელოდ და გასამარჯვებლად შევწირე შენ წმ დაო გიორგი მცირე ესე შესაწირავი და წარმართე მეფობა პატ ალექსანდრეს და მის მტერზედ გამარჯვებით ამყოფე" დაუმთავრებელი სიტყვის და ქარაგმის გახსნის შემდეგ წარწერა ასე იკითხება: „ქ შემოგწირე მე გიორგის გამდელმან სანდომისამან თქვენ ღამკანუხს წმინდას გიორგის თასი ესე მეფის პატრონისა ალექსანდრეს სად/ღ/ეგრძელოდ და გასამარჯვებლად შევწირე შენ წმიდაო გიორგი მცირე ესე შესაწირავი და წარმართე მეფობა პატ(რონისა) ალექსანდრეს და მის მტერზედ გამარჯვებით ამყოფე".

2. თასი ვერცხლის (66—970/2), გადაშლილი პირით, ნაპირშესქელებული, მომრგვალებული დაბალი გვერდი, ძირშეღრმავებული დაბალი ქუსლი. ძირზე, შიდაპირიდან, სიმძიმის წერტილის ირგვლივ, ერთი წრეხაზია ამოღებული. თასის პირს გარედან დაჰყვება ერთი ამოღარული ხაზი. ჭურჭელი ორი ნაწილისაგან შედგება: ქუსლისა და ძირითადი კორპუსისაგან. მათ დასაკავშირებლად გამოყენებულია მირჩილვის ხერხი. ჭურჭელი დამზადებულია ჭედვით, შემდეგ კი ჩარხზეა გაპრიალებული, რაზედაც მიუთითებს კონცენტრული წრეხაზების კვალი. ჭურჭელი სრულიად სადაა. მასზე მოთავსებულია ერთსტრიქონიანი მხედრული წარწერა.

ჭურჭლის პირის დმ—13,5 სმ, ძირის დმ—6,8 სმ, სიმაღლე — 4 სმ. (ტაბ. III, 1).

თასზე მოთავსებული წარწერა იწყება ქანწილით. სიტყვებს შორის გამყოფად სამ-სამი წერტილია ნახმარი. პირველი თასის ხელწერის მსგავსად აქაც ასო „ო" ჰორიზონტალური ხაზითაა გადმოცემული. წარწერაც მსგავსი ხელსაწყოთია შესრულებული. წარწერა ასე იკითხება: „ქ არის ესე თასი წმინდის გიორგის ღამკანუხისა".

---

[3] წარწერა ამ სიტყვის ჩათვლით მოთავსებულია ჭურჭლის ძირზე შემდეგ კი გრძელდება გვერდზე.

აღწერილი თასი ზუსტად იმეორებს წინა თასის (1) ფორმა⁴. მათ შორის მხოლოდ ზომებშია უმნიშვნელო განსხვავება.

ორივე თასი (1,2) ფორმით, აგრეთვე ზომითაც მოგვაგონებს მოგვიანო ხანის საქართველოში გავრცელებულ სპილენძ-თითბერის ირანულ ჭურჭელს, თუმცა მათ შორის განსხვავებაც შეიმჩნევა. კერძოდ, ირანული ჭურჭელი, როგორც წესი, გადატვირთულია ორნამენტით და წარწერებით. ამასთანავე, დამზადებულია ჩამოსხმის წესით, რაც უცხოა ქართული წარმოშობის ლითონის ჭურჭლისათვის.

XVI—XVII საუკ. რუსულ მასალებშიც თასი ჭურჭლის გავრცელებული სახეა. აქ ვხვდებით მშვიდობიანის თასის მსგავს (მოყვანილობა-აღნაგობითა და ზომით) ჭურჭელს, მათ შორის განსხვავება მხოლოდ შემკულობაშია[5].

სოფ. მშვიდობიანში აღმოჩენილი ვერცხლის თასები (1 და 2) თავისი ფორმით (დაბალი ქუსლი, გადაშლილი პირი, დაბალი გვერდი) განსხვავდება როგორც ადრინდელ, XII—XIII საუკ. ისე მოგვიანო ხანის XVIII საუკ. თასებისაგან. ჩვენი აზრით, ის გარდამავალი ფორმაა შუაფეოდალური ხანის მეტად პირგადაშლილ, დაბალ უქუსლო ლითონის თასებიდან მოგვიანო ხანის — XVIII საუკ. მაღალ, პირშეკრულ, ქუსლიან თასებზე.

ორივე ვერცხლის ჭურჭელი (1 და 2), რომელიც მასზე მოთავსებულ წარწერაში თასად იწოდება, ქართულ წერილობით წყაროებში დასახელებული ვერცხლის თასების ნივთიერი დადასტურებაა.

3. თასი ვერცხლის (66—970/6) ძლიერ გადაშლილი პირით, დაბალი გვერდით, ძირშეღრმავებული დაბალი ქუსლით. ჭურჭელი ორი ნაწილისაგან — ქუსლისა და ძირითადი კორპუსისაგან შედგება. ჭურჭელი დამზადებულია ჭედვით (ზედაპირზე ორივე მხრივ შეიმჩნევა ჩაქუჩის დამუშავების კვალი). თასის შიდაპირზე, ცენტრში, სიმძიმის წერტილია აღნიშნული. ჭურჭელი, განძის დანარჩენი ნივთებისაგან განსხვავებით, დამუშავებული არ არის ჩარხზე. საერთო იერით თასი ნახევარფაბრიკატის შთაბეჭდილებას ტოვებს. დაუმთავრებელ სამუშაოზე მიგვითითებს ქუსლისა და გვერდის დასაკავშირებლად გამოყენებული მირჩილვა, რომლის გაწმენდა და სპეციალური ხსნარით დაფარვა ხელოსანს რაღაც მიზეზების გამო ვერ მოუსწრია, თუ არ გაუკეთებია. თასი მცირე ზომის ჭურჭელია. პირის დმ—9 სმ, სიმაღლე — 2,3 სმ (ტაბ. IV, $_2$).

ფორმით, ზომით და დამუშავებით თასი სრულიად განსხვავდება ჩვენ მიერ აღწერილი თასებისაგან (1 და 2). მისთვის დამახასიათებელია გადაშლილი პირი, თითქმის სწორი გვერდი, ზომით პატარა ჭურჭელია, ხოლო დამუშავების მხრივ შედარებით მდარე ხარისხისაა.

ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ თასი სასმისი (წყლისა და ღვინის) ჭურჭელია. XVI საუკ. ერთ-ერთ გაყრილობის წიგნში[6] თასი „სახლის ჭურჭელთა" რიცხვშია დასახელებული. ხშირად თასი მისი ღირსება-ღირებულების სპილენძის, ვერცხლის, ოქროსი და სხვ. — მიხედვითაა ჩამოთვლილი. მის სიდიდეზე ან ფორმაზე წყაროებში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ზომით, როგორც სასმელი ჭურჭელი, თასი ძალიან დიდი არ უნდა ყოფილიყო. თასის ფორმის დადგენაში კი გვეხმარება ჩვენს ხელთ არსებული მასა-

---

4 Я. Смирнов, Восточное серебро С.-Петербург, 1909, таб. LXXXI, карт. 146.

5 Т. Гольдберг, Ф. Мишуков, и др. Русское золотое и серебряное дело XV—XX, вв., М., 1967, карт. 34.

ლები. კერძოდ, სოფ. მშვიდობიანის განძის განხილული სამივე თასი ერთი ტიპისაა, მაგრამ მათ შორის არსებული განსხვავების (ფორმა-ზომის) გამო შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ XVI—XVII საუკ-ებში არსებობდა ვერცხლის თასის ორი სახეობა: I — გადაშლილი პირით, დაბალი მომრგვალებული გვერდით და დაბალი ქუსლით, და II — ჰურჰელი ძლიერ გადაშლილი პირით, თითქმის სწორი გვერდით და დაბალი ქუსლით.

4. თასი ვერცხლის (66—970/3) დაბალი, უქუსლო, უმნიშვნელოდ გადაშლილი პირით, ნაპირი ოდნავ შესქელებული და გადმოკეცილი აქვს. მრგვალი გვერდი შეუმჩნევლად გადადის ბრტყელ ძირზე. ჰურჰელს ამშვენებს ფართო, რელიეფური კანელურები. რელიეფურობას აძლიერებს ამოღარული ხაზები. ხაზების ერთმანეთთან გადაბმა ჰურჰლის ძირზე რვაქიმიანი ვარსკვლავის გამოსახულებას ქმნის.

ჰურჰლის ძირზე, ცენტრში, ჩვეულებისამებრ სიმძიმის წერტილია აღნიშნული, რომლის ირგვლივ გარე პირიდან წრიულად ამოტვიფრულია ერთმანეთზე გადაბმული ნახევარწრეები და ტოლფერდა სამკუთხედები, რომელიც მცენარეულ ორნამენტს — ყვავილისმაგვარ გამოსახულებას მოგვაგონებს.

ჰურჰელი დამზადებულია ვერცხლის ერთი ფურცლისაგან, გამოყენებულია ჭედვის წესი. გარე პირს დარტყმითი იარაღის კვალი ეტყობა. შიდა პირი ჩარხზეა გაპრიალებული, რასაც ადასტურებს კონცენტრული წრეების არსებობა. ჰურჰლის გარე პირის თავისუფალ არეზე, კანელურებსა და მცენარეულ ორნამენტს შორის, მოთავსებულია ერთსტრიქონიანი წარწერა. მისი ზომებია: პირის დმ—20,7 სმ, სიმაღლე — 4 სმ (ტაბ. III, $_2$).

ჰურჰელზე მოთავსებული წარწერა შესრულებულია ლამაზი მხედრულით, გამოყენებულია წვრილკბილანიანი საწერი იარაღი, ასოთა კონტურები წიწვოვანია. წარწერისათვის დამახასიათებელია ქანწილი, სიტყვებს შორის გამყოფად სამ-სამი წერტილია ნახმარი. წარწერა ასე იკითხება: „ქ არის ესე თასი წმიდის გიორგის ღამკანუხისა“.

აღწერილი ჰურჰელი თავისი შემკულობით, ქართულ სინქრონულ მასალებში ჯერჯერობით ერთადერთია. ფორმით ის ერთგვარ მსგავსებას ამჟღავნებს ნასოფლარ ნოსტეს არქეოლოგიურ მონაპოვარში დაცულ სპილენძის თასთან (53—66/88). ესეც პირფართო დაბალგვერდიანი ჰურჰელია, ცენტრში ამობურცული ნაწილით, თუმცა მას ქუსლიც ჰქონია (ძირზე ქუსლის მირჩილვის კვალია შერჩენილი). ზომითაც ჰურჰლები თითქმის ტოლებია (ნოსტეს ჰურჰლის პირის დმ—18,5 სმ.).

აღწერილი კანელურებიანი თასი ფორმა-ზომით განსხვავდება განძის დანარჩენი თასებისაგან, მიუხედავად ამისა, მასზე მოთავსებულ წარწერაში ჰურჰელი თასად იწოდება. ეს უკანასკნელი ღვინის ან წყლის სასმის თასებისაგან განსხვავებით ზომით დიდი, პირფართო, უქუსლო ჰურჰელია, ამდენად სასმელად საკმაოდ მოუხერხებელიც. ის საშუალო ზომაა სასმის თასს და კიდევ რაღაც მასზე დიდ ჰურჰელს შორის. ჩვენი აზრით, ეს იმ ჰურჰელთა რიცხვს მიეკუთვნება, რომელიც XVII საუკ. მზითვის წიგნებში ჯამთასად იწოდება[7], თასებთან მსგავსების გამო კი ხელოსანმა მას წარწერაში უბრალოდ თასი

---

[6] ქრონიკები II, გვ. 350.

[7] ლევან დადიანის დის მარიამის მზითვის წიგნი ს. ბარნაველის რედაქ. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე XXIII-B, 1962.

უწოდა. ვერცხლის თასი (4) დანიშნულებით სუფრის ჭურჭელთა რიგს მიეკუთვნება, დეკორატიული ელემენტი — კანელურები და მცენარეული ორნამენტი მას სანადიმო-საზეიმო ელფერს აძლევს. ამდენად, შესაძლოა, თასი იმ ჭურჭელთა ჯგუფს მივაკუთვნოთ, რომელსაც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი სანადიმო ჭურჭელს უწოდებს[8].

მშვიდობიანის განძში აღირიცხება ორი, ზუსტად ერთნაირი, ვერცხლის თეფში. მათ შორის განსხვავება მხოლოდ ზომებშია. ამიტომ ვკმაყოფილდებით ერთი ჭურჭლის აღწერით.

5. თეფში ვერცხლის (66—970/4—5) ძალიან დაბალი, თითქმის ვერტიკალური გვერდით, ბრტყელი ძირით.

ჭურჭლის ძირზე ცენტრში აღნიშნულია სიმძიმის წერტილი. ჭურჭელი გაკეთებულია ჭედვით ვერცხლის ერთი ფურცლისაგან. ზედაპირს ემჩნევა ჭედვის იარაღის კვალი. თეფში სახარატო ჩარხზე არ არის დამუშავებული. ერთი თეფშის ძირის დმ 18 სმ., მეორესი — 13 სმ-ია, თეფში დამუშავების თვალსაზრისით, განძის მესამე თასის მსგავსად, დაუმთავრებელი ჭურჭლის შთაბეჭდილებას ტოვებს (ტაბ. IV, 1).

თეფშები სოფ. მშვიდობიანიდან ზუსტი ანალოგიაა „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ-ერთი ხელნაწერის მინიატურაზე გამოსახული ჭურჭლისა[9]. ამ უკანასკნელს ბრტყელი ძირი, თითქმის ვერტიკალური გვერდი აქვს, თეფში გადმოცემულია ყვითელ ფერში, რაც ხაზს უსვამს ჭურჭლისათვის გამოყენებული მასალის რაგვარობას. აღნიშნული ხელნაწერის მინიატურული მხატვრობა აკად. შ. ამირანაშვილის მიერ XVII საუკუნითაა დათარიღებული[10].

მშვიდობიანის თეფშები მზითვის წიგნებში მოხსენიებული ვერცხლის თეფშების ნივთიერი დადასტურება.

6. სანელსაცხებლე ვერცხლის (66—970/7). მაღალი, ცილინდრული ყელით და მრგვალი მუცლით. ჭურჭელი დაზიანებულია, შერჩენილია ყელი და მუცლის ზედა ნაწილი. ჭურჭლის პირს, აგრეთვე ყელისა და მუცლის შეერთების ადგილს შემოუყვება ვერცხლისავე რელიეფური წვრილი რგოლები. სანელსაცხებელს აქვს ნახევარსფეროს მოყვანილობის სახურავი, რომელიც მჭიდროდ ჯდება ჭურჭლის ყელში. ჭურჭელს აქვს ბრტყელი ყური, რომლის ერთი ბოლო პირთანაა დაკავშირებული, მეორე კი მუცელზეა დამაგრებული.

ჭურჭელი მიღებულია ჭედვით. ყელი შედარებით სქელფურცლოვანი ფირფიტისაგანაა დამზადებული, მუცელი კი უფრო თხელკედლიანია. სანელსაცხებლის ყველა ნაწილი — ყელი, სახურავი, ყური, გვერდი ცალ-ცალკეა დამზადებული, შემდეგ კი მეტად ოსტატურად და დახვეწილად ერთმანეთთან მირჩილვითაა დაკავშირებული.

ჭურჭლის ზომებია: ყელის სიმაღლე — 3 სმ, მუცლის დმ. 3,5 სმ, პირის დმ. 1,2 სმ (ტაბ. V, 1).

ეს ვერცხლის ჭურჭელი ფორმითა და ზომითაც კი პირდაპირი ანალოგიაა

---

[8] ივ. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს მატ. კულტურის ისტორიისათვის, II, თბ., 1965, გვ. 45.

[9] ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S—5006.

[10] Ш. Я. Амиранашвили, Грузинская миниатюра, М., 1966, стр. 43.

[11] ანა ქსნის ერისთავის ასულის მზითვის წიგნი, საქ. სიძველენი, ტ. II, გვ. 396; ანუკა ბატონიშვილის მზითვის წიგნი, იქვე, გვ. 478 და სხვ.

ძვლის სანელსაცხებლის[12], რომელიც XVII—XVIII საუკუნეებითაა დათარიღებული[13].

აღწერილი ჰურჭელი ფორმით მოგვაგონებს აგრეთვე საქართველოში გავრცელებულ საოჯახო დანიშნულების თიხისა და ვერცხლის დიდი ზომის მაღალყელიან დოქებს. მათგან განსხვავებით აღწერილი მცირე ზომის ჰურჭელი სარიტუალო დანიშნულების — მირონისათვის თუ იყო განკუთვნილი.

მშვიდობიანის განძის შვიდი ვერცხლის ჰურჭელი (ვგულისხმობთ ჩვენამდე მოღწეულს) მოთავსებული იყო სპილენძის დიდ ქვაბში. იგი (66—970/8) დიდი ზომისაა, მრგვალმუცლიანი, მუცელი პირისაკენ ოდნავ ვიწროვდება და შედარებით გამოყვანილ ყელში გადადის, ძირი ბრტყელი აქვს. ქვაბს გარე მხრიდან ორ მოპირდაპირე მხარეს პარალელური, ორ-ორი ბრტყელი სპილენძისავე სალტე აქვს დამოქლონებული. სალტეების ზედა ბოლო კაუჭებში გადადის, რომელშიც, როგორც ჩანს, გაყრილი ჰქონდა სახელური. ცალ კაუჭში შერჩენილია რკინის სახელურის ნაწილი.

ქვაბი სამი, ცალკე, ნაწილისაგანაა დამზადებული: პირის, გვერდისა და ძირისაგან, რომლებიც ერთმანეთთან კბილანების შესმის წესითაა დაკავშირებული. ჰურჭელი გაკეთებულია ჭედვით. ზედაპირზე შერჩენილია იარაღის დარტყმის კვალი. ქვაბის ზომებია: პირის დმ — 32 სმ, სიმაღლე — 23 სმ.

მშვიდობიანის ქვაბის პირდაპირი პარალელია სპილენძის ქვაბი სოფ. ტბისიდან[14], რომელიც თანმხლები მასალით XVII—XVIII საუკუნეებით თარიღდება.

სულხან საბას მიხედვით, ქვაბი სპილენძის სადუღარია და იგი სამზარეულო ჰურჭელთა რიგს მიეკუთვნება[15].

გვიანი ხანის წერილობით წყაროებში, მზითვის წიგნებში და ქონების ნუსხებში მოიხსენიება მრავალგვარი დანიშნულების ქვაბები: საძროხე[16], ფლავის, ყაურმის[17] მოსახარში და სხვ. ასეთ ქვაბებს დღესაც ხმარობენ საქართველოს მთიან რაიონებში.

მშვიდობიანის განძში ვერცხლის ჰურჭელთან ერთად აღმოჩნდა ვერცხლის ქარქაში და წნული ქამარი. არც ერთი მათგანი ჩვენი სპეციალური კვლევის საგანი არ გამხდარა. აღსანიშნავია, რომ ვერცხლის ქარქაში (66—970/9) დამუშავების ტექნიკით (ჭედვითაა დამზადებული ვერცხლის ერთი ფურცლისაგან) სისადავით, დახვეწილი მხატვრული სტილით (ქარქაში დაწახნაგებულია 10 ტოლ ნაწილად, ერთ-ერთ წახნაგზე თასმისათვის ცრემლის ფორმის ფირფიტაა ოსტატურად მირჩილული) და საერთო ხასიათით დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს განძის ვერცხლის ჰურჭელთან (ტაბ. V, 2). ამასთანავე, ქარქაში სრულიად განსხვავდება საქართველოში, კერძოდ კახეთში XVII—XVIII საუკ. გავრცელებულ ე. წ. ლეკური ხანჯლების ბუდეებისაგან, რომელთა ზედაპირი სპილოს ძვლით, ძვირფასი თვლებით და სევადითაა დამუშავებული[18]. ეს ფაქ-

[12] საქ. სახ. მუზეუმის ფპმკ-ის განყოფილება, მიმდინარე შემოსულობათა ფონდი, № 49—66 1.

[13] თ. კერესელიძე, ხელოსნობის ისტორიისათვის (ძვლის ნაწარმი) ხელნაწერი.

[14] მუზეუმის მიმდინარე შემოსულობათა ფონდი № 157—64, 6.

[15] ივ. ჯავახიშვილი, მასალები.. გვ. 78.

[16] მ. იაშვილი, ლასახ. ნაშრ., 1667, წ. მზითვის წიგნი.

[17] ელისაბედ ბატონიშვილის მზითვის წიგნი, ს. ბარნაველის რედ., მუზეუმის მოამბე X—B 1940.

[18] История Дагестана, I, 1967, стр. 407—408.

ტი თავისთავად, კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს განძის თვითმყოფად, ადგილობრივი წარმოშობის ხასიათს.

აქვეა ფიქსირებული ქამარი (66—370/10 მიმდ. შ. ფ.) იგი მეტად წმინდა წნული ჯაჭვისაგანაა დამზადებული. ქამარი ორმაგია, იგი სფეროსებრ თითოთითო ბურთულაშია გაყრილი. ქამრის ბოლოებზე ბალთისმაგვარი შესაკრავებია დამაგრებული. ქამრის სიგრძე 1 მ და 19 სმ.

სოფ. მშვიდობიანის განძის განხილული ყველა ჭურჭელი საოჯახო დანიშნულებისაა, შეწირვის შემდეგ კი საეკლესიო საკუთრებად ქცეული. უმეტესი მათგანი სასმისი ტიპის ჭურჭელთა ჯგუფს — თასებს განეკუთვნება. ოთხი— ერთი ტიპის, მაგრამ ზომა-ფორმით ერთმანეთისაგან განსხვავებული ჭურჭელი, მათზე მოთავსებული წარწერების მიხედვით, იწოდება თასად. მათი აღწერილობა შეესაბამება ქართულ წერილობით წყაროებში ზოგადად დახასიათებულ ამავე ტიპის სასმისებს. არსებული მასალის და წერილობითი წყაროების მიხედვით იქმნება ერთიანი წარმოდგენა XVI—XVII სს. საქართველოში გავრცელებული ჭურჭლის ამ სახეობაზე. თასი მზადდებოდა უმეტესად ლითონისაგან (სპილენძის, ვერცხლის ან იშვიათად ოქროსაგან). თასის ზომებია: პირის დმ — 9 სმ-დან — 20 სმ-მდე, სიმაღლე — 2 სმ-დან 4 სმ-მდე. ფორმის მიხედვით დასტურდება სამი სახის თასი: ა) გადაშლილი პირით, მომრგვალებული დაბალი გვერდით, ქუსლიანი (1,2), ბ) გადაშლილი პირით, თითქმის სწორი გვერდით, ქუსლიანი (3) და გ) პირფართო, ბრტყელძირიანი, უქუსლო ჭურჭელი (4). ეწ. „ჯამთასი".

განძის ორი ვერცხლის თეფში ქმნის XVI—XVII საუკ. საქართველოში გავრცელებულ ლანკანის ტიპის ჭურჭლის ერთ გარკვეულ ჯგუფს, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ბრტყელი ძირი და თითქმის სწორი, ვერტიკალური გვერდი.

მცირე ზომის თასი (3), ასევე თეფშები (5), რომელთა ზედაპირი სახარატო ჩარხზე არ არის დამუშავებულ-გაპრიალებული და დაუმთავრებელ შთაბეჭდილებას ტოვებს, აგრეთვე თასის (1) წარწერაში აშკარად დატოვებული ადგილი დაუმთავრებელი სიტყვის „პატრონი"-სათვის, რომელიც ხელოსანს თითქოს შემდეგი სამუშაოსათვის შემოუნახავს, გვავარაუდებინებს ჭურჭლის ადგილობრივ წარმოებას და მიგვითითებს ჩვენთვის ჯერ უცნობი ხელოსნის თუ სახელოსნო ცენტრის არსებობაზე. მითუმეტეს მაშინ, როდესაც აღწერილი განძის ყველა ნივთს ახასიათებს ერთიანი მხატვრული სტილი, სისადავე, დახვეწილი ფორმები და ის განსაკუთრებული თავისებურება, რომელსაც შეიძლება ეწოდოს ფორმა-შინაარსის სისავსე და რომელიც ერთხელ კიდევ უსვამს ხაზს მის ადგილობრივ წარმოშობას.

რა შეიძლება ითქვას იმ წარწერებზე, რომელთა შინაარსი განძის ჭურჭლებს მჭიდროდ აკავშირებს ერთმანეთთან.

განძის სამივე ჭურჭელზე წარწერა შესრულებულია ლამაზი მხედრულით. მათ აერთიანებს წერის ერთი მანერა, ერთი ხელწერა. წარწერისათვის დამახასიათებელია ზოგიერთი ასოს თავისებური მოხაზულობა. მაგ., ასო „ქ" თავი მხატვრულად აქვს გამოყვანილი, „წ" წვეტიანი, წაგრძელებული მუცლითაა, ასო „ო" გადმოცემულია ჰორიზონტალური ხაზით. როგორც თითქმის ყველა მხედრული წარწერისათვის არის დამახასიათებელი, აქაც ასო „ა" ხაზს ზემოთაა ატანილი, ხოლო „ი" ხაზს ქვემოთ. სამივე წარწერა იწყება ქანწილით, ყველგან სიტყვის გამყოფად სამ-სამი წერტილია ნახმარი. წარწერებს შორის

განსხვავებაზე არაფერი შეგვიძლია ვთქვათ, რადგან ის თითქმის არ არსებობს, გარდა მათი მოცულობისა. პირველ ჰურჰელზე ოთხსტრიქონიანი წარწერაა მოთავსებული, ხოლო დანარჩენ ორზე კი — თითოსტრიქონიანი.

პირველ თასზე (66—970/1) მოთავსებული წარწერის[19] შინაარსი შემდეგია: ვინმე გიორგის გამზრდელმა — სანდომისამ ღამკანუხის წმინდა გიორგის ეკლესიას შესწირა თასი პატრონის — ალექსანდრეს მეფობის და მტერზე გამარჯვების საწინდრად.

გამდელის სანდომისას მოხსენიება მიგვითითებს იმაზე, რომ იგი სამეფო კართან ან მაღალი წრის ოჯახთან დაკავშირებული პიროვნებაა[20]. ამ პიროვნების ეკონომიურ შეძლებაზე და შედარებით მაღალ წარმომავლობაზე მიგვითითებს მის მიერ შეწირული ძვირფასი ვერცხლის ჰურჰელი, რაც საზოგადოების ფართო ფენების მოხმარების საგანი ვერ იქნებოდა. როგორც ჩანს, გვიანი საუკუნეების საქართველოში სახელი სანდომისა გავრცელებული სახელია. ამაზე მეტყველებს მზითვის წიგნებიც[21].

წარწერის ტექსტი გვაუწყებს, რომ თასს სწირავენ ღამკანუხის წმინდა გიორგის ეკლესიას. შემწირავი იხსენიებს პატრონ ალექსანდრეს და ავედრებს წმინდა გიორგის მის დღეგრძელ მეფობას და მტერზე გამარჯვებას. უცნობია რომელ ალექსანდრე მეფესთან გვაქვს საქმე.

მეფე ალექსანდრე (ვგულისხმობთ კახეთის სამეფო სახლს, ჰურჰლის აღმოჩენის ადგილის მიხედვით) ორია: ალექსანდრე I (1476—1511 წწ.) და ალექსანდრე II (1574—1605 წწ.).

ალექსანდრე I ორი შვილი ჰყოლია — უფროსი გიორგი, მამის მკვლელობის გამო შემდგომში „ავ-გიორგად“ წოდებული და დიმიტრი.

ალექსანდრე 1503 წ. სიგელში ორსავე შვილს — გიორგისა და დიმიტრის იხსენიებს, ხოლო 1505 წლის სიგელიდან ჩანს, რომ გიორგი პირმშო ძე ყოფილა. აქვე უნდა დავძინოთ, რომ 1479 წ. დავით გარეჯის გუჯარში და არც იმავე წლის მცხეთის სიგელში ისინი ჯერ კიდევ არ იხსენიებიან[22]. თუ დავუშვებთ, რომ ჰურჰელი ალექსანდრეს ძის გიორგის გამზრდელის — სანდომისას საკუთრებაა, მაშინ გიორგის გაჩენამდე მისი, როგორც გამზრდელის პიროვნება, არ იქნებოდა ცნობილი. მაშასადამე, ჰურჰლის დამზადების ქვედა თარიღი XV საუკ. 80-იანი წლებია.

კახთა მეფე ალექსანდრე II მეფობდა და მოღვაწეობდა 1574—1605 წწ. მას ოთხი შვილი ჰყოლია: ერეკლე, დავითი, გიორგი და კონსტანტინე. 1605 წ. ქალაქ ბაზარში კონსტანტინე ჰკლავს მამას — ალექსანდრეს და ძმას გიორგის. აქაც, როგორც ვხედავთ, სახელთა იგივე თანმიმდევრობაა — მამა ალექსანდრე და შვილი გიორგი. და თუ აქაც დავუშვებთ, რომ ალექსანდრე II სამეფო კართან გვაქვს საქმე, მაშინ ჰურჰლის დამზადების თარიღის შესახებ ჩვენ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ წარწერაში მოხსენიებული პირების — მეფე ალექსანდრე II და მისი შვილის გიორგის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის წლების მიხედვით.

---

[19] მთელი წარწერა იხ. ჰურჰლის აღწერილობასთან.

[20] ხელნაწერთა ინსტიტუტში ამჟამად მიმდინარეობს პირთა საძიებლის XV—XVIII სს. საბუთების მიხედვით რედაქტირება. ჩვენ საშუალება გვქონდა გვესარგებლა ნაშრომით, სადაც არ აღმოჩნდა ამ სახელთან დაკავშირებით რაიმე ცნობა.

[21] ლევან დადიანის დის მარიამის მზითვის წიგნი, დასახ. ნაშრომი.

[22] ივ. ჯავახიშვილი, ქარ. ერის ისტორია, IV, თბ., 1967, თბ., გვ. 129.

რადგან მეფის მტერზე გამარჯვების საქმეს ეძღვნება ჭურჭელი, უნდა ვიგულისხმოთ, რომ იგი დამზადებულია მისსავე სიცოცხლეში.

მაგრამ რადგან ჩვენთვის ძნელი დასადგენია ჭურჭლის წარწერაში რომელი ალექსანდრე მეფეა მოხსენიებული, ამიტომ ჯერჯერობით ვკმაყოფილდებით ჭურჭლის დამზადების ზოგადი თარიღით XV ს. ბოლო — XVI საუკ.

სამივე წარწერაში იხსენიება სიტყვა „ღამკანუხი". ერთ-ერთი თასის (66—970/3) წარწერაში პირველი ასო „ღ" ისე გადაბმული „ა"-სთან, რომელიც ვერტიკალური ხაზითაა გადმოცემული, რომ შეიძლება „ლ"-დაც მივიჩნიოთ, მაგრამ დანარჩენ წარწერებში „ღ"-სა და „ა"-ს გადაბმა თითქოს ეჭვს არ იწვევს, რადგან „ა" ყველგან ერთნაირი მოყვანილობისაა, ხოლო „ლ" სხვა სიტყვებში გადაბმის გარეშეა გადმოცემული.

ჩვენთვის უცნობია სიტყვა „ღამკანუხის" ეტიმოლოგია და როგორც ჩანს, ქართულ ენობრივ გარემოში მას ახსნა არ მოეპოვება. თუ ვივარაუდებთ, რომ ეს სიტყვა რთული შედგენილობისაა და პირობითად დავშლით როგორც ღამ-კანუხი, მაშინ გვეძლევა საშუალება „კანუხს" მოვუძებნოთ ახსნა თურქულ და სპარსულ ენებში.

იმის მიხედვით, რა წარმოშობისაა წყარო, იცვლება ამ სიტყვის თანხმოვანი ბგერები. თურქულ-აზერბაიჯანულში ეს სიტყვა იკითხება: კანიფი //კანუკი// კანუხი, ხოლო სპარსულში: ყანიყი //ყანუყი// ყანუხი.

XVII საუკ. თურქულ წყაროში ვკითხულობთ: „986 წელს (1578—1579 წწ.) უფრო ადრე, როდესაც ალექსანდრე ხანი დაგვმორჩილდა, მას (ალექსანდრეს) მიენდო შექის (ნუხის) დაპყრობა... მაგრამ მათ გზაზე მდებარე მდინარე კანუკი ძლიერ ადიდებული და მღვრიე იყო, რისთვისაც რამდენიმე დღეს დაყოვნდნენ"[23]. ან კიდევ, „ძლევამოსილმა სარდალმა აღრიცხა ჯარი და (გზადაგზა) ნადირობით შირვანისაკენ გაემგზავრა. იგი დაბანაკდა მდინარე კაფურსა და მდინარე კანიკს შუა"[24].

XVI საუკუნის დათარიღებული სპარსული წყარო აღწერს რა 1510 წლის კახეთის ისტორიიდან ერთ-ერთი ბრძოლის ეპიზოდს, წერს: „დივ-სულთანმა ღაზიებით ყანუყი და ყაბრი გადაიარა, ზეგამი და გრემი დაარბია"[25].

აკად. ს. ჯიქია მდინარე კანიკთან დაკავშირებით იხილავს რა იბრაჰიმ ფეჩევისა და სხვა თურქი ისტორიკოსების ცნობებს, ასკვნის, რომ მათ მიერ მოხსენიებული მდინარე კანიკი //კანუკი, ხოლო სპარსულ წყაროებში ნახსენები ყანუყი// ყანუხი ერთიდაიმავე მდინარის — ალაზნის — არაქართული სახელია[26]. ეხება რა ამ საკითხს, აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს: „მინადოუს-ის Canas-ს წყალი ჩვენი ყანიხის, ე. ი. ალაზნის წყალია"[27].

ქართველ ისტორიკოსსაც (ფარსადან გორგიჯანიძე) გამოუყენებია მუსლიმანური წყაროების გავლენით ეს სახელები და საქართველოს ისტორიაში წერს: „ჩავიდნენ (თამარ მეფე და დავით სოსლანი) ყანუხს და იქაური მთა და ბარი,

---

[23] იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ს. ჯიქიას რედ., თბ., 1964, გვ. 42.

[24] ი ქ ვ ე.

[25] ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1966, გვ. 54.

[26] იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 122.

[27] ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 288.

[28] იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები..., გვ. 123.

ტყე და ჭალები მოინადირეს"[28]. ალბათ ეს ის ღანუხია, რომელიც ალექსანდრე კახთა მეფემ თავის ყმებით 1601 წ. შესწირა სვეტიცხოველს[29].

ღამკანუხი უდავოდ გეოგრაფიული პუნქტის აღმნიშვნელი ტერმინია, რაც ნათლად ჩანს განხილული წარწერებიდან. პირველი თასის (66—970/1) მრავალსტრიქონიან წარწერაში იგი ასეთ კონტექსტშია მოცემული: „შევწირე თქვენ ღამკანუხს წმინდისა გიორგის ეს თასი", ე. ი. შეწირა აღნიშნული ჭურჭელი ღამკანუხის წმინდა გიორგის ეკლესიას.

მსგავსი შინაარსის წარწერებია მოთავსებული, მაგალითად, ერთ-ერთ ჯვარზე: „შევწირე ესე ჯვარი წმიდის გიორგის ალავერდისასა"[30], ან კიდევ, „წმიდას გიორგის შეგიმკობინე ხატი ესე შენი ბოჭორმის ეკლესიისა"[31] და ა. შ.

ამგვარად, ალავერდის თუ ბოჭორმის წმინდა გიორგის მსგავსად არსებობდა ღამკანუხის წმ. გიორგის ეკლესია.

ამავე მოსაზრებას მხარს უჭერს დანარჩენი ორი წარწერაც, რომელიც იუწყება, რომ თასი ღამკანუხის წმინდა გიორგის ეკლესიის საკუთრებაა.

ზემოთქმულის საფუძველზე ჩვენ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ გვიან შუა საუკუნეებში კახეთში არსებობდა ღამკანუხის წმინდა გიორგის ეკლესია და რომ ღამკანუხი ტოპონიმია.

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ღამკანუხის წმ. გიორგი ის წმინდა გიორგის ეკლესიაა, რომლის ეზოშიც განძის სახით ნაპოვნი იყო განხილული ჭურჭელი.

Г. А. КИКНАДЗЕ

КЛАД СЕРЕБРЯНЫХ ПРЕДМЕТОВ ИЗ СЕЛА МШВИДОБИАНИ

Резюме

В статье исследуется клад, обнаруженный в селе Мшвидобиани (Лагодехский район) (Таб. 1, 2).

Клад состоит из серебряных сосудов бытового назначения (столовая, парадная посуда), по какому-то поводу пожертвованных церкви и тем самым превратившихся в церковную собственность. Он был обнаружен в ста метрах от развалин позднесредневековой церкви зального типа. Возможно эта церковь та самая, которой были пожертвованы сосуды. В надписях помещенных на сосудах она именуется церковью св. Георгия Гамканухского (таб, I, 1).

Четыре однотипных, но различных по форме и размерам сосуда из клада, согласно надписям помещенным на них, именуются «таси» თასი —чаша (таб. I, II).

Материал из Мшвидобиани в согласии с данными письменных источников дает полное представление о разновидностях сосудов этого типа, распространенных в Грузии XVI—XVII вв.

[29] მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის, I, თბ., 1964, გვ. 230.

[30] თ. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბ., 1962, გვ. 27.

[31] ი ქ ვ ე, გვ. 44.

В составе клада имеется два одинаковых сосуда с совершенно плоским дном и вертикальными бортами (таб. IV—I). Аналогичная посуда изображена в миниатюрах грузинских рукописей XVII века.

По форме и назначению выделяется сферический сосуд небольших размеров с узким цилиндрическим горлышком. Подобные сосуды изображаются на миниатюрах соответствующего периода. Малые размеры сосуда наталкивают на мысль, что он предназначался для хранения духов или миро (таб. $V_{,1}$).

Вся рассмотренная нами посуда изготовлена ковкой с применением пайки при скреплении отдельных частей. За исключением трех сосудов, имеющих вид полуфабрикатов, вся посуда из Мшвидобиани, для полирования с внутренней стороны обработана на станке.

Серебряная посуда из Мшвидобиани характеризуется единным художественным стилем — простотой изобразительных средств, полным отсутствием орнамента, утонченными формами, подчеркивающими их самобытность.

Клад серебряной посуды из Мшвидобиани привлекает внимание своими надписями. На оборотной стороне трех чаш помещены надписи, выполненные красивым светским письмом «Мхедрули». Надписи сообщают, что сосуды воспитателем Георгия Сандомисом жертвуются церкви св. Георгия «Гамканухи», во имя благополучия и побед над врагами царя Александра. Очевидно, подразумевается царь Кахети Александр II (1574—1605 гг.). Анализ надписей и краткий исторический экскурс дает возможность датировать клад XVI в.

Надпись значительна еще тем, что содержит неизвестный топоним «Гамканухи», а также дает возможность заключить, что в позднефеодальную эпоху продолжается традиция дарования посуды церквам.

ეროვნული

1

2

ეროვნული ბიბლიოთეკა

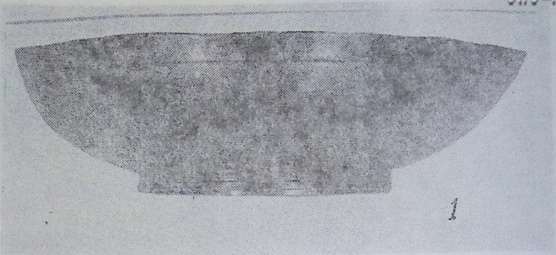

ეროვნული ბიბლიოთეკა

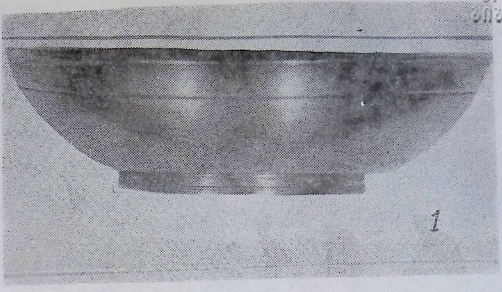

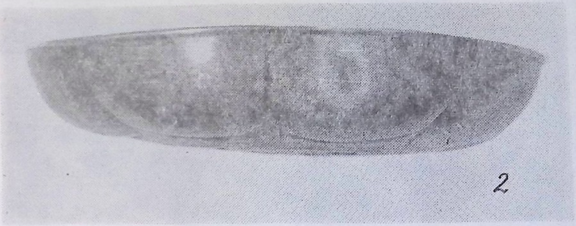

ეროვნული ბიბლიოთეკა

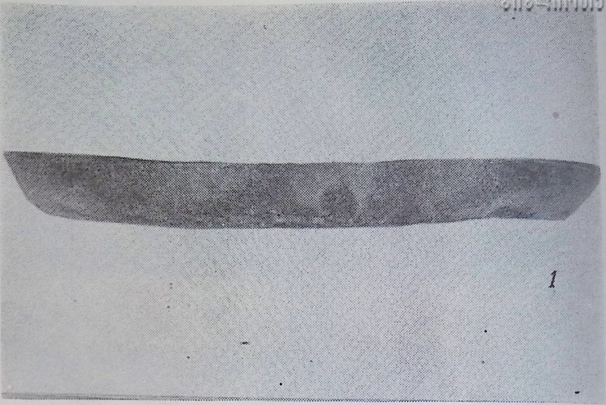

1

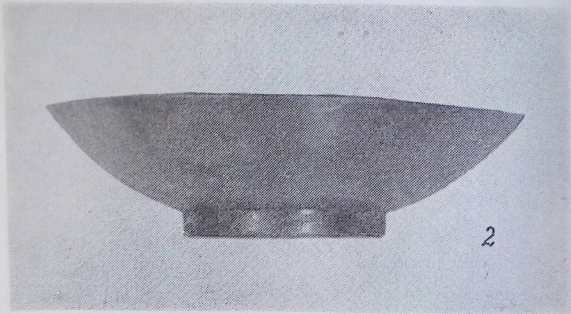

2

ეროვნული ბიბლიოთეკა

1

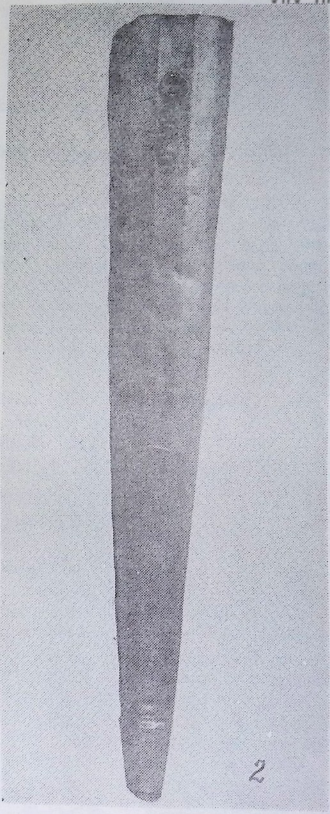

2

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ჯამშიდ გიუნაშვილი

ქართულ-სპარსული წარწერის ფრაგმენტი სოფელ გრემიდან

სოფელ გრემის (ყვარლის რაიონი) მცხოვრებმა ისაკო გურასპაშვილმა (მეტსახელად — „ჭანჭურა“) 1968 წ. დაშალა ელიზბარაშვილების ნასახლარის ერთი კედელი და ქვის მასალა შეზიდა თავის ეზოში. იქვე მყოფმა 11 წლის ბიჭუნამ, გიორგი ბახსოლიანმა, მიაქცია ყურადღება თეთრი მარმარილოს ქვის ნატეხს, რომელზედაც რაღაც ნიშნები იყო ამოკვეთილი. ქართული ასოები იცნო, მაგრამ სხვა ნიშნები ამოუკითხავი რჩებოდა. გიორგის ბებიამ, ქალბატონმა, თინათინ ალექსის ასულმა ბახსოლიანმა, ეს ქვა ჩვენ გადმოგვცა.

ქვის ზომებია დაახლოებით 15×13×6 სმ. მასზე იკითხება შემდეგი:

ქართულად

...ინX გრძელი Xმგზავრობა
...წX კაც[ნ]იX მაშინX იქX ვც
...სენებთ X [ზე]ნარ Xქკსაxსჟც

სპარსულად

برارباب بصیرتخفی نماند کادم شناخت[ن]...
بن این سه کار آدمی [نمیتواند؟]...

(გამჭრიახთათვის დაფარული არ დარჩება, რომ ადამიანის შეცნობა...)

(ამ სამი რამის გარეშე ადამიანს [არ შეუძლია]...)

ამრიგად, შემორჩენილია საფლავის ქვის ქართული წარწერის ბოლო სამი სტრიქონის დასასრული, ხოლო სპარსული ტექსტის ორი სტრიქონის დასაწყისი. თუ ჩვენ საქმე გვაქვს ორენოვანი წარწერის ფრაგმენტთან, მაშინ თავდაპირველად ამ ძეგლის ზომები დაახლოებით 38×19×6 სმ. უნდა ყოფილიყო.

საეჭვოა, რომ ელიზბარაშვილებს თავის დროზე საშენი მასალა შორი გზიდან მოეზიდათ. საფლავის ქვის ნატეხი ნაქალაქარ გრემის სასაფლაოდან იქნებოდა მოტანილი. ძეგლი თარიღდება 1610 წლით (სჟწ).

XVII ს. დასაწყისში გრემი აყვავებული ქალაქი გახლდათ. ამ პერიოდს ეკუთვნის მათარსას ცნობილი სამენოვანი (სომხურ-ქართულ-სპარსული) წარწერა[1]. როგორც ჩანს, იმდროინდელ გრემში არსებობდა ერთგვარი ტრადიცია რამდენიმე ენაზე ეპიტაფიის დაწერისა. განხილული ორენოვანი წარწერა მხარს უჭერს ამ მოსაზრებას.

---

[1] იხ. ა. შანიძე, ვ. ფუთურიძე.

Дж. Ш. ГИУНАШВИЛИ

ФРАГМЕНТ ГРУЗИНО-ПЕРСИДСКОЙ НАДПИСИ ИЗ СЕЛА ГРЕМИ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

Резюме

Заметка касается фрагмента грузино-персидской эпитафии из села Греми (Кварельский район, Груз. ССР), Памятник датируется 1610 годом.

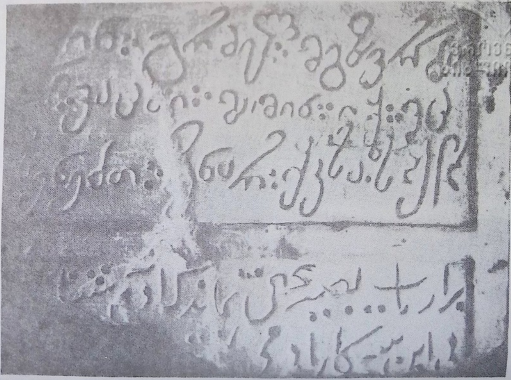

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რ. ღოლაბერიძე

იმირის გორის სამარხი

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქვემო ქართლის გაერთიანებული არქეოლოგიური ექსპედიცია 1965 წლიდან სისტემატურად ატარებს საველე სამუშაოებს შულავერის მიდამოებში (მარნეულის რაიონი).

ექსპედიციის მიზანს შეადგენს ადრესამიწათმოქმედო დასახლებათა გამოვლინება და მათი მეურნეობის შესწავლა. 1966 წ. გათხრის ერთ-ერთ ობიექტად ექსპედიციის მიერ არჩეულ იქნა იმირის გორა, რომელიც მდებარეობს მდინარე შულავერის — ღლეს მარცხენა ნაპირზე (დაახლოებით, 1 კმ დაშორებით იმ ადგილიდან, სადაც იგი უერთდება მდინარე ხრამს, რომლის შენაკადსაც წარმოადგენს). იმირის გორის დიამეტრი 90 მ უდრის, ხოლო სიმაღლე, მის ირგვლივ მდებარე ბარიდან — 4 მ. ეს ამაღლება შექმნილია ბინადარი მოსახლეობის ერთ ადგილზე ხანგრძლივი დასახლების შედეგად[1].

1968 წ. იმირის — გორის თხემისა და მის აღმოსავლეთ ფერდობის ზედა ჰორიზონტზე (Д Д —93, 94, 03, 94 კვადრატები) გამოვლინდა სამაროვანი, რომელიც შეიცავდა გაბნეულად განლაგებულ სხვადასხვა პერიოდის — ადრებრინჯაოს, შუაბრინჯაოს, ელინისტურსა და ფეოდალური ხანის სამარხებს. ფეოდალური ხანის სამარხებს შორის, რომელთა ძირითადი ნაწილი უინვენტარო იყო, ინვენტარის სიმდიდრითა და მრავალმხრივობით გამოირჩევა სამარხი № 10[2].

№ 10 სამარხის პირი გამოჩნდა მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 1,3 მ სიღრმეზე (აბსოლუტური დონე — 2,8 მ), ხოლო ძირი ჩადიოდა 1,8 მ. სამარხი ჩაჭრილი იყო ენეოლითური ხანის ნამოსახლარის ზედა სამშენებლო ჰორიზონტების თიხნარ-ნაცრიან ფენებში.

სამარხი წარმოადგენდა ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ მიმართულ ვიწრო და მოგრძო ორმოს, ზომით: სიგრძე — 2,45 მ, სიგა-

---

[1] ო. ჯაფარიძე, ალ. ჯავახიშვილი, ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის (1965—1966 წწ.) მუშაობის შედეგები, „მაცნე", 3, თბ., 1967, გვ. 292—293; О. М. Джапаридзе, А. И. Джавахишвили, Результаты Квемо-Картлийской археологической экспедиции (1967 г.), საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები, თბ., 1969, გვ. 19—20.

[2] სამარხის ინვენტარი დასამუშავებლად გადმოგვცა ძეგლის გამთხრელებმა ო. ჯაფარიძემ და ალ. ჯავახიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ. მასალას თან ერთვის სამარხის ფოტოები და ექსპედიციის საველე დღიურიდან ამოკრებილი ცნობები, რითაც ჩვენ არაერთხელ ვსარგებლობთ.

ნე — ჩრდილო აღმოსავლეთ მხარეს — 0,8 მ, სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს — 0,6 მ, სიღრმე — 0,5 მ. ორმოს ნაპირების გასწვრივ აშკარად შეიმჩნეოდა მიწადქცეული ხის ნაშთები, ალ. ჯავახიშვილის ვარაუდით — ხის კუბოს ნაკვალევი. სამარხში აღმოჩნდა აგრეთვე რკინის ლურსმნები, რომლებითაც ხის კუბო იყო შეკრული. კუბო, როგორც ეს ზომების მიხედვით ჩანს, სამხრეთ-დასავ-

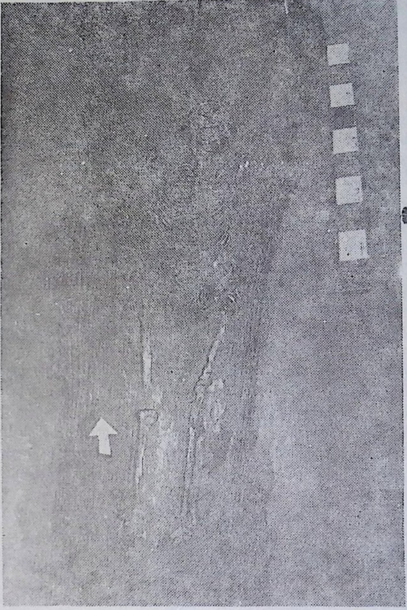

სურ. 1. იმირის გორის სამარხი

ლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ, ე. ი. თავის მიმართულებით გაფართოებულ ხის ყუთს წარმოადგენდა.

იმირის გორის სამარხი ინჰუმაციურია, ინდივიდუალური. ჩონჩხი მოზრდილი ადამიანისა ესვენა ზურგზე, გაშოტილი, სხეულის გასწვრივ გაჭიმული ხელებით (სურ. 1).

როგორც აღვნიშნეთ, იმირის გორის სამარხი ორიენტირებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. ამ მხრივ იგი განსხვავდებოდა

მის ირგვლივ მდებარე სხვა სამარხებისაგან, რომლებიც ჩვეულებრივ, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ იყვნენ ორიენტირებული, ზოგჯერ მცირე გადახრებით.

სამარხის დამხრობა აღნიშნულ მიმართულებით უჩვეულოა საქართველოს სამარხეული ძეგლებისათვის, სადაც სამარხთა ორიენტირება დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, მცირე გადახრებით წლის დროის შესაბამისად, ახ. წ. I საუკუნეებიდან მოყოლებული განსაზღვრულ კანონზომიერებას წარმოადგენს[3].

ამ მხრივ იმირის გორის სამარხი ეხმაურება სამხრეთ რუსეთის მომთაბარეთა სამარხების ჯგუფს, კერძოდ, ს. პლეტნევას მიერ ყივჩაყებისადმი მიკუთვნებულ სამარხებს. მათთვის დამახასიათებელია მიცვალებულთა დამხრობა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ (წლის დროის გადახრებით). საინტერესოა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ ამ ჯგუფის სამარხებში, იმირის გორის სამარხის მსგავსად, მიცვალებულები ჩასვენებულია ხის კუბოში, ზურგზე გაჭიმული, ტანის გასწვრივ დალაგებული ხელებით[4]. მიცვალებულთა დამხრობა ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ დამახასიათებელია შუა საუკუნეების ალანთა სამარხეული ძეგლებისათვის[5]. აღნიშნული მიმართულებითაა დამხრობილი აგრეთვე ფეოდალური ხანის ზოგიერთი სამარხი მდინარე გილიაჩის პირას გათხრილ სამაროვანზე[6].

იმირის გორის სამარხში ინვენტარი შემდეგნაირად იყო განაწილებული: მიცვალებულის ფეხებთან აღმოჩნდა რკინის უზანგის ფრაგმენტები, ძვლის ვიწრო ორნამენტირებული ფირფიტები და ვარდულები — ალ. ჯავახიშვილის ვარაუდით უნაგირის შემკულობა. სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ორმოს კედლის გასწვრივ, მიმობნეული იყო მოოქროვილი ბრინჯაოს ფაქიზი ბალთები. მარჯვენა თეძოსთან იდო რკინის მაკრატელი, რომელთანაც ტყავის ბუდის კვალი ჩანდა. მიცვალებულს მარჯვენა ხელის თითებზე ეკეთა ორი ბეჭედი—ერთი ოქროსი, ცისფრად მოჭიქულ ფაიანსის თვლით, მეორე—ვერცხლის, მარცხენა ხელის თითებზე კი ორი ვერცხლის ბეჭედი. ორივე მაჯაზე თითო ვერცხლის თხელფირფიტოვანი ორნამენტირებული სამაჯური ჰქონდა წამოცმული. ჩონჩხის ზემო ნაწილთან, სხვადასხვა ადგილას, კერძოდ გულმკერდისა და მუცლის არეში შერჩენილი იყო ოქროქსოვილის ნაშთები. მიცვალებულის თავთან, მარცხენა ნაწილში, აღმოჩნდა მინის მძივი.

როგორც ვხედავთ, იმირის გორის სამარხეული ინვენტარი შეიცავს მეტად საინტერესო და საყურადღებო ნივთებს. ეს ინვენტარი საკმაოდ მდიდარი და მრავალფეროვანია: ნივთების დანიშნულების მიხედვით შემდეგი ჯგუფები გამოიყოფა: I. სამკაული — სამაჯურები, ბეჭდები და მძივი; II. მაკრატელი; III. ქსოვილი; IV. ცხენის აკაზმულობის ელემენტები — ბალთები, უზანგი, უნაგირის ძვლის მორთულობა და სხვა.

---

[3] „საქართველოს არქეოლოგია", თბ., 1959, გვ. 293.

[4] С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, МИА, 62, М.-Л., 1958, стр. 173.

[5] В. Л. Кузнецов, Змейский катакомбский могильник (по раскопкам 1957 г.), Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осетии, Орджоникидзе, 1961, стр. 104; А. В. Кузнецов, Исследование Змейского Катакомбного могильника в 1958 г., МИА, 114, М., 1963, стр. 9—37.

[6] Т. М. Минаева, Археологические памятники на р. Гиляч в верховьях Кубани МИА, 23, М.-Л.. 1951, стр. 289.

I. სამკაული

იმირის გორის სამარხეული ინვენტარის ყველაზე თვალსაჩინო ნივთები სამკაულია. სამკაული წარმოდგენილია ორი ვერცხლის სამაჯურით, ოთხი ბეჭდით (რომელთაგან სამი ვერცხლისაა, ხოლო ერთი ოქროსი) და ერთი მინის მძივით.

სამაჯურები (21—969 : 11,12) სავსებით მსგავსნი არიან (ტაბ. I, 4, 5). ერთი მათგანი მთელია, მეორე კი ფრაგმენტალური (ეს უკანასკნელი შეძლებისდაგვარად აღდგენილია). სამაჯური დამზადებულია ვერცხლის ბრტყელი ფირფიტისაგან, რომელსაც კიდეებზე რელიეფურად გადმოკეცილი ქიმები გასდევს. სამაჯურის ზედაპირი შემკულია გრეხილურით. ორნამენტი გამოსახავს ერთმანეთთან გადაბმული რგოლების მწკრივს (თითოეული რგოლი ღეროზე ცალ-ცალკეა დამაგრებული), რომელიც ორ პარალელურ გრეხილურ ზოლს შორის არის მოქცეული. სამაჯური დაბოლოებულია სახსრებით, რომლებშიც სამანჭვლო ღეროა გაყრილი. შესაკრავი დეკორირებულია შუა მუხლზე მირჩილული ყვავილისებრი მრგვალი ფირფიტით, რომელიც ცენტრიდან გამოსული და წერტილით დაბოლოებული ამოღარული ხაზებითაა შემკული. სამაჯური მცირე ზომისაა, დიამეტრი — 6,2 სმ.

სამაჯურები ფაქიზი ნახელავია. შესრულების მანერა — ზედმიწევნითი სიზუსტით მირჩილული გრეხილი მავთულისაგან შედგენილი ორნამენტი — გამოცდილი ოსტატის ხელზე მეტყველებს. სამაჯურზე გამოყვანილი სახე მარტივი და მსუბუქია, რაც თავის მხრივ, ხელოსნის დახვეწილი გემოვნების მაჩვენებელია.

იმირის გორის სამარხში აღმოჩენილი ბეჭდებიდან ერთი ოქროსია, სამი კი ვერცხლის. საინტერესოა, რომ ვერცხლის ორი ბეჭედი, ისევე როგორც სამაჯურები, ზედმიწევნით მსგავსნი არიან.

ვერცხლის ბეჭედს (21—969/13) ვიწრო, წახნაგოვანი რკალი აქვს, საკმაოდ მკვეთრად გამოხატული კონტურით (ტაბ. I, 1). რკალი მხრების მიმართულებით სამკუთხედისებრად ფართოვდება და ბრტყელდება. ამ ნაწილში რკალი კიდედაკბილულია. ზედაპირზე რელიეფურად გამოყვანილია ორნამენტი, რომელიც მარყუჟებიან ხლართს გამოხატავს. რკალზე დარჩილულია თხელი ფირფიტებისაგან შედგენილი ოთხკუთხა მოყვანილობის საკმაოდ ამაღლებული ბუდე. ბუდეში ჩასმულია ბუდის შესაბამისი ფორმის წითელი მინის თვალი, რომელსაც სარჩულად უდევს ამავე ფორმის სადაფის ფირფიტა. ბეჭდის რკალის დიამეტრია — 2 სმ.

ანალოგიური ფორმის ბეჭედი ჩვენთვის უცნობია. მინის თვლის სარჩულად სადაფის ფირფიტების გამოყენების შემთხვევაც, საქართველოს ფეოდალური ხანის მასალებს შორის, არ შეგვხვედრია.

მესამე ვერცხლის ბეჭედი (21—969/15) რკალითაა წარმოდგენილი (ტაბ. I, 3). მასთან ერთად აღმოჩნდა სადაფის მომრგვალებული ფორმის ფირფიტა, რომელიც, სავარაუდოა, ზემომოყვანილი მაგალითების მსგავსად, მინის თვლის სარჩულს წარმოადგენდა. ბეჭდის რკალი ბრტყელია, თხელფურცლოვანი, მხრებისკენ ფართოვდება და კიდევ უფრო თხელდება. გაფართოებული ნაწილი წერტილისებური ნაჭდევებითაა შემკული. რკალის დიამეტრი — 2,2 სმ.

ოქროს ბეჭდის (21—969/16) რკალი, მსგავსად ზემოგანხილული ვერცხლის ბეჭდის რკალისა, ბრტყელია, მხრებისაკენ გაფართოებული და წერტილისებრი ნაჭდევებით შემკული. მხრებს შორის დარჩილულია მრგვალი მოყვა-

ნილობის, ზედა ნაწილში ოდნავ შევიწროებული, ბუდე. ბუდეში ჩასმულია ნახევარსფერული ფორმის ცისფრად მოჭიქული ფაიანსის თვალი.

მსგავსი ფორმის ბეჭდები ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ ცისფრად მოჭიქული ფაიანსის თვლები კი ხშირად გვხვდება დმანისისა და რუსთავის XII—XIII სს. არქეოლოგიურ მასალებს შორის და ამ ხანისათვის არიან დამახასიათებელი[7].

სამკაულთაგან იმირის გორის სამარხში აღმოჩნდა აგრეთვე ერთადერთი მძივი (21—969/17). მძივი მინისაა, ირიზებული (ტაბ. IV, 7). წარმოადგენს ორ, სხვადასხვა ზომის შეტყუპებულ ცილინდრებს. მძივი დამზადებულია მუქი ფერის გაუმჭვირვალე მინისაგან და შემკულია მომწვანო ფერის აგრეთვე გაუმჭვირვალე მინის ზიგზაგებით. დიდი მძივის სიგრძე — 2,3 სმ, მცირესი — 1 სმ. მძივის მდებარეობა თავის არეში გვაფიქრებინებს, რომ ამ შემთხვევაში იგი თავსამკაულს, ან თმისვარცხნილობას უკავშირდება.

ანალოგიური ფორმისა და შემკულობის მძივი აღმოჩნდა დმანისში (ინვ. 81—65/1194), მძივი შავი მინისაა, ინკუსტირებულია თეთრი დახშული მინის ზოლებითა და მათ შორის ზიგზაგისებრი ორნამენტით. ეს მძივი თანმხლები მასალის საფუძველზე XIII ს. თარიღდება.

სავარაუდებელია, რომ ამ ფორმის მძივი, შუა მძივს წარმოადგენდა, რომელიც ორ აცმას აერთიანებდა.

II. მაკრატელი

საყურადღებოა იმირის გორის სამარხეულ ინვენტარს შორის მაკრატლის აღმოჩენა (ტაბ. II).

მაკრატელი (21—969/10) რკინისაა, მსხვილი, თითებგასაყრელი რგოლებით. ძალზე დაჟანგული, ნაკლული. მაკრატლის სიგრძე უდრის 11 სმ. მასზე შერჩენილი ტყავის ნაშთი მიუთითებს, რომ მაკრატელი ტყავის ბუდეში ყოფილა მოთავსებული.

აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ფეოდალური ხანის სამარხებში სამეურნეო იარაღები თითქმის არ გვხვდება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რკინის დანის აღმოჩენის ერთეულ შემთხვევებს.

მაკრატლის კუბოში ჩატანება არც საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშია დადასტურებული, მიუხედავად იმისა, რომ მაკრატელი დღესაც მთიელი ქალების კოსტუმის ერთ-ერთი შემადგენელი ელემენტია (მას განუყრელად ატარებენ ქამარზე) და მის სამეურნეო საქმიანობაში წამყვან იარაღს წარმოადგენს.

ნიშანდობლივია, რომ მაკრატლის სამარხში ჩატანების წესი ფეოდალურ ხანაში გაბატონებულია მთელ რიგ ხალხთა ზნე-ჩვეულებებში. მაგალითად, ალანთა ზმეისკის კატაკომბებში რკინის მაკრატელი, ტახის ეშვებთან ერთად, რომლებიც საქსოვ საქმეში გამოიყენებოდა ქალთა თითქმის ყველა სამარხის აუცილებელი ელემენტია[8]. მაკრატელი ხშირად გვხვდება აგრეთვე მომთაბარეთა — პაჭანიკებისა და ყივჩაყების სამარხეულ ინვენტარს შორის[9].

---

[7] რ. ღ ო ლ ა ბ ე რ ი ძ ე, XII—XIII სს. ბეჭდები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXVI —B, თბ., 1967, გვ. 183.

[8] **В. А. К у з н е ц о в**, Змейский Катакомбский могильник, стр. 110; **С. С. К у с а е в а**, Аланский катакомбный могильник XI—XIII вв., у станицы Змейской. Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии, т. I, Орджоникидзе, 1961, стр. 56.

[9] **С. А. П л е т н е в а**, დასახ. ნაშრ., ნახ. 3, 4, 16.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სამხრეთ რუსეთის მომთაბარეები ბასრ იარაღს ავგაროზის მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. ისინი მაკრატელს ან პატარა დანას, როგორც ავი სულებისაგან დასაცავ იარაღს, ატანდნენ სამარხში ქალს[10].

იმირის გორის სამარხში ჩონჩხი დაზიანებული აღმოჩნდა და ამიტომ ვერ მოხერხდა დაკრძალულის სქესის განსაზღვრა. სამარხში მაკრატლის აღმოჩენის ფაქტი შეიძლება იმის მანიშნებელი იყოს, რომ დაკრძალული პირი ქალია. ამ მოსაზრებას ერთგვარად ამაგრებს ის გარემოება, რომ მიცვალებულის სამკაული ზომითა და ნაკეთობით უთუოდ სადიაცოა.

III. ქსოვილი

იმირის გორის სამარხში აღმოჩენილი ქსოვილის ნაშთი ძაფების გროვას წარმოადგენს. ქსოვილის აღდგენა არ მოხერხდა და ამიტომ მასზე სრული წარმოდგენის შექმნა ძნელია. ქსოვილის მასაში დიდი რაოდენობით შესული ოქროს ძაფები მიუთითებენ, რომ საქმე უნდა გვქონდეს ოქროქსოვილთან. თვით ქსოვილის სტრუქტურა თხელი და მსუბუქი ჩანს. საქართველოს ფეოდალური ხანის სამარხებში ქსოვილის ნაშთის აღმოჩენის შემთხვევები ძალზე იშვიათია, ხოლო ოქროქსოვილისა სხვა არ გვაქვს.

ქსოვილის თავმოყრა გროვის სახით, აგრეთვე მისი მდებარეობა ჩონჩხს ზემოთ, გულმკერდისა და მუცლის არეში, საფუძველს გვაძლევს გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ აღნიშნული ქსოვილი სუდარას წარმოადგენს.

IV. ცხენის აკაზმულობა

1. **რახტის სამკაული ბალთები.** იმირის გორის სამარხში აღმოჩენილი ცხენის აკაზმულობა წარმოდგენილია რახტის სამკაულით, რომელიც ბრინჯაოს მოოქროვილი ბალთებისაგან შედგება, უნაგირის ძვლის მორთულობით, აგრეთვე უზანგისა და სხვა რკინის დეტალებით, რომლებიც იმდენად დაჟანგული და დეფორმირებულია, რომ მათი დანიშნულების დადგენა ჭირს.

რახტის სამკაული — დეკორატიული ბალთები, სამარხში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა. ბალთების უდიდესი ნაწილი დაშლილია და ამიტომ მთელი კომპლექტის აღდგენა არ ხერხდება. ამავე მიზეზით შეუძლებელია ბალთების რაოდენობის ზუსტი დადგენა. დაახლოებით კი, მათი რიცხვი 80-მდე უნდა ყოფილიყო.

ბალთები ბრინჯაოსია, მოოქრული. ისინი ნაკეთებია თხელფურცლოვანი ფირფიტისაგან და გამოირჩევიან სიმსუბუქით. ბალთები დამზადებულია ამოტვიფრის ტექნიკით. მათი ფუყე შიდა სივრცე სიმტკიცისათვის ამოვსებული იყო თიხით. ბალთების ქიმიური დამუშავების შემდეგ თიხა დაიშალა და ახლა მხოლოდ მისი კვალია ზოგ მათგანში შერჩენილი. წითლად გამომწვარი თიხა მსხვილმარცვლოვანი, ნასვრეტოვანი სტრუქტურისაა.

ბალთებს შორის, ფორმისა და ორნამენტის მიხედვით, რამდენიმე სახე გამოიყოფა, ბალთების უდიდესი ნაწილი ნახევარწრიული ფორმისაა (21—969/1), ოდნავ შეზნექილი სწორი გვერდით. ორნამენტი რელიეფურია. ზოგან

---

[10] С. А. Плетнева, დასხ. ნაშრ., გვ. 205.

ცენტრიდან ერთმანეთის საწინააღმდეგო მიმართულებით განლაგებული ნახევარწრეები დაკბილულ კონტურულ ჩარჩოშია ჩასმული; ზომა: 2×1,5 სმ. (ტაბ. III, 1, 2). გვხვდება აგრეთვე ვარდულისებრი მოყვანილობის ბალთები. ერთი მათგანი (21—969/2) მრგვალია, შემკული ცენტრიდანული სხივებით, დიამეტრი — 1,8 სმ (ტაბ. III, 3), მეორე, კიდედაკბილული (21—969/3), ორნამენტირებულია მრგვალი ჩაღრმავებებით; დიამეტრი — 1,6 სმ (ტაბ. III, 4). ამავე კომპლექსში შედის მომრგვალებულკუთხეებიანი ბალთა (21—969/4); ზომა — 2,1 სმ (ტაბ. III, 5).

ბალთები ღვედზე მანჭვლების საშუალებით მაგრდებოდა. ღვედური აკაზმულობა, რომელიც ჩვეულებრივ გამოქნილი ტყავისაგან მზადდებოდა, იმირის გორის სამარხში სამწუხაროდ არ შემორჩა. ბალთები გახვრეტილია რამდენიმე ადგილას. მათში გაყრილია წვრილი მანჭვლები, რომლებიც მრგვალი და ბრტყელი თავით დამაგრებულია ბალთის ზედაპირზე. მანჭვალის მეორე ბოლოზე კი წამოცმულია ოთხკუთხა თხელი ფირფიტა.

იმირის გორის მოოქრული ბალთები დეკორატიულია. ისინი გამოირჩევიან სინატიფით. ბალთების ფორმირება და ორნამენტის მრავალფეროვნება მოწმობს, რომ მათ გამოსაყვანად სხვადასხვა შტამპებია ნახმარი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ცხენის აკაზმულობა ან მისი ცალკეული დეტალები შუაფეოდალური ხანის საქართველოს სამარხეულ მასალებს შორის არ გვხვდება. ამ დროის ცხენის რახტის მორთულობა, ჩვენთვის ცნობილია თუშეთის სოფელ შენაქოდან. შენაქოში ცხენის მოსართავი სამკაული საკულტო ადგილზეა მიკვლეული და ამდენად მსხვერპლად შეწირვის რიტუალს უკავშირდება. ბალთები ბრინჯაოსია, მათ შორის გვხვდება როგორც გრავირებული ორნამენტით შემკული ბრტყელი, დისკოსებრი ფირიფიტები, ისე სხვადასხვაგვარი რელიეფური სახეებით შემკული ტვიფრული ბალთები[11]. უკანასკნელები დამუშავების ტექნიკითა და გამოსახულების ხასიათით მსგავსი არიან იმირის გორის ბალთებისა.

იმირის გორის დეკორატიულ ბალთებს ეხმაურება აგრეთვე ბრინჯაოს მოოქრული ბალთები ზმეისკის კატაკომბებიდან, რომლებიც მთელი კომპლექტებითაა აღმოჩენილი, ზოგჯერ ღვედზე ასხმული სახითაც კი[12].

2. უნაგირის ძვლის დეკორატიული მორთულობა. იმირის გორის სამარხში აღმოჩენილი ცხენის აკაზმულობის დეტალებიდან განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს ძვლის ნივთების კომპლექტი, რომელიც აღმოჩნდა მიცვალებულის ფეხებთან რახტის მოსართავ ბალთებსა და ცხენის აკაზმულობის რკინის დეტალებთან ერთად. ძვლის დეკორატიულ ბალთებზე შერჩენილი ხის ნაშთები და კომპლექტის მდებარეობა იმის მანიშნებელია, რომ იგი ხის უნაგირის შემკულობა უნდა იყოს.

ძვლის ნივთების მნიშვნელოვანი ნაწილი ორნამენტირებული ვიწრო ფირფიტებია. აქვე შედის რამდენიმე დეკორატიული ბალთა და ერთი კვირისტავისებური მოყვანილობის ღილი.

საქართველოს ფეოდალური ხანის არქეოლოგიურ მასალებს შორის გავრცელებულია ძვლის ფირფიტების ჯგუფი, რომლებიც სხვადასხვა საგნების

---

[11] რ. დ ო ლ ა ბ ე რ ი ძ ე, არქეოლოგიური მასალები სოფელ შენაქოდან, თბ., 1973, გვ. 55, ტაბ. XX, XXI.

[12] В. А. К у з н е ц о в, Змейский Катакомбный могильник, стр. 115—116.

მოსართავად განკუთვნილ დეკორატიულ ელემენტებს წარმოადგენენ. ამ ფირფიტებით ამკობდნენ პატარა ყუთებს, ავეჯსა და სხვ.[13]. სწორედ ამ მოსართავი ფირფიტების ჯგუფს მიეკუთვნება იმირის გორის სამარხში აღმოჩენილი სხვადასხვა მოყვანილობისა და შემკულობის ფირფიტები.

ძვლის ფირფიტების მნიშვნელოვანი ნაწილი ვიწროა, უმთავრესად ფრაგმენტალური, სხვადასხვა სიგრძე-სიგანის. ფირფიტებზე გამოსახული ორნამენტი სხვადასხვაგვარია — რელიეფური ტალღური სახე ან კიდის გასწვრივ ამოჭრილი წვრილი სამკუთხედების მწკრივი (21—969/20, 21). ტალღური სახე რელიეფურად გამოყოფილ კიდეებს შორის ფონის ამოკვეთითაა მიღებული (ტაბ. IV, 10-14). ძვლის მხატვრული დამუშავების ამგვარი ტექნიკა შუაფეოდალური ხანის ქართულ მასალებს შორის არ გვხვდება. ძვლის ფირფიტებს შორის არის ნიმუშები (21—969/19), რომელთა ცალი კიდე დაკბილულია. ზოგი მათგანი წაწვეტებულწვერიანია (ტაბ. IV, 12, 13). ერთი მათგანი, ყველაზე გრძელი ფირფიტა, ოდნავ გაღუნულია (ტაბ. IV, 14). ფირფიტებს შორის არის აგრეთვე ფიგურულად გამოჭრილი მცირე ფირფიტა (21—969/25), რომლის ორ ნახვრეტში რკინის სამაგრების ნაშთებია შერჩენილი (ტაბ. IV, 5).

ძვლის ფირფიტებს შორის გამოირჩევა აჟურული ორნამენტით შემკული ფირფიტები (21—969/22). ფირფიტები განიერია, ცალ მხარეს გაფართოებული. მათი კიდეები, მსგავსად ზემოგანხილული ფირფიტებისა, დეკორირებულია რელიეფური ტალღური ორნამენტით. ცენტრალურ ნაწილში კი ამოჭრილია აჟურული სახე. ფირფიტებზე ამოჭრილი შედარებით მსხვილი, მრგვალი ნახვრეტები სამაგრების გასაყრელად ჩანს განკუთვნილი (ტაბ. IV, 6, 7, 8).

ძვლის ნივთებიდან ყველაზე საინტერესოა დეკორატიული ბალთები (21—969/23); ბალთების კიდედაკბილული ძირი და კვირისტავისებური თავი მთლიანი ძვლისაგანაა გამოჭრილი. ბალთის ძირი აჟურულია, კვირისტავისებური თავი კი კონცენტრული წრეხაზებითაა შემკული. ბალთა სამაგრის საშუალებით იყო დამაგრებული ხის საფუძველზე, რაც მასზედ შერჩენილი ხის ნაშთით დასტურდება. სამაგრი ბრინჯაოსია, წარმოადგენს მოკეცილ, ორმაგად გაყრილ ბრტყელ მავთულს, რომლის ბოლოები წაწვეტებული და გაშლილია (ტაბ. IV, 6, 7, 8).

ამავე კომპლექტში შედის კვირისტავისებური მოყვანილობის ძვლის ღილი (21—969/24), რომელიც ძირთან ორ-ორი მოკლე ირიბი ამოკაწრული ხაზებითაა შემკული. იგი სხვა, ამავე ტიპის ღილებთან შედარებით ბრტყელია (ტაბ. IV, 2).

მსგავსი ძვლის ღილები ფართოდაა გავრცელებული საქართველოს შუაფეოდალური ხანის ძეგლებზე — დმანისში, რუსთავში, განჯისკარში და გუდარეხში. გვხვდება ისინი აგრეთვე სამთავროს ადრეფეოდალური ხანის მასალებს შორის. ძვლის ღილების ნაწილი სადაა, უმეტესობა კი მარტივი ამოკაწრულ-ამოკვეთილი ორნამენტითაა შემკული. მათ შორის გვხვდება აგრეთვე წითლად და მოვარდისფროდ შეღებილი ნიმუშები[14].

კვირისტავისებური ფორმის ღილების გავრცელების არე ფართოა. განვითარებულ საშუალო საუკუნეებში, საქართველოს გარდა, ისინი გვხვდება სომ-

---

[13] თ. კ ე რ ე ს ე ლ ი ძ ე, IV—XIII სს. ძვლის ნაწარმი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XXVIII—B თბ., 1969, გვ. 127, 128, ტაბ. IV, 1—3.

[14] თ. კ ე რ ე ს ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

ხეთში, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, ჩრდილო კავკასიაში, სადაც მათი გავრცელების ქრონოლოგიური ჩარჩოები VIII—XIV სს. ისაზღვრება, ძველი რუსეთის ტერიტორიაზე, ბიზანტიაში და სხვ.

იმირის გორის სამარხში აღმოჩენილი უნაგირის ძვლის მორთულობის კომპლექტში შესული ნაკეთობა გამოირჩევა საქართველოში საყოველთაოდ გავრცელებული ძვლის ნაწარმისაგან მხატვრული დამუშავების ტექნიკის სირთულითა და მრავალფეროვნებით. ძვლის ფირფიტების შემკობა რელიეფური ორნამენტით, რომელიც ფონის ამოჭრის საშუალებით მიიღება, აგრეთვე აჟურული სახეები, დამუშავების ბევრად უფრო რთული ტექნიკური ხერხებია, ვიდრე ამოკაწვრა-ამოღარვა, რომელიც ფართოდ გამოიყენებოდა სხვადასხვა ხასიათისა და დანიშნულების ძვლის ნაწარმის შესამკობად შუაფეოდალური ხანის საქართველოში. ნიშანდობლივია, რომ რელიეფური ორნამენტით შემკული ძვლის ფირფიტები მრავლადაა მოპოვებული მომთაბარე ტომთა სამარხებში. ისინი ყივჩაყთა სამარხეული კომპლექსების ერთ-ერთ დამახასიათებელ თავისებურებადაა მიჩნეული. საინტერესოა, რომ ერთ მათგანზე იმირის გორის ძვლის ფირფიტებში ფართოდ გამოყენებული ორნამენტული მოტივი, ტალღური ზოლი აღინიშნება[15].

3. **ცხენის აკაზმულობის რკინის დეტალები.** იმირის გორის სამარხში ცხენის აკაზმულობის ელემენტებიდან აღმოჩენილია აგრეთვე დაჟანგულ-დეფორმირებული რკინის ნაწილების დეტალები.

რკინის ნივთებს შორის გამოირჩევა ნალისებრად მორკალური ელემენტები — უზანგის ნაწილები (ტაბ. V, $_2$); მინიატურული, ქვედა ნაწილში ვიწრო და ზედა ნაწილისაკენ გაფართოებული სასმისებრი ფორმის საგანი; მცირე ზომის, ერთმანეთში გაყრილი ორი რგოლი, რომელთა შორის ერთი ღეროს დაბოლოებას წარმოადგენს; ტრაპეციის მოყვანილობის ბალთა და მისი ფრაგმენტები (ტაბ. V, $_3$); ბევრია ბრტყელი და ვიწრო სხვადასხვა სიგრძის ფირფიტები, აგრეთვე მრგვალგანივკვეთიანი, მოკლე ღეროები. რკინის ფრაგმენტებს შორის გამოირჩევა წაკვეთილთავიანი ნახევარსფეროები — ბალთები თუ ეჟვნისებური საკიდის ნაწილები (ტაბ. V, $_4$). ცხენის აღჭურვილობის სამკაულს მიეკუთვნება აგრეთვე ბრინჯაოს ძირგამოჭრილი ორი ნახევარსფერო (ტაბ. III, $_6$).

აღსანიშნავია, რომ ცხენის აკაზმულობა ან მისი ცალკეული ელემენტები შუაფეოდალური ხანის საქართველოს სამარხეულ მასალებს შორის არ გვხვდება.

ცხენის მთელი აკაზმულობა ზოგჯერ კი მისი ცალკეული ნაწილები განსაკუთრებით ხშირად ვლინდება ალანების ფეოდალური ხანის სამარხეულ ძეგლებზე და დამახასიათებელია მათი კულტურისათვის. ისინი მიკვლეულია ყობანში, ბალთაში, ზემო რუხთაში[16], ქვემო არხიზში, ზელენჩუკის ეკლესიასთან[17]. ცხენის მთელი აკაზმულობის აღმოჩენის ფაქტები ხშირია ზმეისკის სამაროვანზე, XI—XII სს. კატაკომბებში[18]. ცხენის აკაზმულობა, ზოგჯერ კი

[15] С. А. Плетнева, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176, ნახ. 8_6, 15_1, 17.

[16] П. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, МАК, вып. VIII, М., 1900, стр. 33, 84, 132—133, 369, рис. 285—286.

[17] В. А. Кузнецов, Археологические исследования в верховьях Кубани (1960, 1961 гг.) КСИИМК, 96, М. 1963, рис. 26—8,9.

[18] В. А. Кузнецов, Змейский катакомбный могильник, стр. 115—116, таб. IX, X; С. С. Кусаева, Аланский катакомбный могильник XI—XIII вв. у станицы Змейской, стр. 57; В. А. Кузнецов, Исследование Змейского катакомбного могильника в 1958 г., М., стр. 15—16, рис. 5, таб. II.

ცალკეული დეტალები დამახასიათებელი ინვენტარია პაჭანიგებისა (IX—XII სს.) და ყივჩაყთა (XI—XIII სს.) სამარხებისათვის[19].

იმირის გორის № 10 სამარხის ინვენტარის დაწვრილებითი განხილვა და მათი ანალიზი, ჩვენ მიერ მოყვანილი ანალოგიები, რომელთა შორის კარგად დათარიღებული მასალა გვხვდება, საფუძველს გვაძლევს იმირის გორის სამარხი XII—XIII სს. მივაკუთვნოთ.

როგორც განხილული მასალიდან ირკვევა, იმირის გორის სამარხი საკმაოდ მდიდრულია. სამარხეულ ინვენტარში შესული ვერცხლის ნაკეთობა — სამაჯურები და ბეჭდები, ფაქიზი და დახვეწილი ნახელავია. ამდენად ისინი განვითარებულ შუა საუკუნეთა ოქრომჭედლობის შესანიშნავ და იშვიათ ნამუშევრად შეიძლება მივიჩნიოთ. სინატიფით ხასიათდება აგრეთვე ცხენის რახტის სამკაული — ბრინჯაოს მოოქრული ბალთები. უნაგირის მორთულობა — ძვლის დეკორატიული კომპლექტი, ძვლის მხატვრული დამუშავების რთულ და იშვიათ ნიმუშებს შეიცავს. სამარხის სიმდიდრეზე მეტყველებს აგრეთვე აქ აღმოჩენილი ძვირფასი ოქროქსოვილის ნაშთი.

იმირის გორის სამარხის მდიდრული ინვენტარი აშკარად იმის მაჩვენებელია, რომ აქ საზოგადოების შეძლებული წრის წარმომადგენელია დაკრძალული[20].

ნიშანდობლივია, რომ იმირის გორის სამარხი და მისი ინვენტარი ყველაზე ახლოს დგას სამხრეთ რუსეთის მომთაბარე ტომთა, კერძოდ ყივჩაყთა სამარხებთან. რიგი ნიშნები, რომლებიც ყივჩაყთა სამარხების დამახასიათებელ თავისებურებებადაა მიჩნეული, აღინიშნება იმირის გორის სამარხში. სამარხის ორიენტირება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, ხის კუბო და მიცვალებულის პოზა, ცხენის აკაზმულობისა და მაკრატლის ჩატანების ჩვევა სამარხში, აგრეთვე რელიეფური ორნამენტით შემკული ძვლის ფირფიტების აღმოჩენის ფაქტი — საფუძველს გვაძლევს გამოვთქვათ ვარაუდი იმის შესახებ, რომ იმირის გორის სამარხი საქართველოში ჩამოსახლებულ ყივჩაყს ეკუთვნის.

Р. М. ДОЛАБЕРИДЗЕ

ПОГРЕБЕНИЕ В ИМИРИС ГОРА

Резюме

В 1968 году объединенной археологической экспедицией Государственного Музея Грузии и Тбилисского Гос. Университета (руководители О. М. Джапаридзе и А. И. Джавахишвили) было вскрыто погребение с довольно богатым и разнообразным инвентарем.

Предметы инвентаря по своему назначению классифицируются в следующие группы: 1. Украшения — одно золотое и три серебряных

[19] С. А. Плетнева, დასახ. ნაშრ., ნახ. 3, 4, 8—10, 14—16.

[20] უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოში შუაფეოდალური ხანის მდიდრული სამარხები თითქმის შეუსწავლელია. რუსთავის, დმანისის, უჯარმისა და სხვ. ამ ხანის ინვენტარიანი სამარხები, რომლებიც ძირითადად სამკაულს შეიცავენ, საზოგადოების საშუალო ფენას, მოქალაქეებს ეკუთვნის. ასეთ ვითარებაში შეუძლებელია იმის განსაზღვრა, თუ რა ხასიათის ინვენტარს შეიცავდა საქართველოს შუაფეოდალური ხანის მდიდრული სამარხები.

перстня, два серебряных браслета, бусина; 2. Элементы конской сбруи-стремена, бронзовые позолоченные бляшки, костяные пластинки с рельефным орнаментом и др.; 3. Железные ножницы; 4. Златоткань.

Детальный анализ погребения и его инвентаря, а также приведенные аналогии, позволяют датировать погребение XII—XIII вв.

Характерно, что ряд признаков, которые считаются отличительной чертой половецких погребений указанной эпохи, прослеживаются в изученном погребении.

Ориентировка погребения с северо-востока на юго-запад, деревянный гроб, положение покойника — вытянутое на спине с руками вдоль тела, наличие конской сбруи, костяных пластин, а также железных ножниц, позволяют высказать мнение, что погребение из Имирис гора принадлежит одном из половцев (кипчаки), переселенных в Грузию.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ტაბულა I

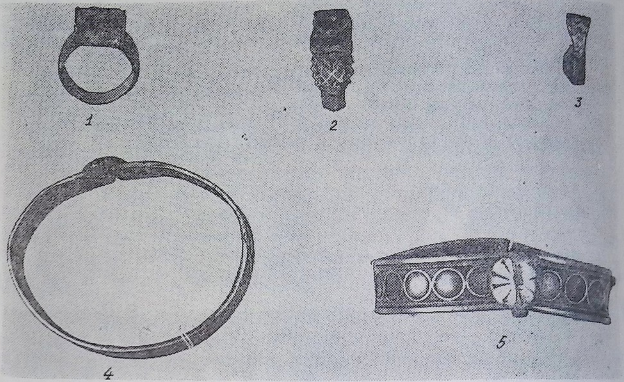

ტაბულა II

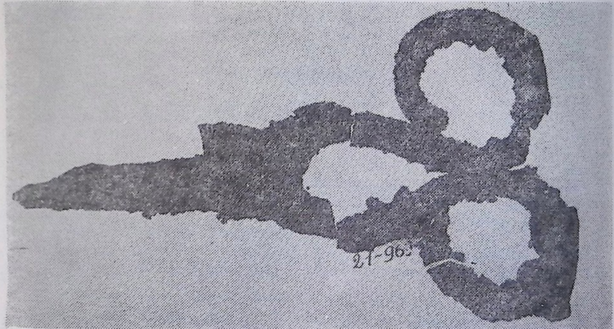

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ტაბულა III

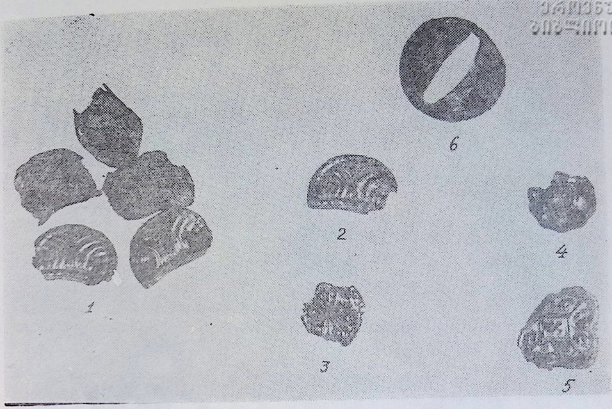

ტაბულა IV

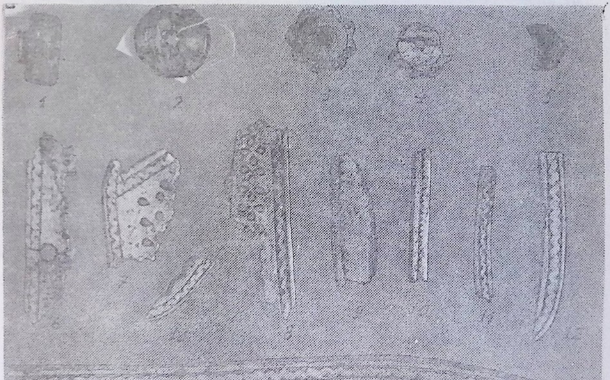

ტაბული V

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ეროვნული ბიბლიოთეკა

В. А. ЛЕКВИНАДЗЕ

БАЗИЛИКА АРХЕОПОЛИСА

Археополис это город, неоднократно упоминающийся Прокопием Кесарийским и Агафием в Лазском царстве, которое существовало в позднеантичную и раннесредневековую эпоху на территории раннеантичной Колхиды, т. е. на территории современной Западной Грузии. Подробное описание самого Археополиса и Лазского царства Прокопием и Агафием[1] уже давно позволило Фредерику Дюбуа де Монперё локализировать Археополис в современном селе Нокалакеви (Цхакаевского района Груз. ССР)[2], где сохранились даже сооружения, конкретно называемые Прокопием, в частности двойная оборонительная стена[3].

Церковь в Археополисе Прокопий конкретно не упоминает, однако Дюбуа полагал, что именно под имеющейся здесь церковью Прокопий подразумевал «бывшую у лазов христианскую церковь, древнюю и уже с разваливающейся стройкой», которую император Юстиниан «перестроил и сделал как новую»[4]. Само же строительство церкви в Археополисе Дюбуа связывал с принятием в Лазике христианства при царе Цате в начале VI в.[5], о чем имеются сведения у Иоанна Малалы, Феофана Летописца и в «Пасхальной хронике»[6]. Все эти соображения по поводу церкви в Археополисе носили у Дюбуа чисто интуитивный характер. Конкретное же ее изучение начато было академиком Г. Н. Чубинашвили, который и установил впервые, что указанная церковь представляла собой раннесредневековую базилику, переделанную позднее в купольную церковь[7].

---

[1] Прокопий, Война с готами — VIII. Перев. С. П. Кондратьева, М., 1950; Агафий, О царствовании Юстиниана — I, II. Перев. М. В. Левченко, М.,-Л., 1958.

[2] F. Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase, II, Paris, 1839, стр. 104.

[3] Прокопий, Война с готами, — VIII, 14.

[4] Прокопий, О постройках — III, 7, Перев. С. П. Кондратьева, Вестник древней истории, 1939, № 4.

[5] F. Dubois de Montpéreux, Ук. соч., III, стр. 57.

[6] ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, III, თბილისი, 1937, стр. 264; IV, 1, 1941, стр. 11 и 77.

[7] Статья Г. Н. Чубинашвили о церкви в Археополисе («К вопросу о Нокалакеви») должна была быть помещена в невышедшем XI томе «Вестника Тбилисского Государственного Университета» за 1931 г. Существует, по-видимому, только один корректурный оттиск этой статьи, цитирующийся обычно в качестве опубликованной работы. Совсем недавно же эта статья помещена была в сборнике Г. Н. Чубинашвили, Вопросы истории искусства, т. I. Тбилиси, 1970, стр. 93 сл., на который мы и ссылаемся, ввиду его доступности, несмотря на то, что указанная статья помещеная в этом сборнике без изменения, отражает положение в науке лишь к 1928 г.

Основная часть церкви в Археополисе представляет собой вытянутый в плане прямоугольник с одной пятигранной абсидой, выступающей в середине узкого восточного фасада (см. рис. 1 и табл. I, а, б). Внутри церкви мощными столбами выделен с трех сторон центральный неф с двумя подпружными арками, поддерживающими низкий барабан с куполом. К восточной части северной стороны церкви пристроено снаружи помещение с абсидой, скрытой однако извне во внешнем прямоугольном абрисе этой пристройки. К середине же южного фасада церкви пристроен снаружи притвор.

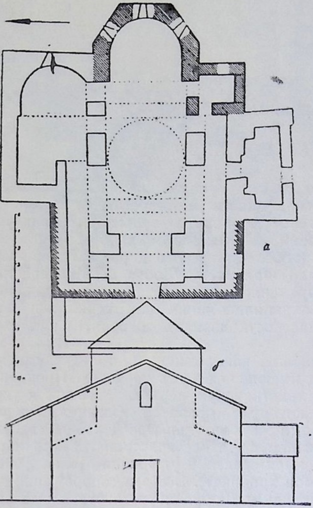

Рис. 1. План и западный фасад церкви в Археополисе (заштрихованы устанавливающиеся части первоначальной базилики).

Как уже отмечалось, описанная церковь представляет собой переделанную базилику, установлению первоначальных форм которой и была посвящена цитируемая здесь работа Г. Н. Чубинашвили, осмотревшего эту церковь, однако, еще в 1928 г. — тогда, когда она была полностью отштукатурена и побелена, как изнутри, так и снаружи, что, конечно, весьма затрудняло ее обследование. Кроме того, представление о первоначальном виде этой базилики сложилось у Г. Н. Чубинашвили, главным образом, на основании ее сравнения с известными тогда пока только восточногрузинскими базиликами, в частности с базиликами в Цхра-Кара и в Старой Шуамте. После же 1928 г. был выявлен и опубликован целый ряд раннесредневековых базилик и в Западной Грузии[8], в которой, как говорилось, и находился Археополис. Все эти базилики Западной Грузии имеют много общих черт, отличаясь при этом существенно от восточногрузинских базилик. Следова-

[8] Базилика в Питиунте (ი. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბილისი, 1955, табл. XVII-5; В. А. Леквинадзе, О некоторых сооружениях древнего Питиунта, Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 113, М., 1968, рис. 11 а, базилика в Вашнари (см..В. А. Леквинадзе, Раннесредневековые памятники Вашнари, Советская археология, 1972, № 3, рис. 1, базилика в Сепиети (см. В. А. Леквинадзе, Материалы по монументальному строительству в Лазике, Вестник Гос. Музея Грузии, XXII—В, Тбилиси, 1961, рис. 10), базилика в Гантиади (см. В. А. Леквинадзе, Гантиадская базилика, Советская археология, 1970, № 3, рис. 1—4), базилика в Петре (см. В. А. Леквинадзе, О постройках Юстиниана в Западной Грузии, Византийский временик, Византийский Временник, XXXIV, 1973.

тельно сопоставлять базилику Археополиса можно теперь с аналогичными памятниками Западной Грузии. Кроме того, в настоящее время у рассматриваемого памятника снаружи полностью, а изнутри частично, удалена штукатурка. Таким образом, о переделках в памятнике можно отчасти судить теперь и по самому характеру кладок. Например, в продольной и западной стенах основной части церкви очень хорошо видна сейчас снаружи в нижних частях стен смешанная кладка — opus mixtum (см. табл. II, а), примененная при сооружении почти всех раннесредневековых базилик Западной Грузии (в Вашнари, Сепиети, Питиунте и в Петре), поэтому и в церкви Археополиса ее нужно считать остатками первоначальной базилики.

Хорошо можно судить также по западной стене церкви о том, что центральный неф памятника выступал первоначально над боковыми — здесь снаружи виден стык между первоначальной кладкой выступавшего раньше торца центрального нефа и поздней кладкой надстроенной части северного нефа (см. табл. II, б).

В южной же стене церкви видны снаружи еще две первоначальные детали: в западном конце — остатки дверного проема (см. габл. II, б), а в восточном конце — подобие такого же заложенного, но сохранившегося полностью дверного проема, рассматриваемого нами подробнее ниже (см. табл. III, а). И, наконец, в южном плечике церкви хорошо виден теперь заложенный первоначальный оконный проем, перекрытый кирпичной аркой (см. табл. IV).

Хорошо устанавливается снаружи у рассматриваемого памятника первоначальность его абсиды с отходящим от нее южным плечиком (т. е. восточной стеной южного нефа), кладка которого перевязана с кладкой абсиды, чего, разумеется не могло бы быть, если это плечико было бы позднейшим добавлением, как это предполагалось раньше.

Несмотря на то, что абсида с южным плечиком представлены древнейшим строительным слоем, кладка этих частей памятника отличается от вышеупомянутой смешанной кладки. В абсиде и в плечике нет снаружи кирпичных слоев, хотя и здесь также применен кирпич, но только в оконных арках. Тем не менее это обстоятельство абсолютно не исключает одновременного происхождения абсиды и остальных первоначальных стен памятника. Аналогичное явление, т. е. отсутствие в абсиде кирпичных слоев и наличие таковых у других стен этого же сооружения, мы имеем и в базилике Петры. Да и в раннесредневековых крепостях Западной Грузии мы сплошь и рядом сталкиваемся с примерами, когда в одной части сооружения кирпичные слои имеются, а в другой части нет.

Главным же образом, о раннесредневековом, т. е. о первоначальном происхождении абсиды рассматриваемого памятника говорит ее форма и то, что она здесь выступала в середине восточного фасада. Единственные же выступающие пятигранные абсиды известны нам в Западной Грузии только лишь в раннесредневековых базиликах[9].

---

[9] Одна выступающая обсида известна, правда, в Западной Грузии еще в двух поздних церквях — в Цаишской и Хобской. Однако, издатель Хобской церкви справедливо отмечал, что выступающая у нее абсида свидетельствует здесь о включении в памятник XIII—XIV вв. остатков более древнего храма, сыгравшего «очень существенную роль при создании памятника второго периода». (см. ვ. ზაქარაია, ცაიშის ხუროთმოძღვრული კომპლექსი, თბილისი, 1956, рис. 34, стр. 34, 51, 67, 108, 129). Исинтересно отметить, что Цаиши убедительно отождествляется с упомянутым в «Notitia episcopatuum)» Саисеном (см. ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, IV, 2, თბილისი, 1952, стр. 186 сл.), где судя по указанному источнику в VII—IX вв. функционировала епископская кафедра, которой должен

В абсиде рассматриваемого памятника, наконец, очень хорошо видны снаружи три больших первоначальных оконных проема (см. табл. I, б), которые были позднее частично заложены, в результате чего их размеры уменьшились и они приобрели сужающуюся наружу форму. На эти окна — в их первоначальном виде — похоже вышеупомянутое заложенное окно в восточной стене южного нефа, а также окно в щипце западной стены церкви. В Западной Грузии среди раннесредневековых памятников только Гантиадская базилика сохранила в абсиде окна, которые имели именно такой вид, как и описываемые первоначальные окна базилики Археополиса, поэтому можно предполагать, что в указанном районе вообще все базилики, или их большинство, имели аналогичные окна. Такие же окна, в основном, известны и в базиликах западных и центральных районов Византийской империи[10], с которыми рассматриваемый памятник связан также и характером своей древнейшей смешанной кладки. Одновременные же указанным памятникам базилики Восточной Грузии и Армении отличаются кладкой без всяких кирпичных слоев и невыступающими обычно абсидами, снабженными или малочисленными, или же небольшими окнами сужающейся наружу формы[11].

Наружный осмотр церкви Археополиса свидетельствует в первую очередь о том, что сегодняшний внешний абрис плана ее основной части полностью повторяет внешние контуры плана первоначальной базилики. Прослеживаемые же к западу от церкви фундаменты помещения, напоминающего остатки нартекса, в действительности, по-видимому, не имели отношения к первоначальным формам базилики, ибо помещение это пристроено было к западной стене базилики позднее. Не видно в этой стене, кроме того, и следов от крайних дверных проемов, связывавших обычно нартексы с боковыми нефами.

Изнутри в церкви Археополиса, как говорилось, штукатурка сохранилась намного лучше, так что восстанавливать здесь первоначальные формы намного сложнее.

Прежде всего здесь очень хорошо устанавливается явная первоначальность двух внутренних выступов абсиды. Южный выступ свободно просматривается со всех трех сторон. К северному же выступу с севера пристроена стена абсиды поздней пристройки, однако, сейчас здесь между пристроенной и древней частью выступа проходит широкая вертикальная щель, четко выявившая древнюю часть северного выступа — такую же точно, как и южный выступ.

В продольных рядах сегодняшних внутренних столбов церкви указанные выступы не являются пилястрами в полном смысле этого слова. И первоначально они являлись таковыми лишь отчасти, ибо соответствовали только внешней линии расположения первоначальных промежуточных опор, что подтверждают остатки вышеупомянутого торца

был соответствовать, разумеется кафедральный храм, также являвшийся, судя по аналогиям, базиликой. Это обстоятельство уже окончательно подтверждает включение здесь остатков раннесредневековой базилики в церковь, датированную XIII—XIV вв.

Церковь в Хоби (см. И. Толстой, К. Кондаков, Русские древности..., IV, С-Пб., 1891, рис. 55), по-видимому, также представляет собой переделанную базилику.

[10] См., например, H. Holtzinger, Altchristliche und byzantinische Baukunst, Leipzig, 1909, рис. 70, 71, 128—130.; Кр. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, рис. 4; Н. И. Брунов, Архитектура Византии, Всеобщая история архитектуры, 3, М.-Л., 1966, рис. 15.

[11] См., например, Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, т. I, Тбилиси, 1959, стр. 46, 49, 56, 66, 68, 70, 81, 88, 95, 98 и т. д.

среднего нефа, который имел совершенно одинаковую ширину с абсидой и шире которого, разумеется, первоначальные внутренние столбы расставлены быть не могли.

Изнутри же ширина абсиды не соответствовала первоначальной внутренней ширине среднего нефа, о которой можно судить по полностью сохранившейся юго-восточной части базилики, представлявшей собой небольшое помещение, условно именуемое здесь дьяконником и, возможно, действительно являвшееся таковым. Однако, указанное помещение было не поздней частью памятника, как это полагал Г. Н. Чубинашвили[12], а первоначальной и сохранившейся при этом вместе с абсидой лучше всех остальных частей древней базилики. Снаружи о первоначальности дьяконника говорит, как отмечалось, перевязка кладок абсиды и ее южного плечика, в котором имелось первоначальное окно; изнутри же — наличие над северной дверью дьяконника кирпичной арки, которая бы здесь, конечно, отсутствовала бы, если бы эта дверь была пробита позднее. Кроме того, над северной дверью дьяконика имеется еще первоначальное окно, закрытое снаружи надстроенной частью южного нефа (см. табл. III, б). Это окно, как и выступающий западный торец центрального нефа, явно говорит о том, что боковые нефы базилики первоначально были гораздо ниже центрального нефа, освещавшегося окнами, устроенными в его продольных стенах, возвышавшихся над кровлями боковых нефов. Характерно, что по своей форме упомянутое окно такое же, как и все остальные первоначальные окна — оно не сужается наружу. Таким образом, ширина первоначального выступающего торца центрального нефа, первоначальный дьяконник и отчасти внутренние выступы первоначальной абсиды дают нам возможность установить линию расположения первоначальных промежуточных опор, т. е. мы точно можем установить место и толщину выступавших первоначальных стен центрального нефа. Они находились на линии первого от абсиды сохранившегося южного первоначального столба и имели такую же, как и этот столб, толщину. Можно не сомневаться и в том, что первоначальными промежуточными опорами базилики являлись квадратные в сечении столбы, как это наблюдается во всех остальных известных раннесредневековых базиликах Западной Грузии.

Дьяконник базилики представляет собой помещение в восточном конце южного нефа, полностью изолированное вначале от этого нефа сплошной стенкой, в которой также применили смешанную кладку и в которой дверной проем пробили в южный неф лишь позднее, о чем говорит здесь, например, отсутствие дверной кирпичной арки.

Дьяконник был изолирован от остальной части нефа не только стеной, но и характером своего сохранившегося и, несомненно, первоначального свода, направленного поперек нефа. Такой свод здесь являлся с одной стороны вполне рациональным, ибо перекинут он был между наиболее близко расположенными друг к другу продольными стенами помещения, однако, с другой стороны с этим сводом связан, несомненно, характер всей южной стороны дьяконника, представлявшей собой тот сплошной заложенный позднее арочный проем, который хорошо прослеживается снаружи и который в соответствии с этим был уже нами упомянут. Такое устройство южной стороны дьяконника нам не понятно. О том, что он не был первоначально с юга открытым свидетельствует отсутствие аналогичных примеров и наличие у восточной стены здесь большого окна, которое в открытом помещении было бы ненужным. Против же наличия здесь первоначальной двери говорит са-

[12] Г. Н. Чубинашвили, Ук. соч., стр. 99.

ма ширина проема, значительно превышающая ширину северной двери этого помещения и вообще ширину всех остальных дверей церкви. Следует также отметить, что если бы между юго-восточным углом базилики и перегородкой, отделявшей неф от дьяконника, не было бы свода, а над ним продолжения южной продольной стены, то дьяконник снаружи действительно бы мог производить впечатление какого-то позднего добавления, причем в этом отношении у рассматриваемого памятника имеется даже аналогия — и у датируемой VI в. базилики в Себастии (Фригия) одна сторона наружней двери жертвенника совсем не выделялась из перегородки между нефом и жертвенником, благодаря чему и здесь продольная наружняя стена доходила как бы только до перегородки[13].

Что же касается самого свода дьяконника в базилике Археополиса, то он, возможно, был отражен и во внешних массах этой части памятника. Дьяконник, в частности, мог быть несколько выше южного нефа, или мог иметь южный фронтон, или иметь один скат кровли и с восточной стороны, как это наблюдается здесь и сейчас.

Кроме всего прочего сохранившееся первоначальное сводчатое перекрытие дьяконника говорит, самое главное, за то, что вообще весь рассматриваемый памятник и первоначально имел сводчатые перекрытия, в отличии от большинства известных раннесредневековых базилик Западной Грузии, снабженных легкими деревянными перекрытиями.

Говоря о первоначальном сводчатом перекрытии всего рассматриваемого памятника, нужно исходить не только из наличия такового в дьяконнике, ибо случаи сочетания в базиликах сводов в пастофориях и деревянных перекрытий в нефах известны. Однако, в таких случаях пастофории имели или более мощные, чем в нефах, стены, или же угловые пилястры[14]. Таким образом решение вопроса о характере первоначального перекрытия всей базилики Археополиса зависит и от установления первоначальной толщины стен в нефах.

Сохранившаяся внутри памятника штукатурка делает невозможным решение вопроса о первоначальной толщине внешних стен церкви с помощью обследования здесь самой кладки. Внешние же стены церкви имеют различную толщину. Основная их часть на уровне «первого этажа» гораздо толще стен дьяконника. Однако, первоначальная западная торцовая стена центрального нефа в своей верхней части, расположенной над полом имеющихся здесь хоров, резко утоньшается изнутри — толщина ее здесь в точности совпадает с толщиной стен дьяконника и реконструируемых выступающих стен центрального нефа. Именно тонкая верхняя часть западной стены центрального нефа говорит, в первую очередь, о том, что внизу эта стена должна была быть утолщена позднее в связи с устройством свода здесь над первым этажем, в то время как с самого же начала «двухэтажные» сводчатые части других базилик имели у своих стен и внизу, и наверху, одинаковую толщину[15].

Таким образом, вышеизложенные обстоятельства говорят, по-видимому, о том, что толщина всех стен у первоначальной базилики была такой же, как и у стен ее сохранившегося первоначального дьякон-

---

[13] N. Firatli, Découverte dune église byzantine a Sébaste de Phrygie, Cahiers archéologiques, XIX, Paris, MCMLXIX, рис. 3.

[14] См. например, Кр. Миятев, Ук. соч., стр. 83 сл. и рис. 73.

[15] См. например Сепиетскую базилику (В. А. Леквинадзе, Гантиадская базилика, рис. 6) или одну из базилик в Бинбиркилисе (Н. Мавродинов, Византийската архитектура, София, 1955, рис. 25).

ника, а это в свою очередь подтверждает наличие у первоначальной базилики сводчатых перекрытий. В пользу этих сводов здесь говорят, по-видимому, и следующие обстоятельства: рассматриваемый памятник является пока единственной в Западной Грузии базиликой, общая ширина у которой меньше, чем у также сводчатой Сепиетской базилики. Все остальные известные более широкие эллинистические базилики Западной Грузии были перекрыты легкими деревянными перекрытиями, для которых ширина перекрываемого пролета не столь страшна, как для сводчатого.

Со сводчатой Сепиетской базиликой рассматриваемый памятник связан был и отсутствием нартекса, о чем опять-таки можно судить по несохранившейся выступающей части западного торца центрального нефа. Такой высокий и связанный с двускатной кровлей торец не мог быть западной стеной низкого нартекса, который кроме того должен был быть перекрыт поперечной базилике односкатной кровлей.

Весьма интересная особенность базилики Археополиса связана с теми вышеупомянутыми внутренними выступами абсиды, которые, как говорилось, не играют, фактически, роли пилястров. Здесь очень хорошо видно, что наличие этих выступов связано только с устройством сохранившейся первоначальной конхи, которая начиналась не от внутренней линии восточной стены, как это бывает обычно, а от концов выступов абсиды, следовательно центральный неф здесь был, фактически, короче боковых нефов. Можно полагать, что это явление имело чисто конструктивную подоплеку, так как в данном случае от края конхи отодвигался стоящий на ней восточный щипец центрального нефа и тяжесть щипца, таким образом, распределялась теперь по конхе равномернее. Указанное явление в базилике Археополиса свидетельствует, по-видимому о том, что и у других таких базилик с аналогичными выступами абсиды, от которых сохранились лишь фундаменты, абсиды также были «вдвинуты» внутрь помещения. Базилики с вдвинутыми внутрь абсидами известны нам, в основном, в центральных районах Малой Азии, где эти базилики также имели сводчатые перекрытия[16]. Однако, и среди эллинистических базилик нам известны два аналогичных примера. Один из них это базилика № 1 в Троезме (Западное Причерноморья)[17], а второй, наиболее интересный для нас—базилика в Питиунте[18].

Следует однако, отметить, что внутренние выступы базилики Археополиса несколько отличаются от всех известных нам аналогичных выступов: они не соответствуют полностью линии внутренних промежуточных опор, как это наблюдается в остальных случаях. Указанная особенность выступов абсиды в Археополисе обусловлена тем, что абсида здесь изнутри уже центрального нефа.

При восстановлении первоначальных форм базилики Археополиса (см. рис. 2) сложнее всего, по-видимому, установить сколько в ней было пар внутренних промежуточных опор. Опоры эти, т. е. столбы, мы разместили в соответствии с местонахождением здесь дверных проемов, которые при «грамотном» строительстве не должны были, по-видимому, заслоняться изнутри столбами. Против этих столбов в продольных стенах базилики не должно было иметься пилястров, ибо таковых

---

[16] W. M. Ramsay and G. L. Bell, The Thousand and One Churches, London, MCMIX, рис. 24, 92, 145, 233.

[17] I. Barnea, Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja, Dacia, XI—XII, 1945—1947, Bucuresti, 1948, рис. 8.

[18] В. А. Леквинадзе, О некоторых сооружениях древнего Питиунта, рис. 11-а.

нет и в вышеупомянутой сводчатой базилике в Сепиети, расположенной вблизи от Археополиса.

Перечисленные особенности рассматриваемого памятника: сводчатое перекрытие, выступающая абсида, ее внутренние выступы и предполагаемое отсутствие в продольных стенах пилястров, соответствующих столбам, должны были связывать его, по-видимому, скорее со сводчатыми базиликами внутренних районов Малой Азии[19], чем со сводчатыми базиликами Восточного Закавказья, для которых характерны были невыступающие абсиды, столбы усложненной формы и соответствующие этим столбам пилястры в продольных стенах. Однако, от малоазийских сводчатых базилик рассматриваемый памятник отличается тем, что у него имелись четко выраженные пастофории. Причем интересен не только сам факт их наличия, но и манера их расположения. Если у сводчатых базалик Сирии и Восточного Закавказья пастофории устраивались обычно вне нефов по бокам абсиды, в связи с чем последние совсем, или почти совсем не выступали, то в рассматриваемом памятнике указанные помещения занимают концы нефов, как это наблюдается обычно у эллинистических базилик, перекрытых деревянными кровлями. Пастофории с абсидами, или без абсид, известны, например, в следующих эллинистических базиликах: в вышеупомянутой базилике в Себастии; в базилике Царицыного Града (Македония)[20]; в базиликах Пиринч-Тепе и Пирдона (Болгария)[21], в базилике-кафедрале Корикоса (Малая Азия)[22], в базилике Гинесия в Герасе (Малая Азия)[23], в базилике Аргама (Добруджа)[24], в базилике Алаханского монастыря (Малая Азия)[25] и т. д.

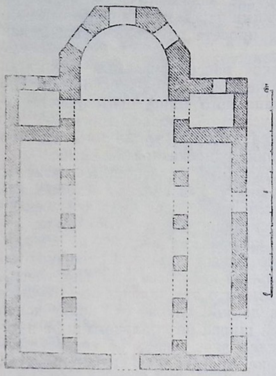

Рис. 2. Реконструкция плана базилики в Археополисе.

Сводчатая же — неэллинистическая — базилика с такими пастофориями известна нам пока только одна—это базилика в Кумах (современный Азербайджан)[26].

Говоря о пастофориях, следует, наконец, отметить в рассматриваемом памятнике еще одну особенность его дьяконника. Он не имел первоначальной двери в южный неф. Нам же вообще не известны никакие

[19] См. например: W. M. Ramsay and G. L. Bell, Ук. соч., рис. 2, 13, 18, 24, 46, 102 и т. д.

[20] Vl. R. Petković, Les fouilles de Tsaritchin Grad, Cahiers archeologiques, III, Paris, MCMXLVIII, рис. 1.

[21] М. П. Цапенко, Архитектура Болгарии, М., 1953, стр. 61.

[22] E. Herzfeld und S. Guyer, Meriamlik und Korykos, Manchester, 1930, рис. 87, 88, 90; стр. 100.

[23] Gerasa. City of the Decapolis, New-Hawen, 1938, табл. XXXVIII.

[24] I. Barnea, Ук. соч., стр. 227, рис. 11.

[25] M. Gough, Alahan Monastery. Anatolian Studies, XVIII, 1968, рис. 1.

пастофории, которые бы не сообщались с боковыми нефами. Более того, если у них имелась даже только одна дверь, то и тогда она вела именно в боковой неф, а не в центральный, поэтому, вполне возможно, что западная дверь дьяконника в базилике Археополиса была пробита еще задолго до переделки ее из базилики в купольную церковь. Возможно, однако, и то, что первоначальное отсутствие западных дверей дьяконника было связано как-то с необычным характером его южной стороны, представлявшей собой, как говорилось, сплошной заложенный, или же «действующий» проем. Именно указанные, необычные для дьяконников, детали рассматриваемого помещения и вынуждают нас не быть вполне уверенными в том, что это помещение действительно являлось дьяконником и первоначально. Случаи устройства на месте дьяконника помещений иного назначения известны. В некоторых базиликах Сирии, например, на месте дьяконника устроены мартирии[27].

Принципиально важной особенностью базилики Археополиса является все-таки наличие у нее сводчатых перекрытий. В Западной Грузии это пока только вторая известная базилика со сводами. Все же остальные известные базилики имели здесь, как говорилось, деревянные перекрытия. Интересным в данном случае является то, что обе сводчатые базилики Западной Грузии — базилика в Археополисе и базилика в Сепиети — расположены в глубине страны, в то время как эллинистические базилики здесь находятся на побережье (Питиунт, Петра, Гантиади), или вблизи от него (Вашнари). Аналогичное «распределение» видов перекрытий в базиликах характерно, как это отмечал И. Стриговский, для Малой Азии[28], архитектурные связи с которой наблюдаются в Западной Грузии и во многих других отношениях.

При датировке рассмотренного памятника нужно исходить, в первую очередь из того, что, судя по сообщениям Иоанна Малалы, Феофана Исповедника и «Пасхальной хроники», христианство в Лазике было принято в 523 г.[29]. Базилика Археополиса, по-видимому, ярче всех других памятников Западной Грузии должна была отразить этот факт, ибо она находилась в столице страны. Скорее всего эта базилика была сооружена сразу же после крещения лазского царя Цате, т. е. в тридцатых годах VI в.

Говоря о базилике Археополиса, следует, наконец, отметить и то, что судя по «Notitia episcopatuum»[30], она не была епископской кафедрой. Во всех же остальных раннесредневековых городах Западной Грузии (в Фазисе, Себастополисе, Петре и Родополисе) кафедральные храмы, судя по указанному источнику, были. Отсутствие епископа в Археополисе следует, возможно, связывать именно с тем, что этот город был столицей страны, правители которой не захотели, чтобы рядом с ними находился бы подчиненный Константинополю епископ, который при дворе лазского царя (или правителя) должен был играть, фактически, роль соглядатая Византии в вассальной Лазике, всегда стремившейся, как известно, избавиться от византийской опеки.

---

[26] П. Д. Барановский, Памятники в селениях Кум и Лекит. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами, Москва — Баку, 1947, стр. 29, сл., табл. 3; Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, стр. 131.

[27] G. Tchalenko, Villages antiques de la Syrie du Nord, II, Paris, 1953, табл. XCIX, CXI, CXII.

[28] J. Strzygowski, Kleinasien, Leipzig, 1903, стр. 45 сл.

[29] ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, III, თბილისი, 1937, стр. 265; IV, 1, 1941, стр. 11 и 77.

[30] ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, IV, 2, 1952, სტრ. 186.

Таблица I

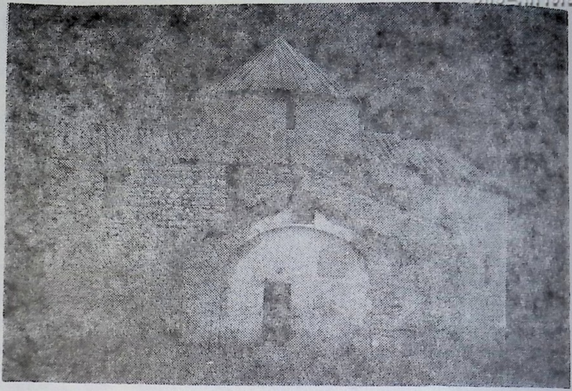

а. Общий вид церкви в археополисе (фото 1952 г.)

б. Восточный фасад церкви в Археополисе (фото 1970 г.)

ეროვნული ბიბლიოთეკა

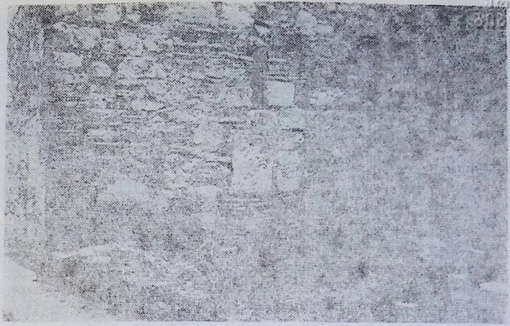

а. Смешанная кладка и остатки древнего проема в церкви Археополиса.

б. Шов (указан стрелками) между надстроенной частью северного и выступавшим раньше торцом центрального нефа в церкви Археополиса.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

а. Церковь в Археополисе. Южная стена (или заложенный южный проем) дьякончика.

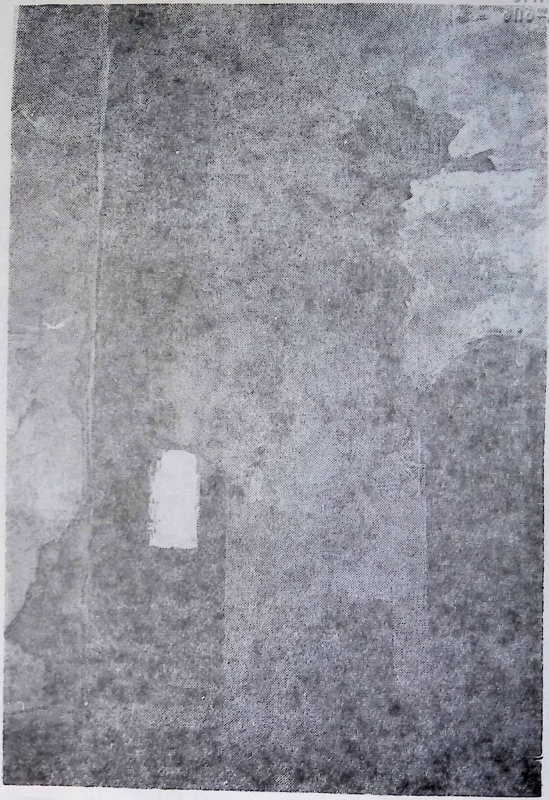

б. Церковь Археополиса. Дверь из центрального нефа в дьяконник и окно затемненное надстройкой южного нефа.

Церковь Археополиса. Заложенное восточное окно дьяконника.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

С. А. НАСИРОВА

НОВЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ XIII—XIV ВЕКОВ О ГРУЗИИ И ГРУЗИНАХ[1]

На протяжении почти ста лет идет изучение Баил гасри (Сабаила) — остатков монументалнього здания, ныне расположенного на острове в Бакинской бухте[2].

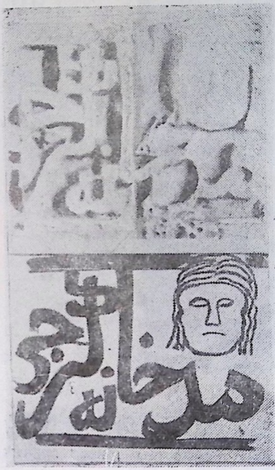

Рис. 1

Рис. 2

---

[1] Автор приносит глубокую благодарность А. М. Қурдистани за помощь оказанную при написании данной работы.

[2] А. Бакиханов, Гюлистан Ирам, Баку, 1926 г; Қ. Ф. Спасский, Автономов, Қавказский календарь, 1852 г. стр. 297; А. И. Иващинцев. Изв. ПМП археол. об-ва, том III, вып. 6, СПб., 1961г. стр. 52; Б. Дорн, Қаспии. СПб., 1875, стр. 182;

На каменных плитах (разм. 50×70 см и 35×50 см), составляющих фризовые надписи, опоясывающие это сооружение, сохранились фрагменты текстов на персидском и арабском языках и рельефные изображения людей, животных, растительного орнамента. Эпиграфические и художественные факты Баил гасри датированы XIII—XIV веками[3] и

Рис. 3

представляют значительный интерес для истории и истории искусства. Достаточно сказать, что на обнаруженных и поднятых со дна моря камнях Баил гасри, поддающихся чтению, упомянуты имена многих

И. М. Джафарзаде, Археологические раскопки в Бакинской бухте 1946 г. Изв. АН Азерб. СССР, 1947, № 17, стр. 4—13; С. Б. Ашурбейли, Подводная крепость в Бакинской бухте, «Труды института истории и философии», том VII, 1955, стр. 12; О. И. Исмизаде, Результаты раскопок в Бакинской бухте 1962 года, «Советская археология» 1966, № 1, стр. 277—285; С. А. Насирова, А. М. Курдистани, Расшифровка Баиловских камней, «Доклады АН Азерб. ССР», том 25, 1969, № 4, стр. 89.

[3] Е. А. Пахомов, Уточнение даты крепости в Бакинской бухте, Изд. Аз. ФАН, 1941, № 1, стр. 90; И. М. Джафарзаде, указ. раб., стр. 20.

ширваншахов, государство которых с центром в Шемахе и Баку, существовало около тысячи лет, до XIV века[4].

Известно, что ширваншахи и цари Грузии имели тесные политические и родственно-династические связи[5]. Поэтому, естественно, что на камнях Баил гасри мы находим эпиграфические тексты с упоминанием Грузии, ее столицы — Тбилиси (Тифлис) и грузин.

На двух таких камнях читается خاز كرجى (дом грузин). Над этим текстом изображение женской головы (рис. 1).

На других 4 камнях читается:

فيروز بن حسن بن عبر الر حمن النئى تفليسى

(Фируз сын Гусейна сына Абдулрахмана писца происхождением из Тбилиси, рис. 2).

На четырех других камнях читается: دولت بنره كر جى (государство грузин, рис. 3).

Дальнейшие исследования должны уточнить происхождение и значение сохранившихся на Баил гасри эпиграфических данных о Грузии и грузинах. Специалисты-грузиноведы легко сопоставят имеющиеся сведения со всеми эпиграфическими данными Баил гасри (см. лит. указ. выше).

---

[4] История Азербайджана I, Баку, 1958 г.; А. А. Ализаде, Из истории государства Ширваншахов, «Изв. АН Азерб. ССР», 1949, № 8, стр. 84, 85, 92; А. А. Ализаде, Некоторые сведения в Щирване до начала XIII века «Изв. АН Азерб. ССР», 1947, № 112, стр. 295; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербента, Москва, 1963, стр. 40.

[5] Е. А. Пахомов, Краткий курс истории Азербайджана, с экскурсом о ширваншахах, Баку, 1923, стр. 32, 33, 34, 35, 47, 45; В. Ф. Минорский, Указ. работ, стр. 8; Н. А. Бердзенишвили, История Грузии, 1946, I том.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თ. კერესელიძე

სარიტუალო დანიშნულების ნივთი ურბნისიდან

1958 წ. ურბნისის სამაროვანზე № 31 სამარხში აღმოჩნდა ირმის რქა, გადაჭრილი და დამუშავებული (№ 1—59:2205)[1], რომლის განხილვასაც ვაპირებთ წინამდებარე ნაშრომში.

რქა გადაჭრის ადგილას ამოღარულია და ჩასმული აქვს სარქველი. შუა ნაწილში ნივთი ირიბად გახვრეტილია (სიგრძე — 15,5 სმ). რქა ბოლოვდება სქემატიზირებული ვერძის თავის სკულპტურული გამოსახულებით (სურ. 1). ვერძის თვალები ღრმადაა ამოღარული და თავდება რელიეფური რგოლით. რქის ზედაპირი დაფარულია ამოკვეთით შესრულებული ხაზებისა და წერტილებისაგან. რქაზე ერთი მიმართულებით ამოკვეთილია შვიდი გველი. რიცხვი „შ ვ ი დ ი“ საკრალურია და 7 ცის შესატყვისია, ე. ი. ამულეტზე შვიდი გველის გამოსახვით მის მატარებელს შვიდივე ცთომილი უნდა შესწეოდა. გველები კლაკნილი ხაზებითაა გამოყვანილი. მათ შორის ამოკვეთილია ადამიანთა სქემატური გამოსახულებები (სამი ფიგურა ხაზებითაა შესრულებული, სამი — წერტილებით). იქვეა წერტილებით შესრულებული წვერებით შეერთებული ორ-ორი სამკუთხედების გამოსახულება. ორი სამკუთხედის კომბინაცია ჩვეულებრივ ჯვარის გამოსახვაა და ასტრალურ სიმბოლიკას განეკუთვნება. ოთხი ასეთი ჯვარი ირმის რქაზე ოთხი ცის, ოთხი ცთომილის გამოხატვა უნდა იყოს. რომ ეს გამოსახულებები ასტრალური ნიშნებია, ამას მათი რქაზე განლაგებაც ადასტურებს. ისინი ადამიანთა გამოსახულებების თავზე არიან მოთავსებულნი და ამით ხაზს უსვამენ ამ ადამიანების ნაწილიანობას, მათ ღმერთ-კაცობას.

გველის კულტი ძალიან ძველი წარმოშობისაა. გველს დიდი ადგილი უკავია ყველა დროისა და ხალხის რელიგიაში. ბევრ ხალხში გველი წინაპრების სულად ჰყავთ მიჩნეული. ორმაგი ბუნება (კეთილისა და ბოროტის, სინათლისა და სიბნელის), რომელსაც ასრულებდნენ ყველა საღვთო ცხოველები, ყველაზე კარგად გამოიხატა გველში. ის ხან სიბრძნისა და სიკეთის ღმერთია, ზოგჯერ „წინაპრების სული“, ხან კი ბოროტების განსახიერებაა, რომელთანაც თავგანწირულ ბრძოლას აწარმოებენ ყველა ღმერთები და გმირები[2].

რადგან გველი მუდამ ასრულებს მნიშვნელოვან როლს ხალხის კულტსა და რწმუნებაში, გველის ორნამენტაცია ფართოდაა გავრცელებული. დიდია გველის როლი კავკასიის ხალხების კულტში, ცნობილია კოლხურ ცულებზე

[1] დ. ქ ო რ ი ძ ე, ურბნისის სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ანტიკური ხანის ძეგლების პერიოდიზაციის საკითხისათვის (ხელნაწერი). ნივთი, მისი აღმომჩენის, აწ განსვენებული დ. ქორიძის მიერ დათარიღებულია, ძვ. XIV—XIII საუკუნეებით.

[2] Л. Я. Ш т е р н б е р г, Первобытная религия, Л., 1936, стр. 182.

გველების გამოსახულება. რელიეფურად გამოსახული გველი გვხვდება ბეშთაშენში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელზე. ამ ორნამენტით ჩანს ადგილობრივი საერთოკავკასიური ტრადიცია საკულტო საგნის ორნამენტაციაში[3].

ეროვნული ბიბლიოთეკა

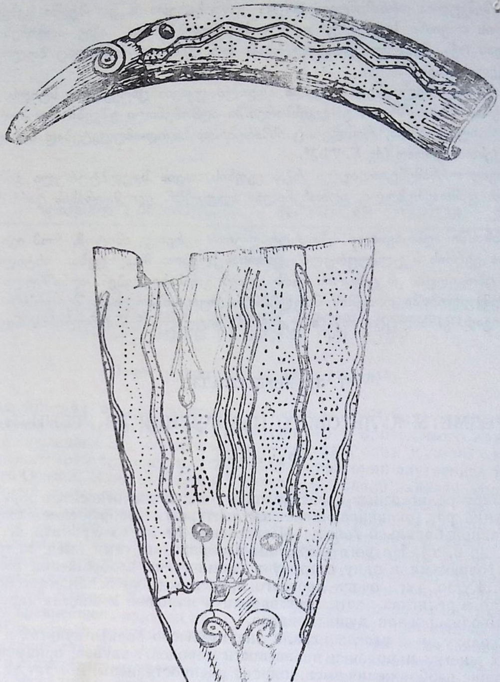

სურ. 1.

რქა დიდ როლს ასრულებს რიტუალებში და ნაყოფიერების ღვთაებების ატრიბუტებად ითვლება[4], ჯიხვისა და ირმის რქების ხატისადმი შეწირვა საერ-

[3] Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стр. 273, 274.

[4] ი. სურგულაძე, ასტრალური სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ორნამენტში (დედაბოძის დეკორის მიხედვით), საკანდ. დისერტ. თბ., 1967, გვ. 133.

თო მოვლენაა მთელი კავკასიის მთიანეთისათვის. ირმის რქების მიმაგრება სცოდნიათ დედაბოძებზედაც[5]. ჩრდილოეთის ქვეყნებში თითქმის ყველა სახლზე გამოკიდებულია რქები, რომლებიც თითქოს იცავენ ამ სახლს ავი სულებისაგან[6]. „ბელაია ვეჟაში“ გვხვდება რქის სხვადასხვა იარაღის ტარები, რომლებიც შემკულია ორნამენტით, ხოლო მომთაბარეთა ნაქეთობებში გვხვდება ცხოველის თავიანი სკულპტურული გამოსახულებებიც. აქვე აღმოჩენილია ცხოველის რქა, შემკული წერტილწრიანი ორნამენტით, რომელიც ბოლოვდება ცხოველის თავით[7].

სარმატულ ხელოვნებაში დიდი ადგილი უკავია ცხოველურ სტილს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვოლგისპირეთში აღმოჩენილი ეშვები ზოომორფული გამოსახულებებით, რომლებიც იხმარებოდა საკიდ-ამულეტებად იარაღთან და სადავესთან ერთად (ძვ. წ. V ს.)[8].

კარგად ორნამენტირებული რქა, ვეფხის თავის სკულპტურული გამოსახულებით დამთავრებული, აღმოჩენილია ალტაიში[9]. იგი მათრახის ტარს წარმოადგენს.

ურბნისში აღმოჩენილი რქა ასტრალურია აგრეთვე იმიტომ, რომ იგი ირმისაა და ვერძის სკულპტურული გამოსახულებით მთავრდება. ანტილოპის ჯგუფის ცხოველები კი ცისკრის ვარსკვლავს განასახიერებენ. აღნიშნული რქა თავის შემკულობაში თითქმის მთელ ასტრალურ სიმბოლიკას შეიცავს.

ამრიგად, განხილული რქა საკულტო-სარიტუალო დანიშნულების ნივთია.

Т. П. КЕРЕСЕЛИДЗЕ

ПРЕДМЕТЫ КУЛЬТОВОГО НАЗНАЧЕНИЯ ИЗ УРБНИСИ

Резюме

К миру религиозных представлений и культов относится обрезанный олений рог, оканчивающийся скульптурным изображением схематизированной бараньей головы (Погребение № 31 из Урбниси, XIV—XIII вв. до н. э.). На роге вырезаны изображения семи змей, направленных головками в одну сторону и схематические изображения людей (рис. 1). Культ змеи очень древнего происхождения и занимает большое место в религиях почти всех времен и народов. У многих народов змея символизировала души предков.

Поскольку змея всегда играла значительную роль в культах и верованиях многих народов и в частности народов Кавказа, орнаменты, включающие изображения змеи, широко распространены. Рог также играет большую роль в ритуалах и считается атрибутом божества плодородия. Посвящение рогов святилищам — общее явление для всего нагорного Кавказа.

---

[5] ი. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

[6] Л. Я. Штернберг, დასახ. ნაშრომი, გვ. 422.

[7] М. И. Аартамонов, Саркел-Белая Вежа, МИА, вып. 62, 1958, стр. 69.

[8] К. Ф. Смирнов, Савроматы, М., 1964, стр. 229.

[9] მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის ექსპოზიცია, «Племена горного Алтая».

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სამეცნიერო ანგარიშები — НАУЧНЫЕ ОТЧЕТЫ

Б. А. КУФТИН

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ МАРШРУТНАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ В БАССЕЙНЫ РЕК ЛИАХВИ, ПРОНЕ, КВИРИЛЫ И СРЕДНЕГО РИОНИ В 1951 ГОДУ

(Отчет руководителя экспедиции)[1]

Маршрутная археологическая экспедиция 1951 года явилась непосредственным продолжением предпринятого и проводимого нами в течение последних лет обследования предгорной зоны южного склона Кавказского хребта, преимущественно, на территории внутренней Картли, Юго-Осетии, Нижней Рачи и Имерети. Основной задачей этих обследований было выявление и планомерно углубляющееся изучение памятников древних этапов металлического производства Грузии, остававшихся до последнего времени наименее изученными и даже почти неизвестными на всей указанной территории, несмотря на то, что еще в довоенный период многолетними работами Триалетской археологической экспедиции удалось обнаружить и установить существование в Грузии и на Южном Кавказе высокого культурного подъема, именно, в эпоху древнейшего знакомства с выплавкой меди значительно раньше, чем получили распространение на Кавказе памятники оловянной колхидско-кобанской бронзы и чем появился основной слой двадцативекового Мцхетского могильника. Так же, как и в прошлые годы, маршрутная экспедиция работала методом целеустремленных исследований[2], подробно углубляясь только в те объекты, которые, по данным параллельно проводимой археологической разведки, опускались за эпоху поздней бронзы и давали основание ожидать наличия интересующих нас в данном случае, наименее изученных периодов первоначальной

[1] Данный отчет Б. А. Куфтина печатается с небольшими сокращениями. Он публикуется по машинописному экземпляру оригинала, так как соответствующей рукописи автора в его архиве, ныне хранящемся в Гос. Музее Грузии, не было обнаружено. В машинописном тексте имеются пропуски, по-видимому небольшие, которые и показаны соответствующим образом в печатанном тексте (интерпункция). — Ред.

[2] Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, стр. 15.

закладки и раннего развития на территории Грузии плужного земледелия и металлообрабатывающего производства. Возможности заранее ориентироваться в обнаруживаемых памятниках содействовала разработанная нами на основе систематических триалетских раскопок, а также юго-осетинских, верхне-квирильских, наконец, в известной мере, несмотря на частичную порочность (о которой ниже), и колхидских исследований, археологическая периодизация южно-кавказского материала, особенно выявление памятников древнейшей плужно-земледельческой культуры, так называемого куро-аракского энеолита. Именно благодаря этим работам удалось выделить «руководящие» серии металлического инвентаря и керамических «ископаемых» средней и древней бронзы Грузии, позволяющие со все возрастающей определенностью датировать разведываемые культурные отложения, несмотря на то, что против выдвинутых нами хронологических положений, в частности о доколхидско-кобанском характере «дигорских» комплексов[3], выступил ряд археологов Института истории, пытавшихся, даже после опубликования нами материалов из Сачхерских холмов и из Нульского некрополя[4], все еще отстаивать точку зрения о скифском, или, во всяком случае, древнежелезном (урартском) возрасте этого рода ранних памятников дооловянной, сурьмяной и мышьяковистой бронзовой металлургии Центрального Кавказа. Действительно, первоначально отмеченные нами симптомы не только полностью подтвердились на добытом экспедицией материале, но и превратились из эвристических средств в систематические признаки сменяющихся на данной территории у местных, исторически развивающихся обществ производственно-хозяйственных и культурных форм.

Таким образом, памятники древнейшей и древней металлургии Грузии изучались нами в 1951 году, как и прежде, в согласии с общими установками маршрутов археологических экспедиций, не только в техническом разрезе, но во всех открывающихся их проявлениях, вне отрыва от создавшего эти памятники общества, экономики (производства и обмена) и идеологии. Это обстоятельство и было причиной почему маршрутная археологическая экспедиция этого года, впервые проходя по Институту истории, не могла все-таки согласиться ограничить свои иного характера сложные задачи специальной институтской темой «истории металлургии» тем более, что эта последняя тема разрабатывается уже нами в продолжении нескольких лет в ином направлении совместно с Ф. Н. Тавадзе по планам Гос. Музея Грузии и Института металла и горного дела.

Указанная направленность задач маршрутных археологических экспедиций, напротив, связывает наши исследования с проблемой этногенеза, поскольку эпоха освоения сложного процесса выплавки руд, совпадавшая с общим ростом производительных сил (плужное земледелие), разделением труда и упорядочением межпленного обмена (металлами) был, именно, временем, когда начали возникать более или менее прочные племенные союзы, усиливались территориальные связи за счет родо-племенных, появились предпосылки для формирования народностей, как новой, после племени, исторической категории. Впоследствии народности развивались в нации, а языки народностей в национальные языки. Причем, процесс этот был достаточно

---

[3] Б. А. Куфтин, К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии. Краткие сообщения ИИМК, вып. VIII, М.-Л., 1940, стр. 7.

[4] Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, стр. 31—35, 70—82.

сложный, т. к. национальные связи не являются простым «продолжением и обобщением связей родовых». Организующим фактором на указанной ступени является усиливающийся обмен между областями, растущее товарное обращение. Действительно, по словам И. В. Сталина «за это время племена и народности дробились и расходились, смешивались и скрещивались».

Уже в эту древнейшую эпоху первобытнообщинного строя закладывались и элементы современного грузинского национального языка и происходил процесс подчинения местных говоров и диалектов общему языку племен и народностей, имевших собственную экономическую базу. О последней мы получаем некоторое представление по археологическим данным, добытым в результате проведенных работ маршрутной экспедиции. Все большее подтверждение и освещение получает впервые обнаруженное разведкой 1944 года в Юго-Осетии [5] и маршрутной экспедицией 1945 года[6] культурное единство ранее нами выделенного «Куро-Аракского энеолита», через территорию внутренней Картли, с древнейшим металлургическим очагом верхнеквирильского бассейна. При этом, последний оказывается входящим в более обширный район развитого ремесленного производства сурьмяной и мышьяковистой, как мы уже также ранее сигнализировали[7], бронзы, тогда как более южные территории Куро-Аракского междуречья оказываются в это время беднее металлическими изделиями, несмотря на то, что несут черты прогрессивного оседло-земледельческого хозяйства с поселениями из прямоугольного воздушного кирпича на каменном фундаменте и с высококачественной гончарной продукцией хорошего художественного стиля.

Использование быка, как тягловой силы, в эту эпоху удается теперь доказать на основании идеологического отражения этого факта в условном изображении — двухколесной оси с бычьими рогами в центре, оформляющем навершье большой медной булавки, которая была обнаружена нами в одном из погребений ранней бронзы в Сачхере. Это обстоятельство явилось первым, хотя и косвенным, доказательством того, что рассматриваемая культура действительно характеризуется наличием плужной, т. е. с применением животной силы, обработки земли, а следовательно, согласно этнографическим параллелям, и патриархальной семьи, подобно как в древний лигурийский период ранней бронзы в Северной Италии (1-й период Монтелиуса), где среди известных скальных изображений этой эпохи, на горе Бего близ Кодди Тенда, быки, запряженные в плуг, являются одним из характерных мотивов[8].

На этом культурно-историческом фоне особое значение приобретают и наблюдаемые нами факты внутреннего межтерриториального обмена, явно проявляющегося хотя бы в распределении триалетского обсидиана на всей исследованной территории в культурных слоях раннеметаллической эпохи. То же в дальнейшем, вероятно, удастся сказать, при детализации исследования, и об обмене металлом и металлическими изделиями, состав сплава которых обнаруживает зависимость от определенных рудных источников, как например, безоловянные богатые

---

[5] Б. А. Куфтин, К проблеме енеолита Внутренней Картли и Юго-Осетии. Вестник Гос. Музея Грузии, т. XIV-В, Тбилиси, 1947, стр. 67 сл.

[6] Его же, Археол. эксп..., стр. 75 сл.

[7] Б. А. Куфтин, К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии. Краткие Сообщения ИИМК, вып. VIII, М.-Л., 1940, стр. 11.

[8] Тут в оригинале пропущены основные данные в литературной ссылке; указано: стр. 493 (библиография). — Ред.

сурьмой и мышьяком бронзовые сплавы в бассейнах Верхней Квирилы и Верхнего Риона.

Экспедиция 1951 года состояла, кроме руководителя, из четырех человек, постоянных участников маршрутных экспедиций прошлых лет: археолога-краеведа С. И. Надимашвили, проведшего по нашему поручению, после Юго-Осетинской экспедиции 1950 г., еще предварительную разведку в верхнем бассейне Западной Проне (Знаурский район), реставраторов и препараторов О. Д. Бедукадзе-Кировой и П. А. Иванова, и инженера А. А. Куфтина. К сожалению пятый член экспедиции археолог Т. Чубинишвили, по болезни не смог принять участие в работах этого года, а предположенный нами второй кандидат Отар Джапаридзе, незадолго перед этим возглавивший другую археологическую экспедицию Института истории на той же территории Юго-Осетии, в бассейне р. Проне, был включен неожиданно в состав комплексной экспедиции Института в Абхазию.

Работала экспедиция в итоге почти два с половиной месяца, с 18 сентября по 1 декабря, вместо полуторных месяцев, предусмотренных планом. Это было вызвано крайне неблагоприятной погодой почти во весь период работы экспедиции. Конкретные детали маршрута определялись в зависимости от разведочных наблюдений и опросов, тогда как общий его ход планировался на основании проходов прошлых лет и поставленных перед экспедицией исследовательских задач. Первоначально намеченный нами переход из бассейна большой Лиахвы в бассейн Квирилы по р. Пхаца через Чихантаури в с. Цоиси пришлось заменить вследствие выпавшего снега, другой, не менее важной задачей, восполняющей маршрут 1949 года (водораздел Пхаца-Квирила через с. Цона) — проходом по притоку верхней Квирилы, реке Геборе, в районе юго-осетинских селений Теделети, Синагури и Джолабети; там мы с запада через минеральные источники подошли к с. Цона, соединив маршруты 1949 г. и 1951 г. В этих частях маршрута был выявлен экспедицией ряд пунктов, связанных с древним железоплавильным производством: в Джолабети, около Цалай-Дзуар, в Переви (усадьба Акакия Иобашвили), в урочище Гуликети и пр.

По другому маршруту через водоразделы Квирила-Дзирула и Дзирула-Проне погода также не позволила итти, как предполагалось вдоль р. Лопанис-Цкали, и пришлось спускаться по р. Черат-Хеви к ее устью в Проне и оттуда повести исследование вдоль восточной Проне до Хорочой-Ком. Данные разведки 1950 г. установили местонахождение каменного сверленного топора по соседнему ущелью до урочища Верхней Бухаурской Наватхареви, откуда происходят поднятые плугом два одинаковых колхидско-кобанских бронзовых топора второго типа.

По этому маршруту удалось выявить интересные памятники, как с культурными слоями, так и могильники, уходящие в энеолит. Из числа последних один из двух соседних могильников (древней и средней бронзы) у селения Дзагина-Терегвани был намечен для исследования и раскопки еще на основании прошлогодней нашей разведки. В этом году мы провели здесь раскопочную работу на обоих могильниках. Параллельно с этим экспедиция раскопала два небольших кургана, обнаруженных разведкой этого года на водоразделе рек Восточной Проне и Большой Лиахвы, недалеко от сел. Цукари, а также провела большую раскопочную работу на погребальном кургане Нацар-Гора у границы Мугутского и Дванского колхозов, где уже в 1949 году было вскрыто нами впускное погребение. Наконец, была продолжена и начатая в прошлом году раскопка на культовом холме Кулбакеби близ Осприси на левом высоком берегу Большой Лиахвы против Сталинира.

Маршруты по р. Квирила были нами выполнены преимущественно вдоль верхнего течения от с. Корзман до Сачхере и по водоразделам на юг до Корба,—был подвергнут разведочного характера раскопке большой курганообразный холм около развалин башни, отмеченный еще маршрутной экспедицией 1945 года[9]. Другой пункт раскопок по этому маршруту в этом году находился в местности Начеркезеви у северного края Сачхере, где пробные раскопки, произведенные нами еще в 1939 году, выявили существование могильника, относящегося к ранним стадиям бронзы[10]. Еще два близкого возраста могильника были экспедицией обнаружены теперь в окрестностях селения Има-Цминда (Иване-Цминда). На одном из них, к западу от селения, на месте «Мицис Сатхари», была проведена пробная раскопка, о которой скажем ниже, другой пункт расположен на небольшом изолированном холмике «Копи Гора» (Холм Шишка) севернее селения в усадьбе Абеля Цигнадзе. Здесь, при осмотре пашен на восточном и северном склонах холма, было поднято нами несколько черепков, дающих возможность установить наличие двух типичных, отмеченных нами в погребениях на Царцис-Гора в Сачхере[11], форм сосудов, черных с розовой подкладкой, с узким дном, составляющим менее одной четверти диаметра корпуса и одной трети диаметра горла. Сосуды снабжены двумя маленькими ручками, расположенными в зоне плечиков, в одном случае над менисками, на плавном перегибе плечиков к колоколовидно расширенному венчику, в другом, над более редким здесь но специфическим уступом, в который переходят оттянутые внизу от ствола ручки рельефные усики.

В сел. Калуата было нами обследовано место находки колхозниками Илико и Исайем Джаладзе в 1937 году «клада литейщика», состоящего из медных слитков более пуда весом и бронзовых орудий (проушного топора и тесла «пехечо») в большом глиняном кувшине. Клад найден был на глубине 3/4 метра при плантаже виноградника и в большей своей части сдан в милицию, откуда и был вывезен археологом А. М. Апакидзе в Музей Грузии (колл. 1—38). Здесь мы имеем 19 кл. слитков губчатой меди исключительно в виде фрагментов, кроме одного крупной формы с ровной верхней плоскостью и проковкой в центральной части чечевицеобразной нижней поверхности слитка. Из орудий оказалась доставленной только небольшая бронзовая мотыга узкой треугольной формы, с обломанным краем. Происходящий из этого клада проушный колхидско-кобанский топор тяжелого рабочего типа, с асимметрично вниз опущенной лопастью и лишь слегка кривым лезвием, был доставлен в Музей только в 1944 году через Лели Мачаварнани от доктора Ш. Л. Шервашидзе, вместе с двумя еще фрагментами от плосковыпуклых чечевицеобразной формы медных слитков, каменной точилки с просверленным отверстием и нескольких обломков от небольших сосудов грубого глиняного теста с песчаной примесью, бурого обжига. Эти последние заставляли нас одно время подозревать отношение предметов к какому-либо погребению, а не кладу, тем более, что в этой группе из Галуаты оказались и зубы человека. Однако, на месте находки слитков никаких следов костей нами замечено не было, и, по словам Исайи Джаладзе, их не было и тогда, когда извлекался

[9] Б. А. Куфтин, Археол. маршр. эксп..., стр. 67. табл. III.

[10] Б. А. Куфтин, К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии, Краткие сообщения ИИМК, вып. VIII, М.-Л., 1940, стр. 8, рис. I[1]; Его же-Материалы к археологии Колхиды, т. III, (печатается). (Последний труд так и не был опубликован; ни в издательствах, ни в архиве ученого, следов данного тома не оказалось.—Ред.).

[11] Б. А. Куфтин, Археол. маршр. эксп..., стр. 77, рис. 30, 31 (внизу), табл. XI, XIII.

клад. В доказательство того, что вопрос шел об этом самом кладе Исайя передал нам оставшийся у него еще один обломок слитка. По-видимому, зубы человека, брусок и керамика присоединились к предметам клада (к слиткам и топору) из другого места.

Существование могильника поздней бронзы нами было установлено еще в 1945 году у сел. Дуреби в урочище Мачанаури, где были найдены при вспашке колхозного огорода своеобразный бронзовый меч, а также кинжал того кобанского типа, какой мы отмечали в Эшерском комплексе[12], из того же классического оловянного бронзового сплава (Cu 86,81% и Sn 10,42%) без следов свинца, сурьмы, мышьяка и цинка[13]. Здесь же находилось несколько штук бронзовых копий. Бронзовый меч, поступивший в Музей Грузии в 1944 году через директора школы в сел. Аргвети Тома Яшвили, представляет собою единственный в своем роде для Западной Грузии и для колхидско-кобанской культуры хорошо развитой в длину, в целом до 40 см, клинок, характерного слегка пламевидного контура, предназначенный не столько для колющих, сколько для рубящих ударов, о чем свидетельствует, кроме длины лезвия, массивность и большая толщина (более сантиметра) срединного широкого его ребра, обрамленного сравнительно узкой тонко откованной режущей кромкой, подобно как у такого же размера клинка, но остроугольной формы и с втульчатым креплением с рукоятью, из Юго-Осетинского Музея в Сталинире[14]. Для скрепления с рукоятью дуребского меча служит широкий в основании (до 5,5 см) плоский язычек, 6 см. длины, без следов гвоздей.

В этого рода оружии можно видеть стремление приспособить на территории колхидской бронзы медные формы кинжалов[15], отяжелив и увеличив их в размере, к новой функции рубящего боевого меча, хорошо известного в эту пору в Восточной Грузии. Что касается наконечников копий, то они еще в большей степени свидетельствуют об отличном от Кобани вооружении у населения Колхиды, для которого и позднее, по Геродоту, оружием служили копья, кинжалы и щиты, в то время как луки и мечи были характернее для племен Восточного Закавказья. Хотя наконечники копий, из которых достоверно устанавливается дуребское происхождение четырех, принадлежат к различным, во всяком случае, двум главным типам; их объединяют некоторые общие черты: изящная форма, длинные узкие, почти цилиндрические втулки с открытой щелью вдоль всей ее длины и характерный тонкий, рельефно выступающий по осевому выпуклому, частично полому внутри стержню листа, «нерв», образующий как бы острый хребтик ребра. Одно из копий более крупного типа (31—35 см длины) с хорошо выраженными лопастями листа, несет гравированный орнамент в виде четырех рядов спиральной вязи вдоль всей поверхности втулки с заходом и на выпуклый стержень листа, что еще более подчеркивает структурное единство последнего с втулкой.

Для другой группы наконечников копий, меньшего размера, к сожалению фрагментированных, характерны очень узкие лопасти листа в виде небольшой кромки, как у некоторых критских копий позднедворцового типа, на которые мы обратили внимание в другом месте,

---

[12] Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, т. I, Тбилиси, 1949, стр. 193, 199, табл. XX—2.

[13] Цит. соч., стр. 314.

[14] Б. А. Куфтин, Археол. марш. эксп., табл. X—4, стр. 223.

[15] Ср. самый крупный из приведенных у П. С. Уваровой, Могильники Северного Кавказа, Москва, 1900, стр. 27, табл. XII, «кобанских клинков», в 50 см. длины.

в связи с подобного типа копьем из насыпи кургана Топ-Кар 2 в Триалети[16]. У меньшего из дуребских копий кромка листа настолько узка, что листовая часть копья почти не отделяется от втулки, как на подобном наконечнике из Хачакана на Гандже-Чае (колл. Муз. Грузии 142—13), в то время, как у второго наблюдается как бы маскировка этой структурной особенности путем орнаментированного расширения лопастей листа рельефными линиями на его осевом стержне, также как мы это имеем на совершенно тождественном по контуру копье Музея Грузии (2—35/4) из Зестафони (т. е. в бассейне той же Квирилы), ориентированном по втулке двумя повернутыми спинами друг к другу «зверями», как это нами описано на копье из Эшери[17]. Это обстоятельство еще в большей степени подчеркивает стилистическое единство дуребских наконечников копий внутри типичных для Колхиды форм. При этом, несомненна здесь общность приемов обработки поверхности кинжальных клинков и копейных листов тонкими, рельефно выступающими нервами, в частности — тройными. Все это особенно соответствует выясненному нами на месте отношению всех упомянутых нами предметов к инвентарю одного погребения, разрушенные костные остатки которого были нами прослежены по удалении огромного размера камня до полутора метра длины, там, где на глубине 70—80 см, по указанию очевидца Серго Пирсиладзе и предколхоза Г. С. Чохонелидзе, была сделана эта находка.

Другой могильник близкого времени можно предполагать еще в Начеркезеви, к западу от Сачхере, на участке Спиридона Гелбахиани, где последним была найдена, при плантаже виноградника, вместе с костями человека, бронзовая дугообразная фибула архаичного колхидско-кобанского типа с тонкой дужкой, лишь слабо вздутой в средней части, гравированной поперечно «в ёлочку» и ограниченной легкими утолщениями, как от пружины, так и от узкоовального приемника, на котором схематично изображены пунктиром слепень или мухи с треугольной головкой, семью ножками и сетковидно вперед направленным крылом.

Третий могильник с несколько более поздними захоронениями находится на пашне в урочище Мелаури, к северо-западу от селения Баджита, у грушевого дерева, где вместе с вымываемыми человеческими костями местные жители находят бронзовые предметы, к сожалению не сохранившиеся. Но доставленные нами при осмотре этого места три сердоликовые подвески с полной несомненностью указывают на существование здесь захоронений в ранний период Колхского государства. Все три подвески очень типичны. Давно отмечавшаяся нами для Закавказья связь различных сортов сердолика с определенными техническими приемами выработки бус[18] и их формами проявляется здесь особенно ярко: одна подвеска в форме длинного язычка из мраморовидного светло-розового сердолика, просверленная биконически в узком конце с ребра на ребро параллельно главным плоскостям, затем слезка из светло-бурого, слегка полосатого серда или сардиона[19] с встречным параболическим (бипараболическим) сверлением, тожде-

---

[16] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Цалкинском районе 1947 г. Тбилиси, 1948 стр. 13, табл. VI, рис. 2.

[17] Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, Тбилиси, 1949, стр. 212—213, рис. 39.

[18] Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, Вестн. Гос. Музея Грузии, т XIII—В, Тбилиси, 1943, стр. 51, 52.

[19] Ссылка пропущена. — Ред.

ственная найденной нами в сопровождении колхидки в кувшинном погребении в Даблагоми[20] и, наконец, третья подвеска из того же материала, как бы имитирующая вид... неравно-биконической формы с двесторонне сверленным отверстием у верхушки острого конуса и следом съехавшего с места штифтового сверла, подобная таким же бешташенским[21] и Тбилисской (Дидубе, колл. 19—30) из погребений раннеахеменидского времени с серебряными[22] височными кольцами, как золотые в Даблагоми, или земо-авчальской[23], переходной от бронзы к железу эпохи, наконец, многочисленным Самтаврским[24] в могилах с железным оружием.

В этой части бассейна реки Квирилы был нами отмечен около сел. Дарка в местности Орхеви, у часовни Переклесия на пашне Шимшалиани, еще могильник позднеэллинистическо-римской эпохи, возможно, связанный с существующей здесь же древней железоплавильной мастерской. Отсюда происходят найденный одновременно, вместе с разбитым глиняным сосудом, во время пахоты, крестьянином Васико Фатадзе, фигурные бронзовые пронизки и кольцевидная пряжечка с кнопкой и крючком в виде примитивной головки животного, как например пряжечка из Бори в Музее Грузии из коллекции общества истории и этнографии (№...), или опубликованный Е. М. Придиком[25] вариант с завитками внутри (№ 16091). Эти пряжки являются упрощенными разновидностями хорошо известных бронзовых кольцевидных и рамочных застежек, с несколькими стоячими грибовидными кнопками («репьями») по ободу, распространенных на Кавказе в позднеэллинистическую и римскую эпохи, как застежка из коллективной могилы № 2, под булыжником, в Верхней Кобани, раскрытой Г. Д. Филимоновым[26] в 1877 году, или находка Г. Гобеджишвили[27] в 1938 году в Верхней Раче в погребении № 5, содержавшим четырехугольную ажурную бронзовую бляху звериного стиля указанной эпохи.

Что касается фигурных пронизок из Дарка, то они представлены двумя экземплярами животных изображений, коня и козла, типа одной пронизки из Рутхи, но выполненных в более живой, даже несколько игривой манере. Несмотря на то, что туловищем животных являются трубки с цилиндрическим горизонтальным просветом, что особенно явно на фигурке козла, упористая постановка ног его, сильно выгнутая шея с опущенной головой, завитые внутрь лировидно рога и резко выступающие с конца морды внутрь козлиная борода, делают изображение весьма характерным, хотя и несколько фантастичным. Такая же стилизующая подчеркнутость типичных черт в соединении с желани-

---

[20] Б. А. Куфтин, Материалы к археол. Колхиды, т. II, Тбилиси, 1950 г., стр. 51, табл. 15—8.

[21] Его же, Археол. раск. в Триалети, I, Тб., 1941, стр. 6.

[22] Его же, Матер. к археол. Колхиды, т. II, Тб., 1950, стр. 46, табл. 14—5,6 и 15—15.

[23] Г. К. Ниорадзе, Земо-Авчальское погребение (на груз. яз. с резюме), Тбилиси, 1931, стр. 214, 218, рис. 8.

[24] Г. Г. Леммлейн, Каменные бусы Самтаврского могильника, Матер. по истории Грузии и Кавказа, вып. 29, Тбилиси, 1951, стр. 149, рис. (не указан. — Ред.).

[25] Е. М. Придик, Новые Кавказские клады, Материалы по археологии России, № 34, Петроград, 1914, стр. 106, табл. IV—8.

[26] Г. Д. Филимонов, О доисторической культуре в Осетии. Приложение к XXXI тому Изв. Общ..., Москва, 1878, стр. 29, № 28. П. С. Уварова, Могильники Северного Кавказа, Москва, 1900, стр. 84, табл. X; IV, 2.

[27] Ссылки нет. — Ред.

ем действительно передать возбужденное состояние коня, трубою поднятым хвостом, ржущим открытым ртом, определяют более скульптурно прочувствованную при всей условности в трактовке целого и деталей (например, выступающие стебельчатые, как у рака, глаза), фигурку конька. Несомненно, оба изображения прекрасно выражают «сказочно» народные представления о хозяйственно связанных с человеком животных в указанную эпоху.

Бронзовые фигурки видимо соприкасались с одеждой погребенного, и на крупе конька отпечаталась в окислах меди довольно тонкая полотняя ткань, позволяющая судить о высоком состоянии местного ткадкого производства, вырабатывающего полотно в 200 ниток в основной утке на дециметре ткани, что почти вдвое превышает качество лучшего, в отношении тонкости, образца колхидской ткани[28], отпечатанной на текстильной керамике Очемчирской стоянки конца бронзовой и начала древне-железной эпохи.

Все эти последние осмотренные нами и зарегистрированные по маршруту Верхней Квирилы пункта не были подвергнуты более углубленному обследованию, как относящиеся к эпохе первого тысячелетия до нашей эры и нашей эры, и выпадающие таким образом, из тематического плана нашей маршрутной экспедиции.

Дальнейшие предположенные нами маршруты, трудные в данном году по условиям погоды, через водоразделы Квирилы и верхней части среднего течения Риона, мы заменили пока, до следующего 1952 года, проходом через сел. Кацха, где находится отмеченный еще Е. С. Такайшвили могильник с ажурными бляхами, и далее — Сазано-Зестафони, и обследовали среднее течение Риона по правобережью на отрезке от сел. Гумати до сел. Баши в пограничных частях трех районов — Кутаисского, Цхалтубского и Самтредского. В этой части маршрута экспедицией отмечены, зафотографированы и обмерены, наряду с жилыми холмами, и курганы погребального типа. В самом Кутаиси были осмотрены, в сопровождении П. И. Чабукиани, берега Риони: сквозные отверстия в скалах (место древнего причала судов), остатки городища «Укимериони», где была обнаружена «античная амофора», оказавшаяся, однако, поперечно-гофрированной средневековой, остатки старого водопровода против церкви Георгия и остатки стен домов в усадьбе Ноя Семеновича Нуцубидзе, где во время разбора камней был найден колхидско-кобанский топор со всеми признаками второго—собственного колхидского варианта — с симметричным полукруглым лезвием, прямым туловом, клиновидным обухом и наискось направленным заостренно-овальным отверстием для рукояти. Поверхность топора, одинакового на обеих сторонах, украшена рисунками. Выгравирована сравнительно редко встречающаяся на кобанских топорах[29] фигура оленя, два хищника и спиральная вязь. Поскольку недалеко от места находки этого топора был обнаружен также глиняный сосуд, к сожалению уничтоженный находчиком, можно с значительной вероятностью предполагать в этом месте могильник... бронзовой поры.

Пробного характера шурфовальные работы были проведены нами на холме Тетрамица в Кутаиси в тех пунктах, которые были нами отмечены подъемным материалом еще в 1939 и 1945 годах, при произведенных тогда обследованиях поверхности холма в местах, еще оставшихся незатронутыми раскопками П. И. Чабукиани. В результате этой

---

[28] Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, том II, Тбилиси, 1950, стр. 237, табл. 77—1.

[29] П. С. Уварова, Цит. соч., табл. VIII—2, стр. 18.

работы удалось установить существование ряда площадей с культурным слоем поздне-неолитического поселения, раскопка которых даст ценный контрольный материал для правильного суждения об этом интересном памятнике и собранном на нем в течение 20 лет П. И. Чабукиани богатом материале, поступившем от него в Кутаисский Музей[30]. Уже теперь, на основании сделанных нами наблюдений, можно считать установленным, что присутствующая в пахотном почвенном слое сильно фрагментированная керамика красного обжига, с большим количеством крупной кварцевой... в тесте никакого отношения к неолитическому комплексу не имеет, а явно принадлежит к сосудам позднего времени, лепленным на гончарном кругу. Возраст этой керамики, судя по тому, что ее подстилает местами раннеколхская керамика, относится к концу античной эпохи.

Раскопочные обследования были сосредоточены в Цхалтубском районе между селениями Гумати и Банoджа, а также в окрестностях последнего селения, где кроме намеченных небольшого размера разведовательных работ по выяснению возраста культурных слоев холма Нацихвари, обследованного нами в 1939 и 1945 годах, было раскопано одно кувшинное погребение типа даблагомских, но несколько более позднее, видимо, возроста.

Таким образом, намеченный нами общий план проходов был выполнен, в отношении экстенсивности, полностью. Что касается чисто раскопочных работ, их неизбежно пришлось сократить из-за большого процента дождливых и снежных дней, не допускавших производства, особенно, препарировочных исследований. Большие затруднения ощущались и в отношении рабочей силы, вследствие сильного отставания, из-за непогоды, колхозной работы (уборка винограда в Западной Грузии и свеклоуборка, осенние пахоты в Восточной Грузии), перегружавшие нужные также нам более живые дни. Но несмотря на это, результаты произведенных раскопок оказались весьма значительными и ценными.

Рассмотрим вкратце, начиная с запада на Восток, подвергнутые экспедицией в различной мере раскопкам объекты и полученные таким образом материалы.

I. БАССЕЙН СРЕДНЕГО РИОНА

[1][30а]. Карстовый грот Сацветели. Грот расположен недалеко от дороги с. Гумати в Баноджу и был впервые открыт в 1935 году местным краеведом, директором Сатаплийского заповедника П. И. Чабукиани. Хотя этот грот не был вполне сухим, что показывает само уже его название, в переводе с грузинского «где капает», мы решили провести в нем небольшую шурфовочную работу, так как при первом же его осмотре подняли на карстовом углублении перед остатками каменной ограды, закрывавшей вход внутрь грота, несколько мелких осколков светло-розового непрозрачного кремня, среди которых оказалось одно, несколько фрагментированное микролитическое орудьеце, представляющее собою так называемый «наконечник стрелы с поперечным лезвием», выработанный из треугольного облома дробленной ножевидной призматической пластинки так, что продольная ось орудьеца направлена поперечно к ней[31], лезвие представляет неретушированную

[30] Ссылки нет. — Ред.

[30а] В квадратних скобках (см. и ниже) заключены цифри или слова, пропушенные в тексте оригинала.—Ред.

[31] Колл. Гос. музея Грузии, № 12—61. — Ред.

узкую грань призмы в основании треугольника, насадочный конец из вершин треугольника выработан тщательной отжимной ретушью поверх других граней и ребра призмы, а также по краям отколов и на некоторой части брюшка пластинки. Такого рода миниатюрные траншевидные орудьеца, известные в некоторых стоянках Западной[32] и Восточной[33] Европы о микролитическим инвентарем, генетически восходят к поздне-каспийским траншевидным и треугольным микролитическим формам, у которых развивающаяся ретушь переходит с краев на спинку и захватывает даже брюшную сторону орудьеца вокруг насадочного конца.

Находка столь характерно выраженного оригинального орудия, впервые встреченного в Грузии, совсем, видимо, отсутствующего в инвентаре крымских стоянок[34], но известного в неолитических комплексах Северной Африки (в Тунисе), поразила нас своей неожиданностью. К сожалению, однако, беспрерывно дождливые дни заставили нас, вместо пробной раскопки на площадке перед входом в грот, где было поднято это орудьеце и другие оскольки того же розового кремня, уходить под своды пещеры и проводить работу только там. Нами было заложено два шурфа в 5 и 6,5 метров площади в средней и более глубокой части грота.

Первый шурф удалось углубить до больших каменных глыб на глубину двух метров, которые сплошь шли через зольный слой с пересекавшими его очаговыми пятнами, уложенными плоскими камнями. Ничего, кроме костей и рогов оленя найдено не было. Ни одного кремневого осколка!

Второй шурф у южной стенки грота был раскопан до глубины 3-х метров также сплошь в зольном слое с четырьмя прослойками пережжённой земли. Работу дальнейшего углубления пришлось к сожалению приостановить вследствие скопления сочившейся внизу воды, хотя пережжённый слой с камнями продолжался вниз еще глубоко. Таким образом, удалось пока лишь установить, что заполнение дна пещеры мощными скоплениями золы относится к весьма позднему времени, так как на глубине были обнаружены, вместн с рогами оленя, фрагменты керамики, сделанной на гончарном кругу и хорошо обожжённой. Осталось загадочным только, чем могло быть вызвано столь огромное скопление золы на дне грота. Не являлся ли он некогда предназначенным для культовых целей. В этом отношении любопытно название соседнего селения Хомули, что, по объяснению П. И. Чабукиани, происходит от менгрельского слова хвамали — моление. Повидимому, эти пещеры были местом жертвоприношения... эпохи[35].

[2]. Раскопки разведочного характера были проведены в районе селения Баноджа (Цхалтубский район), обследованного нами еще в 1929 году Московской экспедицией. Здесь, в местности Нацихвари, в 1940 году нами были подняты кремневый вкладыш для серпа, железный шлак и фрагмент керамики с узором наохвамского типа, состоящим из комбинации гребенчатого штампа с кривым желобчатым узором (спираль).

---

[32] Ссылка пропущена. — Ред.

[33] П. П. Ефименко, Мелкие кремневые орудия геометрических и иных очертаний в русских стоянках ранне неолитического возраста, Антропологический журнал, том 13, вып. 3—4, Москва, 1924, стр. 220, рис. 67, 68, 78 и др. (колл. Самоквасова, из Поволжья). Иной характер имеют такого рода наконечники в деснинском мезолите, где для их изготовления пользуются не столько пластинками, сколько отщепами.

[34] Сноски нет. — Ред.

[35] Затем, должно-быть, в машинописном тексте пропущена значительная часть изложения. — Ред.

Пять шурфов, в среднем по 6 квадратных метров каждый [было раскопано] главным образом у подошвы холма и по краю его склонов. Только шурф № 2 на краю западного склона удалось углубить до трех метров, прошедших в культурных отложениях, остальные шурфы на глубине около одного метра упирались в материк. Культурный слой почти всюду разделялся более или менее ясно выраженной прослойкой на две части — верхнюю, заключающую остатки пережжённой глиняной обмазки, и нижнюю. На основании собранной керамики, поразительно перекликавшейся с таковой из Даблагомского (нижне-гомского) Нацихвари, возможно датировать верхний слой эллинистической и древнежелезной колхской эпохой, а нижний — отнести к концу бронзы[36]. Так, для верхнего слоя характерны сосуды с плоско усеченными рогатыми седловидно вогнутыми выступами на ручках, блюда и миски с карнизообразным краем, орнаментованными пересекающимися насечками, частично гребенчатого характера. Керамика эта большей частью кирпично-красного обжига, но есть пепельно-серые и темно-бурые сосуды, а также крупные урны с накладным орнаментом типа колхских (даблагомских), имеющих темную верхнюю поверхность, при красно-буром, нередко, черепке.

В нижнем слое мы особенно часто находим совершенно [подобную] даблагомской (Нацихвари) каннелированную керамику, представленную как мелкой тонкостенной продукцией, так и огромными пифосами с чернолощённой отработкой каннелюр при красно-буром черепке, как в Нижнем Гоми... В этих же нижних слоях собраны нами образцы орнаментированных сосудов, как темного, так и светлопалевого обжига. Встречаются в этом слое и крупные сосуды с накладными тяжами типа даблагомских урн, но они здесь более тонкостенны и иной выработки, приближающиеся к таковым из прибрежной стоянки в Красном Маяке и, отчасти, к Эшерской урне с двойным колхидско-кобанским погребением.

Не исключена возможность, что именно к этому слою принадлежал упомянутый выше фрагмент бурого сосуда с гребенчатым желобисто-спиральным орнаментом, поскольку в нем скорее можно видеть продукцию на ручном гончарном кругу, а не ручную лепку сосудов нижнего слоя Наохваму, хотя традиция декорировки и продолжается оттуда. По таким же соображениям, совершенно аналогичный фрагмент с гребенчатым фоном и выемчатой спиралью, [как] найденный нами в нижней толще, мы отнесли в свое время к соответствующему слою поздней бронзы (стр. 145, таб. 36)[37].

Таким образом, нам пока не удалось обнаружить в Цхалтубском Нацихвари интересующих нас отложений средней и древней бронзы, по вероятности, возможность найти их дальнейшими пробами не потеряна. В этом отношении мы имеем весьма примечательную находку, сделанную в пахотном слое, на месте шурфа № 5 у северной подошвы Нацихвари. Это половинка булавы, выточенной первоначально из гематита, который подвергся затем обжигу в железоплавильной печи и превратился в губчатое металлическое железо. По какой-то случайности это железо не было... и в таком виде было выброшено вместе с шлаком. Прекрасно сохранились типичная округло-грушевидная форма булавы

---

[36] Материалы раскопок на Нацихвари хранятся в Гос. музее Грузии, коллекция № 12—61. — Ред.

[37] Сноска в упомянутом оригинале отсутствует. В тексте указывается образец из II даблагомского слоя и на его иллюстрацию в работе Б. А. Куфтина, Материалы к археологии Колхиды, II, 1950. — Ред.

и цилиндрическая сверлина, сделанная холодным приемом в гематите и несущая на стенках прекрасно заметные поперечные борозды сверления. То, что сверление было выполнено, именно, еще в горной породе, а не металле после отжима, доказывается вторичными выступами металла на стенках сверлины, что несовместимо с процессом сверления. Таким образом, в этом замечательном предмете мы имеем уже четвертый случай находки в Закавказье, именно, на территории Грузии (три найдены в Триалети) гематитовой булавы, в точности повторяющей гематитовую булаву Алишарского холма в Малой Азии из слоя с каппадокийскими табличками рубежа III и II тысячилетий до н. э. Конечно, мы не имеем основания утверждать, что эта булава попала в плавильную печь древнежелезной эпохи на селище Нацихвари, будучи случайно извлеченной из соответствующего где-то здесь слоя древней бронзы, но это наиболее вероятно. Что касается прочих некерамических находок, сделанных в наших шурфах, то они вполне совместимы с вышеуказанной датировкой нижнего слоя, не уходящего за позднюю бронзу. Это прежде всего придется сказать относительно нашей старой находки здесь, 1940 года — кремнеього вкладыша серпа, обработанного на призматической пластинке без срезки ребра края.

Как мы уже указывали раньше, подобные вкладыши нисколько не противоречат эпохе поздней бронзы и ни в каком случае не выходят за палеометаллический период. Отнесение подобного рода серповых вкладышей к неолиту, да еще среднему... принять никак нельзя. Ни одного, сколько нибудь доказанного случая нахождения серповых вкладышей этого типа в неолите мы не знаем нигде[38].

То же следует сказать относительно ладьевидных зернотерок, многочисленные фрагменты которых, к сожалению без концевых частей, были собраны в нижних частях шурфов. Такого рода зернотерки, особенно, с плоской грубой стороной, мы находим и в Нижнем Гоми стр. 128, рис. 35) и в Наохваму (стр. 173, рис. 52_6)[39], в слое не только поздней бронзы, но и позднее его. Несомненно, более архаично выглядят костяные проколки, найденные на глубине трех метров в шурфе № 2, вместе с фрагментами рогов оленя, но, так как по керамике этот нижний слой не отличается от слоев поздней бронзы, мы принуждены относить их к этой же эпохе и видеть в этих проколках редко сохраняющуюся среди комплексов колхидско-кобанской бронзы костяную продукцию, параллельную, хотя и не повторяющую полностью формы среднего слоя в Наохваму. В данном случае мы видим...

Таким образом, проведенное нами небольшое шурфование на месте естественного холма, носящего у населения название Нацихвари, т. е. «там, где была крепость», нам удалось установить существование по северному борту разного размера [?] совершенно тождественных Нижнегомскому Нацихвари культурных отложений и полностью подтвердить сделанное там стратиграфическое наблюдение о чередовании керамических типов от эпохи поздней бронзы до эллинистического времени. Тем самым, мы получаем теперь тот памятник древнеколхского населения вокруг холма-цитадели, дальнейшее исследование которого позволит восполнить материалами непосредственной жизни и хозяйства до сих пор односторонне известную нам почти исключительно по инвентарю бронзовых... колхскую культуру.

В этом отношении большой интерес представляет открывающаяся здесь возможность изучить характер жилищ, продукт разрушения ко-

[38] Ссылка пропущена. — Ред.

[39] Сноски нет. Указания в тексте относятся к работе Б. А. Куфтина «Материалы к археологии Колхиды», II, 1950. — Ред.

торых, — необожжённая глиняная обмазка деревянной части, в ряде шурфов образует желтоватый слой над кострищами и продуктов охоты, животноводства и земледелия. В частности, нам уже удалось собрать в углистом слое шурфа № 2, на глубине 1,25 метра от поверхности, обугленные зерна, исследование которых показало, что мы здесь имеем итальянское просо могар, которое было зарегистрировано также по определению проф. Менабде в Анаклии, и, являлось, видно, одной из распространенных тогда хлебных культур (новая интересная работа Макашвили)... В отношении домашних животных мы также уже теперь можем сказать о разведении коз у жителей Цхалтубского Нацихвари. В двух случаях нами найдены рога молодых [особей] этих животных, в то время как бараньих рогов нам пока не удалось [найти].

Сходство поселения, в частности, его верхнего слоя, с Нижним Гоми заставило нас попытаться найти здесь кувшинные захоронения. Поиски увенчались успехом. К северу от холма, около колхозной фермы сел. Баноджа [было] заметно несколько, выступавших на поверхности, групп керамических фрагментов, в которых сразу легко было узнать по характеру черепка погребальные урны даблагомского типа. Раскопка одной такой группы действительно обнаружила погребение в лежащем на боку сосуде. Костяк не сохранился за исключением следов одного диафиза от ножных костей и окрашенных зеленым [окислом] коронок зубов. Именно здесь, около зубов оказались две колхидские монеты. Кроме них в погребении находились сильно разрушенные бронзовые проволочный браслет, маленький фрагмент истлевшего ленточного браслета и ассортимент глиняной посуды, состоящий из двух кувшинчиков, кубышки, маленькой мисочки и сильно фрагментированного бокальчика с расширенным коническим дном и ручкой близ венчика. Такого рода бокальчики не были найдены в погребениях в Нижнем Гоми, но они мне известны из комплексов с ажурными зооморфными бляхами позднe-эллинистического времени, как, например, в Кутаисском Музее, — инвентарь погребения из Сачхери (инв. 3656), — где мы имеем железный ленточный меч. железный топор, ажурную бляху с . . . и такого рода бокал, который мы ранее сравнивали с одной находкой на холме Диха Гузубе в Анаклии (Колхида, II, ст. 256, рис. 70). Может ли это обстоятельство нахождения подобного бокала в кувшинном погребении с. Баноджа свидетельствовать само по себе о более позднем его времени, чем погребение в Нижнем Гоми? Конечно нет. Но есть другие обстоятельства, которые позволяют подозревать несколько более поздний возраст открытого нами теперь погребения, несмотря на то, что это погребение сопровождается двумя колхидскими монетами. Ближайшее рассмотрение найденных в погребении колхидок неожиданно обнаружило их поддельный характер. Оказывается, что монеты эти отчеканены не из серебра или его более дешевых лигатур, а из какого-то легкоплавкого металла.

Несомненно, что ходячая монета не может быть изготовлена из такого легко разрушающегося материала и приходится предположить, что мы имеем в данном случае дело с имитацией, специально предназначенной для погребального обряда на той его стадии, когда реальные предметы уступили место символам, и хотя монеты по-прежнему были положены покойнику в рот, но это уже были не действительные деньги, которые мы видим в погребениях в Нижнем Гоми, а заменяющие их подражания, не имеющие на земле никакой цены. В открытом нами интересном факте остаются две, требующие дальнейшего изучения, стороны, связанные: одна с процессом идеологического переосмысления ритуального акта, предполагающего метаморфозу монеты, и дру-

гая — с возникновением соответствующей технологии получения легкоплавильных сплавов для подобных имитаций.

Что касается возможности отнести исследованное погребение действительно к более позднему времени, то об этом отчасти свидетельствует и форма браслета, потерявшего характерную черту, которая отличала особую черту браслетов, распространившихся в Грузии, особенно на территории Колхиды, в ахеменидское и раннеэллинистическое время — вогнутую спинку. Подобного вгиба, отмечаемого нами на браслетах из соответствующих погребений в Нижнем Гоми, в Эшери, в Триалети, в Дзаврулчае и пр., мы здесь уже не видим.

Изготовлению такого рода имитации мог способствовать недостаток ходкой монеты после прекращения чеканки колхами... Мы закончили обследование Сазано-Зестафони и среднего течения Риона по правобережью, на протяжении от Гумати до Баши в пограничных частях трех районов — Кутаисского, Цхалтубского и Самтредского, где экспедицией отмечены, зафотографированы и обмерены наряду с жилыми холмами и курганы погребального типа.

II. БАССЕЙН ВЕРХНЕЙ КВИРИЛЫ

Раскопки были произведены на пунктах около селений Иван Цминда, на могильнике в урочище Начеркезеви на западной окраине Сачхере, и у селения Бжиневи Чиатурского района.

1) В селении Иван Цминда местным жителем Мина Цкитишвили найдены, при добыче камня для стройки на выступлении легкого возвышения к западу от селения, два мелких топора, переданных Ираклию Кавтарадзе. Один из них поступил от Ираклия в Музей Грузии в 1944 году. На указанном находчиком месте, находящемся теперь частично под виноградником, нами была заложена траншея длиною в 5 метров с запада на восток и шириной в 2 метра. Восточный конец траншеи упирался в виноградник. Именно в этом конце, в одном слое на глубине около метра, оказались следы разрушенного погребения с частями сосудов, сохранившихся . . . в то время как остальные части были выброшены раскопом. Не подлежало сомнению, что найденная керамика относилась ко времени найденных топоров и, видимо, являлась [частью] связанного с ними погребального инвентаря. Вся остальная траншея на запад прошла по обнаженному выборкой камня грунту. По-видимому, камень был сосредоточен в искусственной насыпи, покрывавшей могильник, хотя ниже по холму на север камень, но уже другого характера — известняк, продолжал извлекаться здесь из естественных его пластов, как это видно по находящемуся здесь углублению. Что же касается могильника, то продолжение его следует искать уже в пределах колхозного виноградника, где мы в данном случае от дальнейших раскопок воздержались.

2) Второй раскопанный нами объект в урочище Начеркезеви также оказался расположенным на выпуклом волнообразном возвышении по краю шлейфа горной гряды Модинахе, и частью по юго-западному его склону, находившемуся под снятым кукурузным полем, свободным от виноградников, со всех сторон подступающих к этому склону. То, что это место оказалось не разработанным под виноградники до сих пор, объясняется отчасти тем, что проведенные мною в 1939 году раскопки в центре выпуклины извлекли большое количество камня, которым оказалась теперь заваленной окружающая площадь. Именно в этих местах, к северу и юго-западу от старой раскопанной площади были заложены нами траншеи. Северный разрез обнаружил продолже-

ние погребения под каменной насыпью, как в 1939 году. Сняли всю площадь в 75 кв метров и на этой площади обнаружили всего три погребения. Костяк завалился непосредственно камнями насыпи, очень плохо сохранились кости, большей частью раздроблены давлением камней. Юго-западный разрез в нижней части склона прорезал двухметровую толщу суглинистого наноса, в котором на стенке траншеи обозначилась в одном месте коническая яма с перегнойной линзой сверху, точно, будто от полностью истлевшего деревянного покрытия. В черноземе был найден фрагмент керамики явно древнего типа. Это обстоятельство послужило поводом к снятию всего двухметрового слоя из свободной площади в 120 кв. м. На этой площади обнаружилось 16 могильных ям, из которых только одна большая, площадью в 2,75×1,9 м оказалась разграбленной, а остальные 15 были отпрепарированы и зафотографированы по-отдельности и все вместе. Благодаря сравнительно удовлетворительной сохранности костей, здесь удалось, во всех случаях, установить положение и ориентацию погребенных: женских преимущественно на правом боку головой на запад (. . . .), мужских на левом боку, головой на восток. Одно парное погребение, мужское и женское, было ориентировано головой на север.

Позже энеолитический возраст могильника хорошо определился характером богато представленного здесь керамического материала прекрасной ручной лепки, с полушарными ручками, характерными профилями и своеобразными техническими приемами отделки сосудов, а также прочим инвентарем, особенно погребения № 10, где находились одновременно два медных клинка с откованными лезвиями, ассортимент миниатюрных кремневых треугольных стрел, стержневой и прекрасно, в совершенстве обработанный наконечник копья такой же формы из красного кремня, с положенными здесь кремневыми отщепами, которые свидетельствуют об изготовлении этих орудий близко от места погребения[40].

Женское погребение характеризуется полутораспиральными и круглыми завитками и двумя характерными видами булавок с молоточными, или точнее катушечными головками и с окрученными головками, выходящими из верхнего стержня и делающими здесь двойные петли (. . . . .). Наличие последних булавок, впервые нами отмеченных и более нигде на Кавказе не найденных, представляет особый интерес, поскольку этого рода булавки, благодаря своей крайне специфической форме и определенной локализации, давно заслуженно являются руководящими формами при выделении памятников, относящихся к ранним этапам бронзы придунайских стран, куда эти булавки проникают.

3) Что касается третьего объекта — кургана в сел. Бжиневи, то проведенная нами шурфовка показала, что он прéдставляет собою, как большинство здешних курганов, естественный холм, образовавший путем размыва горизонтальных слоев известняка. Этот холм лишь немного более повышался искусственной насыпью, которая в данном случае покрывала центральную неглубокую воронку,—яму, прорезавшую пласт известняка и углубившую естественный грунт холма. Поскольку как раз над ямой в центре находился триангуляционный знак, а яма явно носила следы поздней . . . . от дальнейшего исследования холма решено было отказаться.

Ввиду того, что курган ясно подвергался значительной перекопке жителями крепости на нем, поскольку были неоконченные строения, сле-

---

[40] Материалы раскопок могильника хранятся в Гос. музее Грузии, колл. № 9—61.— Ред.

ды которых в виде крупных кусков цемента находим глубже в засыпи ямы, от дальнейшего исследования холма решено было отказаться; этот курган вряд ли будет представлять интерес.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

III. БАССЕЙН Р. ПРОНЕ

Раскопки были произведены нами здесь на четырых объектах:

1). Большой погребальный курган Нацар Гора на границе мугутских и дванских угодий. Курган этот, отмеченный под указанным именем на пятиверстной карте военно-топографического отдела, был впервые осмотрен, заснят и обмерен маршрутной археологической экспедицией 1945 года[41]. Пятиметровой высоты насыпь кургана, достигающая 10 метров в диаметре, резко выступает среди совершенно равнинной местности и издали хорошо заметна. Ничто внешне не оправдывает наименование кургана зольным холмом (Нацар гора), так как никаких признаков золы или огня нам нигде заметить не удалось. Насыпь всюду состоит из довольно рыхлой желтоватой смеси с маломощным почвенным покровом. В 1949 году мы подвергли холм частичной раскопке с целью выяснения структуры и насыпи и провели работу, следуя вдоль прорезавшего ее хода, который привел нас сбоку, — с юго-востока, к впускному погребению древнежелезной эпохи, вертикально опущенному сквозь всю насыпь в грунт под курган в центральной его части. Поскольку это погребение оказывалось, таким образом, моложе насыпи, необходимо было провести более полную раскопку памятника, чтобы выяснить его возраст и назначение. Эту задачу мы и поставили перед экспедицией этого года. Мы решили произвести полное снятие всей пятиметровой насыпи на площади 200 квадратных метров в центральной части кургана, хотя для этого требовалось извлечь и вынести до 1000 кубометров земли. В результате произведенной работы, на открытой площадки, под насыпью кургана, было обнаружено колоссальное кострище в 25 квадратных метров площадью. Сила огня свидетельствуется тем, что поверхность почвы под огнем оказалась пережжённой до кирпично-красного цвета на глубину 10—15 см. Общий обугленный слой достигал до полуметра и сверху был забросан слоем ручного камня, который весь потрескался от жара. В краевых частях кострища можно было заметить остатки не вполне сгоревших бычьих костей. В пределах огня ни одного фрагмента керамики отмечено не было, но у самого западного края, на уровне почвы, оказалась поставленной группа из пяти больших сосудов, совершенно нетронутых огнем и лишь раздавленных тяжестью насыпи. Недалеко от них был поставлен еще один, небольшой, чернобурый сосуд[42], по профилю, орнаменту и общему характеру близкий керамике с глубоко (занозисто) резным орнаментом из триалетского безямного кургана VIII («Тумасын Тепеси»). Поскольку этот тип керамики в Триалети не был ни разу зарегистрирован в ямных курганах[43], у нас сразу явилось подозрение на отсутствие ямы и в этом кургане. Это действительно подтвердилось: никаких следов ямы нигде обнаружено не было. Напротив, удалось установить, что прах сожжённого покойника, состоящий из нескольких обгорелых фрагментов нижней челюсти и пепла в миниа-

---

[41] Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, табл. XV, 3.

[42] Коллекция Гос. музея Грузии, № 34—61. — Ред.

[43] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, табл. LXXXV, стр. 84.

тюрной урне, был положен в небольшое углубление в кострище в верхнем слое почвы. Таким образом, удалось установить с значительной долей вероятности синхронность кургана Нацар-гора с некоторыми безъямными курганами Триалети эпохи средней бронзы. Тем самым, получил значительное освещение вопрос, который нам приходилось решать за неимением прямых . . . , исходя лишь из косвенных данных, — о ритуале погребения племенных вождей цветущей поры триалетского культурного очага эпохи бронзы по типу погребения хеттских царей.

Так, мы писали[44], что отсутствие человеческих костей в раскопанных нами курганах этой поры в Триалети «заставляло нас подозревать, при удовлетворительной в то время сохранности костей животных, что мы имели дело с кремацией... Однако попытки обнаружить обожжённые кости покойника или золу с черепками глиняных урн не увенчались успехом и вопрос остался открытым», и «только недавние публикации записей хеттского ритуала кремации царей в Хатушаше позволяют поставить вопрос, не клался ли сожжённый прах, как там, на устланное ложе». В данном случае, хотя и на другой территории, но явно культурно связанной с Триалети единством керамики, нам удалось вполне реально обнаружить применение огня для сожжения праха знатного лица, для которого был насыпан курган, и изучить обстановку кремации в несколько иных, явно отличных от Триалети формах. Эти различия могут объясниться и все-таки несколько иной, как мне представляется, немного более поздней эпохой насыпи юго-осетинского кургана, так как наряду с упомянутыми мною сосудами близкого к триалетским безъямным курганам типа, другие сосуды высокой баночной формы скорее находят параллели в инвентаре несомненно несколько более позднего могильника с скорченными костяками на территории лесокомбината в г. Сталинири. Это обстоятельство в свою очередь бросает некоторый свет на другой вопрос, связанный с курганами Триалети и нами полностью в свое время не разрешенный, какие курганы эпохи средней бронзы надо полагать там более древними — ямные или безъямные. Некоторый свет на этот вопрос мы пробовали пролить, исходя только из стилистического анализа чеканки оленей на двух серебряных сосудах, кубке и ведерке из безъямного и ямного курганов и отдали приоритет, в отношении древности, последнему перед первым[45]. В данном случае мы приобретаем добавочное основание видеть именно в безъямных курганах Восточной Грузии эпохи средней бронзы явление более позднего порядка, чем погребение в колесницах в обширных ямах под курганной насыпью.

К сожалению, нам приходится во всех этих вопросах базироваться исключительно на керамике, поскольку ни одного металлического предмета нами здесь найдено не было. Конечно, это не значит, что металлический инвентарь совсем покойнику не был положен, хотя близкие по времени, как выше было указано, правда, рядовые погребения на территории лесокомбината в Сталинири не содержали совсем никаких металлических предметов, за исключением одного бронзового украшения в одном погребении, и при покойнике находились только глиняные сосуды в большом количестве. В данном же кургане под столь огромной насыпью было погребено лицо незаурядное, а в аналогичных случаях в Триалети обычно находились дорогие предметы покойного, иногда сосредоточенные в одном только пункте. Так, на большой погребальной площади вышеупомянутого кургана VIII (Тумасын Тепеси)

---

[44] Б. А. Куфтин, цитир. соч., стр. 81.
[45] Б. А. Куфтин, цитир. соч., стр. 86—88.

золотое ожерелье и завитки, составлявшие весь металлический инвентарь этого кургана, находились в кучке сложенные в яму среди костей животных и керамики. В соседнем ямном кургане VII (Апостолин Тепеси) единственным предметом, кроме керамики, была золотая чаша, положенная в один из глиняных сосудов и найденная под его осколками. Эти наблюдения заставили нас провести тщательное обследование всей погребальной площади как в толще гумусированного слоя, так и сняв его полностью; никаких следов тайниковых углублений нами замечено не было. Только одно место около двух с половиной квадратных метров площадью, в расстоянии одного метра к северо-западу от большой группы сосудов, было явно потревожено крутым раскопом (шириной в 1,2 метра), ориентированным с юга на север. Если действительно через этот ход были унесены какие-либо металлические предметы, ознаменовавшие . . . . положение погребенного, то это могло быть сделано только лицами, участвовавшими в погребальном ритуале, точно знавшим и отметившими себе пункт, куда направить сквозь пятиметровую насыпь свой ход. Ход был нами тщательно изучен, он прошел рядом с группой сосудов, не потревожив ни одно из них. Дно хода было засыпано обгорелыми камнями, которые грабители сняли с намеченного места, чтобы обнажить там грунт. Никуда далее этот раскоп не пошел.

2. Два кургана в районе селения Ц у н а р и были обнаружены разведками этого года. Один курган расположен на верху холма на западном борту долинки, называемой Додоти-Пилиани, в урочище «Титахом», то есть «земля Тита». Его невысокая, всего метровой высоты насыпь хорошо выделяется благодаря тому, что по краям заросла кустарником. В диаметре насыпь достигает 20 метров. В центре ее имеется небольшое углубление, которое с первого взгляда можно принят: за след раскопа, хотя курган, по-видимому, не раскапывался. По снятии насыпи, состоящей из черной земли и камней в центральной части кургана, как раз под углублением обнаружились белые мергелистые выкиды, наложенные на черноземный почвенный покров. По расположению выкидов легко было найти и саму яму очень небольшого для кургана размера, всего лишь 2 на 1 метр, вытянутую с юга на север. Яма была завалена той же черной землей и камнями, из которых состояла насыпь. По извлечении засыпи ямы на глубине 60 см от поверхности почвы, под насыпью обнаружилось дно ямы, на котором не находилось ни одного предмета и ни одного черепка посуды.

Второй курган по размеру и внешнему виду мало отличался от первого. Расположен он также на гребне небольшого возвышения около священной рощицы, где на другом курганообразном возвышении сохранились следы разрушенной церкви «Дзуара», селения Галуата. Круглая насыпь кургана высотой 1,2 метра и 20 метров в диаметре, была нами разрезана с южной стороны, площадью в три метра ширины и 12 метров длины, по уровню грунта. В центре кургана во всю ширину площади наметились мергелистые выкиды по краям погребальной ямы, размер которой оказался 3,1 на 2,1 метра. Яма была заполнена камнем и черной землей. У северного края ямы, почти на самом верху, обнаружились отдельные, сильно истлевшие человеческие кости, которые продолжали попадаться у этой стенки между камней засыпи ямы до глубины 1,2 метра от ее верхнего края. При этом, никаких следов вынесенной со дна ямы керамики не отмечалось. Видно, кости провалились в яму сверху, вместе спровалом туда засыпи после истления деревянного покрова, который здесь надо предполагать. После тяжелой препарировки дна ямы в плотном запресованном хрящеватом слое, от-

крылось десять сильно раздавленных глиняных сосудов разной величины, к югу от них . . . . и фаланговые кости быка, по-видимому, оставшиеся от положенной здесь его шкуры, а к северу — кости барашка и между ними — медный клинок кинжальчика с плоским язычком, специально покрытым зазубринами, чтобы лучше держаться в черенке[46]. Несмотря на примитивную форму кинжальчика, погребение на основании керамики (насколько предварительно о ней можно судить), относится к эпохе средней бронзы, возможно к ее началу. Костей человека на дне погребальной ямы не оказалось совсем.

Раскопка Галуатского кургана дала, таким образом, первое раскопанное на территории Юго-Осетии, вполне цельно сохранившееся курганное погребение, синхроничное триалетским курганам цветущей поры, но принадлежащее, по-видимому, родоначальнику небольшого и небогатого рода.

3). Могильники у Терегванского сельсовета, в сел. Дзагина. Место этого могильника было отмечено нашей прошлогодней археологической разведкой, когда сотрудником экспедиции С. Надимашвили были обнаружены здесь в промоине канала черепки посуды энеолитического облика и доставлено сведение о находке по соседству, в сел. Терегвани, каменного шлифованного топора. Проведенные нами разрезы по двум сторонам канала ниже шлюза, обнаружили погребения с энеолитической керамикой по западному берегу и с древнебронзовой — по восточному. Дальнейшая расчистка площади показала, что мы имеем дело с двумя могильниками или скорее разновременными частями одного могильника, перерезанного оврагом. Всего в обоих могильниках было расчищено и отпрепарировано 10 грунтовых погребений по пяти в каждом. Могильные ямы обозначились под сплошным покровом современной почвы, образовавшейся уже явно на последующем наносе, покрывшем слой древней почвы. Когда последняя была освобождена от верхнего покрова, на глубине 60—80 см обозначились могильные ямы, закрытые большею частью небольшими каменными насыпями, хорошо дифференцированными на западном могильнике и сливающимися в сплошные широкие пятна на восточной стороне, где непосредственно под камнями и оказывались костяки, большею частью на правом боку, головой в западную сторону. Плохо сохранившиеся кости в мокрой глине препарировались с трудом. Костяк обычно сопровождался одним-двумя большими сосудами, у ног одной миской (нередко с миниатюрной тонкоствольной ручкой, типа Ташбашской в Триалети)[47], а также, иногда, и каменными зернотерками[48]. Мелкий инвентарь состоял в женских погребениях только из украшений, среди которых существенные для датировки могильника спиральные медные браслеты, близкие по типу сачхерским, полутораспиральные круглые завитки и медная булавка с листовидной головкой, заканчивающейся снизу двумя волютами, как золотая[49] из одного триалетского небольшого курганного погребения (№ XXII) с ингумацией покойника и как медная же, несколько более поздняя, из одного кур-

---

[46] Инв. Гос. музея Грузии, № 44—61:18 (кинжальчик); сопровождающей керамики из данного погребения в фондах Музея не обнаруживается. — Ред.

[47] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, I, 1941, стр. 117, рис. 126-б.

[48] Эти материалы Дзагины составляют коллекцию Гос. музея Грузии, № 32—61. — Ред.

[49] Б. А. Куфтин, К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии, Кр. сообщ. ИИМК, вып. VIII, М.-Л., 1940, стр. 12, рис. 4.

ганного комплекса в Нальчикском Музее (инв. 487/1925)[50], найденная вместе с прекрасным, очень крупным каменным сверленным топором. К мужскому погребению, костях которого не сохранился, или, скорее, погребение было разрушено, относим небольшой медный клинок кинжала, типа весьма архаичного, без дифференциации насадочного язычка, т. е. того типа погребен [?] на северном склоне Кав[казского] хребта, [который] послужил для исследователей одним из сильных мотивов установки стадии майкопского кургана сравнительно с курганом. . . на основе стратиграфии . . . . Тем самым, определяется, как мне кажется, и место этого могильника, с его до сих пор неизвестным в Грузии культурным обликом может быть придем уже к концу периода древней бронзы, т. е. к следующим этапам за открытыми и описанными нами сачхерскими могильниками. Напротив, погребения на западной стороне Дзагинского канала придется, видимо, отнести к одной из более ранних стадий сачхерской ступени древней бронзы и синхронизовать их с теми погребениями в Сачхере и Корети, которые характеризуются более первоначальной, небольшого размера, формой булавки с окрученной головкой[51]. Эти булавки нам удалось теперь проследить, по находке здесь, на территории Восточной Грузии в сопровождении керамики, непосредственно генетически связанной с керамикой Куро-Аракского энеолита. Это обстоятельство находится в полном соответствии с установленным прошлогодней нашей экспедицией фактом, что узкочеренковые сачхерского типа клинки с отбитой проковкой острой кромки лезвия входят на территории Юго-Осетии в один погребальный комплекс с типичными позднеэнеолитическими сосудами (погребение на базе Квайсастроя в Сталинири). Следовательно, сделанное нами еще в 1939 г., на основании первого добытого керамического материала из Сачхерского погребения предположение[52] о стилистическом и техническом единстве керамического производства эпохи древней бронзы в бассейне Верхней Квирилы и в энеолите Триалети, не только находит с каждой экспедицией все больше подтверждений, но превращается в ключ для решения проблемы об основном этническом субстрате, оформлявшемся в процессе перехода к плужному земледелию и развития металлургического производства на территории Западного и Центрального Закавказья.

Скорченные костяки западной части Дзагинского могильника, в отличие от восточных, помещались в несколько более глубоких ямках, обычно достигавших третьего (по счету сверху) слоя погребальной почвы, и сопровождались всего лишь одним глиняным сосудом в форме широкогорлой кубышки, как в энеолитическом погребении в Гуниа-Озини[53]. Металлического инвентаря, за исключением вышеупомянутой замечательной булавки с окрученной головкой, найдено не было.

Любопытно, что в расстоянии 12,5 м от этого могильника, к северу, были обнаружены нами особые, круглые с вертикальными стенками ямы около 1 м в диаметре, вырытые в ту же эпоху, как могилы на глубину до 2 м, и заполненные в своей нижней части пережжённой

---

[50] Б. Е. Деген, Курганы в Кабардинском парке, г. Нальчик, Материалы и исследования по археологии СССР, № 3, М.-Л., 1941, стр. 249, табл. X—2.

[51] Б. А. Куфтин, Археологические маршрутные экспедиции 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, стр. 65, 66 и 80, табл. LXVII, б и LXVIII, б.

[52] Его же, К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии, Кр. сообщ. ИИМК, вып. VIII, М.-Л., 1940, стр. 14, 34; и цитир. соч., стр. 75—78.

[53] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси, 1948, стр. 43, табл. XLIII, б. и XLIV—1,2.

землей, углем, глиняной обмазкой и разбитой посудой энеолитического типа. Такого рода ямы, еще более глубокие, мы ранее встречали близ Бешташенской циклопической крепости[54] и в Кикетах на энеолитическом селище с древним могильником, где мы их склонны были считать какого-то рода культовыми очагами. Раскопка одной из таких ям в Дзагина обнаружила существование на дне, под черепками разбитых сосудов и дисковидных крышек к ним, специального, оформленного на угольной прослойке пола из обожжённого саманного глиняного теста, кладко обмазанного сверху тонким слоем глины, орнаментированной лощением, как мы это наблюдали на «сакральной» энеолитической площадке в с. Гуниа-Озни[55]. При препарировке этого пола можно было ясно заметить его крестообразное строение: как бы плавно выступающие от центра четыре лопасти, расширяющиеся к периферии и упирающиеся там в слегка возвышенный борт. Это наблюдение заставило нас по-новому вспомнить в третий уже раз[56], в связи с энеолитическим слоем в Грузии, крестообразные глинобитные жертвенники, открытые Т. С. Пассек в трипольских жилищах во Владимировке[57], в бассейне Буга.

Только дальнейшими раскопками можно надеяться уяснить значение подобных ям и их взаимоотношение с местами погребений, которые оказываются вблизи к этим ямам, или как частям жилого комплекса, но отмеченной нами уже ранее связи энеолитических погребений с жилищами . . . . или же, напротив, окружаются ими, как жертвенниками погребального пункта.

IV. БАССЕЙН Р. ЛИАХВИ

1) Культовой холм Кулбакеби. Холм был зарегистрирован как археологический памятник разведкой 1944 и 1945 гг. Археологическая маршрутная экспедиция 1949 года установила, на основе изучения собранного на поверхности холма подъемного материала, существование в холме слоя энеолитической эпохи, что и было выявлено раскопками 1950 года. Была открыта культовая площадка с отпрепарированным полностью круглым жертвенным очагом, общего типа для культуры Куро-Аракского энеолита от Еревана (Шенгавит) через Триалети во внутренней Картли, и с сохранившимися вокруг, частично в целом виде, сосудов, мисок, трехручных кувшинов и кубков, и тут же—полностью глинобытная платформочка с пеплом и сожженными костями человека. В этом году была снята полностью до того же древнего уровня соседняя площадь в 60 квадратных метров в юго-восточном направлении. Культурный слой энеолитической эпохи сохранился лишь в двух пунктах в виде скопления керамических обломков на площади в 3 на 1,5 метра и плохо сохранившегося, сильно скорченного на левом боку человеческого погребения (часть черепа и нижняя кость со ступней) головой на запад, на небольшой подстилке, замощенной плоскими каменными плитами[58]. На всей остальной площади

[54] Его же, Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси, 1941, стр. 114.

[55] Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Цалкинском районе в 1947 году, стр. 30, сл.

[56] Б. А. Куфтин, Цитир. соч., стр. 41; Его же, Урартский «колумбарий», стр. 162.

[57] Т. С. Пассек, Периодизация Трипольских поселений, Материалы и исследования по археологии СССР, № 10, М.-Л., 1949, стр. 83 сл.

[58] Часть этих раскопочных материалов Кулбакеби 1950—1951 гг. хранится в Гос. музее Грузии, колл. 30—61. — Ред.

мы имели культурный мусор среди беспорядочного навала камней с переводимыми уже зольно-углистыми прослойками, содержащими мелкие обломки глиняной обмазки, и в небольшом количестве, отдельные черепки керамики самого конца бронзы, типа общего для верхнего слоя большинства культовых холмов Юго-Осетии и Внутренней Картли. К юго-западу от вышеупомянутого скопления энеолитической керамики, где среди полушарных ручек, обломков крупного пифоса, кусков от дисковидных крышек были найдены фрагменты парадной миски с рельефно моделированной поверхностью, определилась изолированная куча камней, как бы покрывавших погребение. Оказалось, что под этими камнями находилась заваленная камнями и залитой рыхлой землей круглая, воронкообразно расширяющаяся книзу, яма, в полтора метра диаметром наверху, вырытая на глубину 1,5 метра в плотном каменистом делювии. Среди золы попадались кости животных и редкие черепки поздне-бронзовой и древне-железной эпохи. Принадлежала ли эта яма энеолитическому комплексу, трудно сказать, во всяком случае, она была уже порожней, когда начала заполняться мусором в урартскую эпоху.

Общая, вскрытая нами в прошлом и в этом году, площадь на Кулбакеби слишком еще мала, чтобы решить в целом вопрос о характере всего памятника и его истории, но нашей задачей было предварительное выявление в доступном нам пока масштабе, по возможности, наиболее разносторонних проявлений производственно-хозяйственной деятельности и культуры населения Грузии в эпоху мощного подъема производительных сил с появлением плужного земледелия и освоения выплавки металла, особенно из сернистых... руд.

Как показывает предложенный материал, нам это удалось в значительной степени осуществить работой маршрутной экспедиции 1951 года.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სამუზეუმო საქმე — МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

ს. გოლქვაძე

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპოზიციები

ქართველი და რუსი საზოგადოების პროგრესული ნაწილის ინიციატივით საიმპერატორო რუსული გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიურ განყოფილებასთან 1852 წელს დაარსდა მუზეუმი; იგი ფართო საზოგადოებისათვის გაიხსნა 1855 წლის სექტემბერში. გამოფენაზე წარმოდგენილი იყო შემოწირულების გზით შემოსული ბოტანიკური, ზოოლოგიური, ეთნოგრაფიული და არქეოლოგიური, დაქსაქსული მასალები. 1861 წელს რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიური განყოფილების ხელმძღვანელობაში მომხდარმა ცვლილებებმა გამოიწვია მუზეუმის თანდათანობითი ლიკვიდაცია, ხოლო 1864 წელს იგი დაიხურა. მუზეუმის მიერ ჩატარებულ მუშაობას უკვალოდ არ ჩაუვლია. მასში დაგროვილი მასალა გადაეცა კავკასიურ მუზეუმს. ეს მასალა დღესაც ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებში, მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება, როგორც მუზეუმში შემოსულ პირველ ექსპონატებს.

1867 წლის 2(14) იანვარს, თბილისში სერგიევის ქუჩაზე (ამჟამად მაჩაბლის ქუჩა) კერძო სახლის სამ ოთახში, ოფიციალურად გაიხსნა კავკასიური მუზეუმი. ამ დროიდან მუზეუმს საქმიანობა არ შეუწყვეტია და ამჟამად ცნობილია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის სახელწოდებით.

კავკასიურ მუზეუმს მისი დაარსების დღიდან 39 წლის მანძილზე ხელმძღვანელობდა დოქტორი გუსტავ ივანეს ძე რადე, ტომით გერმანელი ქ. დანციგიდან, პროფესიით ბუნებისმეტყველი. 1864 წლიდან მეფისნაცვლის მთავარი სამმართველოს დავალებით იგი აწარმოებდა კავკასიის მხარის ბუნების შესწავლას. მეცნიერული მოგზაურობების და მოკლევადიანი ექსკურსიების შედეგად მან, საკმაო რაოდენობით შეკრიბა ბოტანიკური, ზოოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალა. ამ მასალების დასაცავად დაქირავებული იყო ბინა, სერგიევის ქუჩაზე, ცოვიანოვის სახლში. უახლოეს დროში საზოგადოების ინტერესი დაგროვილი მასალისადმი იმდენად გაიზარდა, რომ კვლავ დაისვა საკით-

ხი მუზეუმის დაარსების შესახებ. მეფისნაცვალმა 1865 წლის 2 ივლისს დაამტკიცა კავკასიური მუზეუმის დაარსების პროექტი. მუზეუმი მნახველთათვის, როგორც აღვნიშნეთ, გაიხსნა 1867 წლის 2(14) იანვარს, იგი წარმოადგენდა კომპლექსური პროფილის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმს. რეფორმის შემდგომ პერიოდში ასეთი მუზეუმები მრავლად იყო რუსეთის იმპერიაში. გახსნის დღეს მუზეუმში ნაჩვენები იყო გეოლოგიური, ბოტანიკური, ზოოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალები. ეს იყო ჩვენება ფონდებისა და არა სამუზეუმო ექსპოზიციისა. მუზეუმი მნახველთათვის ღია იყო კვირაში სამჯერ.

1868 წლის აგვისტოდან დაიწყო ახალი სამუზეუმო შენობის მშენებლობა, რომელიც დასრულდა 1869 წელს; ამის შემდეგ ერთი წლის განმავლობაში მუზეუმი აწესრიგებდა ფონდებს და გასახსნელად ამზადებდა ახალ გამოფენას. 1870 წლის 1 სექტემბერს მუზეუმის გამოფენები გაიხსნა ახალ შენობაში. ეს შენობა მოთავსებული იყო მუზეუმის დღევანდელ ტერიტორიაზე. ახალ შენობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მუზეუმის საერთო წინსვლისათვის და კერძოდ საექსპოზიციო სამუშაოთა გაშლისათვის.

1875 წლის მოკლე მეგზურის მიხედვით მუზეუმის ექსპოზიცია შედგებოდა 5 განყოფილებისაგან. იგი წინა გამოფენასთან შედარებით მნიშვნელოვნად გამდიდრებული იყო მასალებით, ხოლო ექსპოზიციის მოწყობის მხრივ დიდად არ განსხვავდებოდა წინამორბედი ექსპოზიციისაგან. მხოლოდ ზოოლოგიურ განყოფილებაში გაჩნდა მისწრაფება ცხოველთა ბიოჯგუფებად გაერთიანებისა, ე. ი. მათი წარმოდგენისა ცხოველებისათვის დამახასიათებელ გარემოში.

მუზეუმი ღია იყო კვირაში სამჯერ.

ზემოაღნიშნული ექსპოზიცია, არსებობდა 1878 წლამდე. ამ ხნის განმავლობაში ხდებოდა მისი შევსება ახალი მასალებით, მაგრამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ განუცდია.

1881 წლის სექტემბრისათვის თბილისში დანიშნული იყო მეხუთე საერთაშორისო არქეოლოგიური კონგრესი. მუზეუმის დირექტორმა ისარგებლა ამ შემთხვევით და ადვილად მიიღო ნებართვა არსებულ შენობაზე სართულის დაშენებისა, არქიტექტორ ზალცმანის პროექტით. დაშენებასთან და ახალი ექსპოზიციების მოწყობასთან დაკავშირებით მუზეუმი დახურული იყო 1879 წლის ოქტომბრიდან 1881 წლის სექტემბრამდე. ადრე მოწყობილი ექსპოზიციები მშენებლობის დროს ხელუხლებლად დარჩა.

«Как раз к назначенному сроку в Музее было все готово, чтобы торжество при открытии конгресса 9 сентября 1881 года, закончить торжественным открытием Музея» [2]. აღნიშნავდა რადე.

მუზეუმის ექსპოზიცია კონგრესის მონაწილეთა წინაშე წარსდგა მნიშვნელოვნად გაფართოებული და შევსებული სახით. ნაცვლად სამი ოთახისა, რომელშიც მოთავსებული იყო მუზეუმი 1867 წელს, ახლა მის განკარგულებაში იყო დიდი შენობა, 17 საექსპოზიციო დარბაზით.

„საზოგადოებამ დაათვალიერა მუზეუმი და დარწმუნდა, რომ ამდენი შრომა და ხარჯი უბრალოდ არ ყოფილა თურმე გაწეული, რომ ესეთი მუზეუმი, როგორც აქვს ეხლა ჩვენს ქალაქს, ბევრ ევროპის ქალაქს დაამშვენებდა... მართლა საუცხოვოდ მორთული და მდიდარი მუზეუმი აქვს ჩვენს ქალაქს“ — წერდა გაზ. „დროებაში“ ი. მეუნარგია.

იმ დროს ექსპოზიციები და ფონდის საცავები ერთმანეთისაგან არ იყო გამოყოფილი, ეს ჩანს განსაკუთრებით გეოლოგიისა და ბოტანიკის განყოფი-

ლებებში. გარდა ზოოლოგიისა და ეთნოგრაფიის განყოფილებებისა, ექსპოზიციების მოწყობის მხრივ ცვლილებები არ მომხდარა.

გეოლოგიის განყოფილება მნიშვნელოვნად იყო შევსებული ახალი კოლექციებით. მასალა წინანდებურად განლაგებული იყო რაიონების, ზოგ შემ-

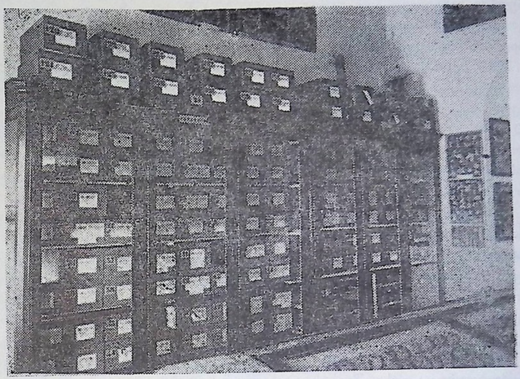

სურ. 1. ბოტანიკური განყოფილება, ს აერთო ხედი.

სურ. 2. ზოოლოგიის განყოფილება, საერთო ხედი.

თხვევაში კი, სტრატიგრაფიის მიხედვით: ცალკე იყო გამოყოფილი ის სასარგებლო ნამარხები, რომლებიც გამოიყენებოდა კავკასიაში. უხვად. იყო წარ-

მოდგენილი აგრეთვე დამხმარე მასალა, რუკები, პრილები, კატალოგები, სურათები, ტაბულები და სხვ....

ბოტანიკური განყოფილებაც შევსებული ჩანდა ახალი მასალებით. დამახასიათებელი მცენარეულობა წარმოდგენილი იყო სარტყლების მიხედვით, ქვედა სარტყლიდან ალპურ ზონამდე. მასალების განაწილებაში ზოგ შემთხვევაში გამოყენებული იყო ჯერ კიდევ დაუხვეწავი. ბუნებრივი სისტემა — უმდაბლესიდან (სპოროვანები), უმაღლესამდე (ყვავილოვანი). აქაც დამხმარე მასალა ფართოდ იყო გამოყენებული.

გზამკვლევისა და ფოტოსურათების მიხედვით გეოლოგიისა და ბოტანიკის განყოფილება უფრო ფონდის საცავს ემსგავსება, ვიდრე ექსპოზიციას (სურ. 1).

ზოოლოგიის განყოფილებაში ბიოჯგუფები თანდათან უმჯობესდებოდა და ბოლოს ერთი ჯგუფი — ლენქორანის ჭაობის ფრინველები, წარმოდგენილი იყო სრული დიორამის სახით. ცხოველები (ხერხემლიანები) გაერთიანებული იყო მრავალ ბიოჯგუფში. ცხოველთა ფიტულები უმეტესად განლაგებული იყო ვერტიკალურად, ბუტაფორულ კლდეებზე (სურ. 2). ამ ხერხის გამოყენებით მიღწეული იყო ორი მიზანი, ცხოველთა ჩვენება ბიოჯგუფში და საექსპოზიციო ფართობის ეკონომია.

პირველად ამ გამოფენაზე იყო წარმოდგენილი ცხოველთა ენდემური სახეები მაგ., კავკასიური დომბა, როჭო და სხვ...

ამ დროისათვის რუსეთში უკვე რამდენიმე ეთნოგრაფიული მუზეუმი არსებობდა, ამის გარდა სხვადასხვა პროფილის მუზეუმებსაც ჰქონდათ ეთნოგრაფიის განყოფილებები, მათ შორის კავკასიურ მუზეუმსაც. ეთნოგრაფიული ფონდის შევსება არ იყო გეგმაზომიერი და ხდებოდა უმთავრესად კერძო შემოწირულებებით, ამიტომ ის შედგებოდა დაქსაქსული კოლექციებისაგან. მასალის დაქსაქსულობა და ხალხების სიჭრელე თავს იჩენდა ექსპოზიციაშიც.

ეთნოგრაფიის განყოფილებაში ექსპონატები განლაგებული იყო დანიშნულების მიხედვით, მაგ., იარაღი, მუსიკალური ინსტრუმენტები, ქალის სამკაული, თავსამკაული, ჭურჭელი და სხვ... ეს საგნები არ წარმოადგენდა, მხოლოდ კავკასიის ხალხების კუთვნილებას, ერთმანეთის გვერდით გამოფენილი იყო თურქული, სპარსული, ქურთული, ქართული, დონის კაზაკებისა და სხვათა კუთვნილი საგნები.

ამ დროის ფოტოებიდან ჩანს, რომ ეთნოგრაფიული მასალა, მაგ., კერამიკული ჭურჭელი, სპარსული სპილენძის ჭურჭელი, ხისგან დამზადებული საოჯახო ნივთები, დარბაზებში განლაგებული იყო პირამიდულად (სურ. 3). ცხადია, რომ ექსპონატების ასეთი კომპოზიცია, ექსპოზიციის მომწყობთ უკარნახა ზოოლოგიური მასალის ვერტიკალურმა განლაგებამ. ეს ხერხი აქაც საექსპოზიციო ფართობის ეკონომიის მიზნით იყო გამოყენებული, რაც ძლიერ ტვირთავდა ექსპოზიციას.

80-იანი წლების დამლევს და 90-იანი წლების დასაწყისში პრესაში დაიბეჭდა ორი წერილი, ერთი მოსკოვში და ერთი თბილისში, რომელთა ავტორები ბრალს დებდნენ გ. რადეს, საჩვენებელი კოლექციებით ზედმეტად გატაცებაში, სისტემატიკური ჩვენების საზიანოდ. მათ საპასუხოდ რადე სწერდა: «После удовлетворения научных требований... для возбуждения интереса... я охотно украсил бы все свободные места на стенах и потолках, соответственной живописью» [7] და მართლაც ჭერი და კედლები ეთნო-

გრაფიისა და სიძველეთა განყოფილებაში მთლიანად მოხატული იყო კავკასიური ორნამენტებით, იატაკი მოფენილი იყო ხალიჩებით, ვიტრინების ვერტიკალური სიბრტყეები დაფარული იყო ქსოვილებითა და ქარგულობით. ჭერის და კედლების მოხატულობის ორნამენტები ზუსტად იყო გადმოღებული კავ-

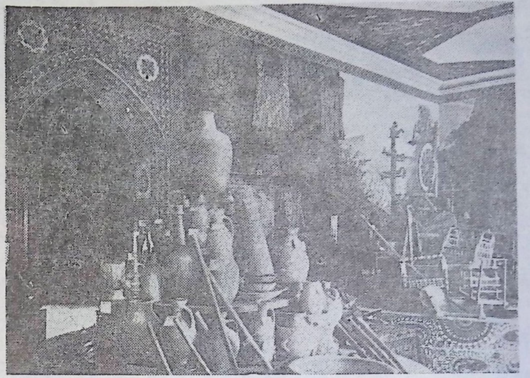

სურ. 3. ეთნოგრაფიული განყოფილება, საერთო ხედი.

კასიური ხალიჩებიდან და ჰქონდა ექსპონატების პრეტენზია, მაშინ როდესაც დარბაზები უკიდურესად გადატვირთული იყო პირველხარისხოვანი დედანი ექსპონატებით.

ამ განყოფილებაში შეტანილ იქნა მნიშვნელოვანი ცვლილება — კავკასიის ხალხების საჩვენებლად, ექსპოზიციაში გამოტანილი იყო ანტროპოლოგიური ტიპები — დედან კოსტუმებში ჩაცმული მანეკენების სახით. მანეკენებს როგორც ჩანს დიდი გამოყენება ჰქონდა რუსეთის მუზეუმებში მაგალითად რუმიანცევის მუზეუმში, 1867 წლის სრულიად რუსეთის ეთნოგრაფიული გამოფენის დახურვის შემდეგ შემოსულა მანეკენების მთელი არმია — 288 ცალი [4]. ექსპოზიციაში მანეკენები წარმოდგანილი იყო ცხრა ჯგუფად: ბარის ქართველები ცეკვავენ ლეკურს (სურ. 4), თუშები, ხევსურები, ფშავები, აბაძეხები და ყაბარდოელები, ჩეჩნები, ლეკები და ყუმიხები, აფხაზები, ქურთები, სპარსელები და თურქმენები, ქალაქის ტიპები მუშა და კინტო, სულ გამოტანილი იყო 50 მანეკენი. ჯგუფები გამოხატავდნენ ყოფის დამახასიათებელ სხვადასხვა სცენებს. მათ გარშემო დაჯგუფებული იყო ამა თუ იმ ხალხის მეურნეობის და წეს-ჩვეულებათა ამსახველი დედანი მასალები, რომლებიც წინათ კარადებში იყო მოთავსებული. ჯგუფები წარმოდგენილი იყო კედლებზე დახატული დამახასიათებელი პეიზაჟის ფონზე. ფიგურები შესრულებული იყო მოქანდაკე ფელიქს ხოდოროვიჩის მიერ, ხოლო პეიზაჟები ეკუთვნოდა მხატვარ გელვიგს. როგორც მითითებულია მუზეუმის 1881 წლის მეგზურში, ჯგუფების შექმნისას მხედველობაში იყო მიღებული, რომ «Во всех других

жизненных отношениях они сходны... потому что они существуют при одинаковых условиях природы» [6], როგორც ჩანს უკვე ჩაისახა ექსპოზიციებისადმი ეთნოგრაფიული მიდგომა — მასალების გაერთიანება ეთნიკური ნათესაობის ნიშნით.

ორნამენტებისა და სიძველეთა განყოფილება იწყებოდა ნუმიზმატიკით, რომელიც წარმოდგენილი იყო ცალკე ოთახში. მონეტების დიდი ნაწილი გან-

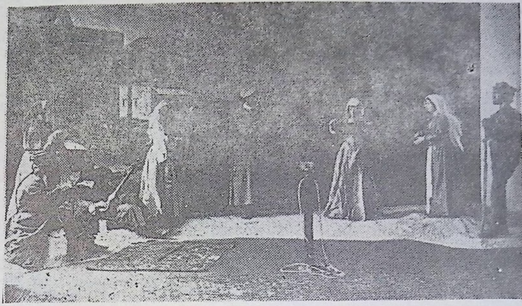

სურ. 4. ეთნოგრაფიული განყოფილება, მანეკენების ჯგუფი — ქართველები ცეკვავენ ლეკურს.

საზღვრული იყო სპეციალისტების მიერ. შემდეგ ოთახში გამოფენილი იყო ორნამენტების, წარწერების დედნები და პირები, ეკლესიების ფოტოები, საფლავის ქვები და სხვა. მომდევნო ოთხ ოთახში კი ნაჩვენები იყო არქეოლოგია. მასალები დალაგებული იყო გეოგრაფიული ნიშნით, ოთხი მდინარის ყუბანის, თერგის, რიონისა და მტკვრის აუზების მიხედვით. მათ შიგნით კი მასალები წარმოდგენილი იყო აღმოჩენის ადგილების ან შემომწირველთა მიხედვით. მისი ქრონოლოგიური რიგით წარმოდგენა, როგორც რადე აღნიშნავდა შეუძლებელი იყო იმის გამო, რომ მუზეუმს არ ჰყავდა არქეოლოგი.

მეორე სართულზე ასასვლელი კიბის უჯრის კედლები, ეთნოგრაფიის განყოფილებაში შესასვლელის წინ, მოხატული იყო ხუთი ფრესკით. უმთავრესად ბერძნული მითოლოგიიდან, რომლებიც ეხებიან კავკასიას — პრომეთეოსის დატირება ოკეანიდების მიერ, არგონავთების მოსვლა კოლხიდაში, იაზონი და მედეა ჰეკატეს ტაძარში და სხვა.

ფრესკები შესრულებული იყო მაშინ ცნობილი მხატვრის ფრანც ზიმის მიერ, რომელმაც კონკურსში გაიმარჯვა. კონკურსზე წარმოდგენილი რამდენიმე ესკიზი დღესაც ინახება მუზეუმში. ეს ფრესკები წარმოადგენდა ერთგვარ შესავალს, რომელიც ხაზს უსვამდა ექსპოზიციაზე წარმოდგენილი ხალხების უძველეს კულტურას.

1881 წლის სექტემბერში გახსნილი გამოფენები 28 წლის განმავლობაში მოქმედებდა, მნიშვნელოვანი ცვლილებების გარეშე. 1909 წლიდან ექსპოზიციების ნორმალური მუშაობა შეფერხდა, შენობის ავარიული მდგომარეობის გამო.

ამით მთავრდება რევოლუციამდელი პერიოდი მუზეუმის საექსპოზიციო საქმიანობისა. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები ეროვნული კულტურის აყვავებისათვის. მთავრობის მიერ ჩატარებულ ღონისძიებათა შედეგად მუზეუმმა, რომელსაც 1919 წლიდან ეწოდებოდა საქართველოს მუზეუმი, დიდი სამუშაოები ჩაატარა და მსხვილ სამეცნიერო-საგანმანათლებლო დაწესებულებად იქცა. განახლდა დაუმთავრებელი სამუზეუმო შენობის მშენებლობა და რეკონსტრუქცია. მუზეუმი რომელიც წინათ მოწყვეტილი იყო ქართულ მოწინავე საზოგადოებას, შეივსო ეროვნული კადრებით. მუზეუმის მუშაკები დიდი ენთუზიაზმით შეუდგნენ საქმეს. მიღებულ იქნა ზომები სამუზეუმო ფასეულობათა შესაკრებად და მუზეუმში დასაუნჯებლად. შესაძლებელი შეიქნა სამუზეუმო საქმიანობის და მასთან ერთად საექსპოზიციო მუშაობის გარდაქმნა მეცნიერულ საფუძველზე.

გაიშალა საექსპოზიციო მუშაობა. პირველი ექსპოზიცია მოწყობილი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, იყო „ზოოლოგიური ექსპოზიცია“, რომლის პირველი ნაწილი გაიხსნა 1923 წელს. ეს ექსპოზიცია, რომელიც დღევანდლამდე არსებობს, მოეწყო ზოოლოგიის განყოფილების გამგის ი. ჩხიკვიშვილის ხელმძღვანელობით, ტაქსიდერმისტის კ. კრელისა და ამჟამად საქართველოს სახალხო მხატვრის ი. ვეფხვაძის მონაწილეობით.

ექსპოზიცია შედგება ათი ბიოჯგუფისაგან, რომლებშიც გამოტანილია, კავკასიის ფაუნის მთავარი წარმომადგენლები. დიდ დიორამებში ცხოველები

სურ. 5. ზოოლოგიის განყოფილება, 1923 წ., „ბიოჯგუფი — მგლები ხაფანგთან“.

წარმოდგენილია ბუნებრივ ეკოლოგიურ გარემოში. ეს ექსპოზიცია წარმოადგენს, გაფართოებულ და გაუმჯობესებულ გაგრძელებას იმ მუშაობისა, რომელიც ჩატარებული იყო წინამორბედ ექსპოზიციებში, ბიოჯგუფების შექმნის ხაზით. ცალკეა წარმოდგენილი ზოოლოგიური მასალა სისტემატიკური რიგით.

ექსპოზიციაში ახლაც იქცევს ყურადღებას მაღალი ოსტატობით შესრულებული ტაქსიდერმული და სამხატვრო სამუშაოები. ცხოველთა ფიტულები, დამახასიათებელი მოძრაობითა და გამომეტყველებით, განლაგებული ხელოვნურ ლანდშაფტზე, კედელზე დახატულ პეიზაჟის ფონზე იძლევა ცხოველთა ცხოვრების ბუნებრივი სურათის შთაბეჭდილებას და მუზეუმის დამთვალიერებელთა დიდ მოწონებას იმსახურებს (სურ. 5).

ექსპოზიციას მაღალ შეფასებას აძლევდნენ, როგორც სპეციალისტები, აგრეთვე სხვა მნახველები, მათ შორის აკად. ფ. კომაროვი, პროფ. მ. გილიაროვი, პროფ. ნ. გლადკოვი და სხვ... დიდი რუსი მწერალი მ. გორკი, რომელმაც 1928 წ. დაათვალიერა ეს ექსპოზიცია, წერდა: «Я видел только отдел зоологии и должен сказать, что его организуют образцово по наглядности, по красоте... Задние стены каждого отделения расписаны пейзажами неплохим художником, на фоне пейзажа умело размещены флора и фауна и все вместе дает вполне точную картину условий, в которых живет разнообразное и обильное кавказское зверье» [8].

გარდა აღნიშნული სტაციონარული ექსპოზიციისა ზოოლოგიის განყოფილების მიერ მუზეუმში სხვადასხვა დროს მოწყობილი იყო დროებითი, თემატური გამოფენები: „საქართველოს და მეზობელი რესპუბლიკების ფაუნა“ (1922 წ.), „სოფლის მეურნეობის მავნებლები და მათთან ბრძოლა“ (1932 წ.), „ტყის და სოფლის მეურნეობის მავნებლები და მათთან ბრძოლა“ (1944 წ.), „საქართველოს სარეწველო იხტიოფაუნა“ (1948 წ.), „მარცვლეული კულტურების ძირითადი მავნებლები და მათთან ბრძოლა“ (1952 წ.), „ქერქიჭამიების ზოგიერთი სახე საქართველოში“. ეს გამოფენები ეხმაურებოდნენ სოფლის მეურნეობის აქტუალურ საკითხებს და პრაქტიკულ საქმიანობას.

შემდეგი ექსპოზიცია მუზეუმში მოაწყო გეოლოგიის განყოფილებამ 1931 წელს, სახელწოდებით „საქართველოს მინერალური რესურსები“ აკად. ალ. თვალჭრელიძის ხელმძღვანელობით და მხატვარ ი. შარლემანის მონაწილეობით.

1937 წელს XVII საერთაშორისო გეოლოგიურ კონგრესთან (მოსკოვი) დაკავშირებით, გეოლოგიურმა საზოგადოებამ მუზეუმში მოაწყო უფრო ფართო მასშტაბის, იმავე სახელწოდების, ექსპოზიცია; მის მოწყობას ხელმძღვანელობდნენ აკად. ალ. ჯანელიძე და პროფ. კ. გაბუნია.

ექსპოზიციაში წარმოდგენილი იყო, იმ დროს, საქართველოს ტერიტორიაზე ცნობილი ყველა საბადო; საბადოს მარაგისა და გეოლოგიური აგებულების შესახებ წარმოდგენას იძლეოდა დამხმარე მასალა: ჭრილები, ნახაზები, რუკები, პროფილები, ცხრილები და სხვ. (სურ. 6).

პარალელურად მოეწყო ექსპოზიციები — „დინამიკური და ისტორიული გეოლოგია“ და „თბილისის მიდამოების გეოლოგია“. პირველი ასახავდა, მიწაზე მოქმედი ეგზოგენური და ენდოგენური პროცესებით გამოწვეულ შედეგებს როგორც ისტორიულ, ისე გეოლოგიურ ხანაში და სიცოცხლის განვითარებას დედამიწაზე, მეორე კი თბილისის მიდამოების გეოლოგიური აღნაგობის სურათს. აღნიშნულ ექსპოზიციებს კონგრესის მონაწილეებმა და სხვა მნახველებმა მაღალი შეფასება მისცეს. „საქართველოს მინერალური რესურსების“ და „თბილისის მიდამოების გეოლოგიის“ ექსპოზიციები არსებობდა 1949 წლამდე.

აღნიშნული ექსპოზიციების ბაზაზე 1955 წელს მუზეუმის გეოლოგიის გან-

ყოფილებამ (ხელმძღვანელი მ. კაჭარავა) მოაწყო დღემდე არსებული ექსპოზიცია — „საქართველოს სასარგებლო ნამარხები“, მასში წარმოდგენილია საქართველოს ტერიტორიაზე ცნობილი ყველა სასარგებლო ნამარხი, რომელიც გამოიყენება სახალხო მეურნეობაში. განსაკუთრებით მდიდრადაა წარმოდგე-

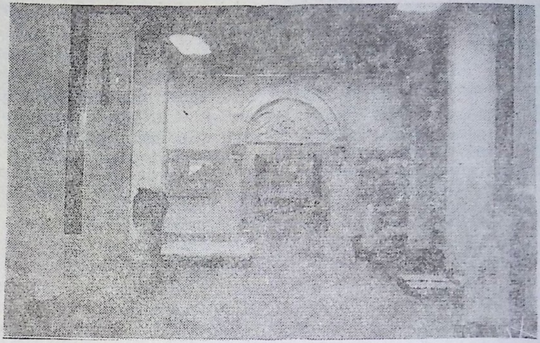

სურ. 6. საქართველოს მინერალური რესურსები, 1937 წ. საერთო ხედი.

ნილი ძირითადად ბარიტისა და დარიშხანის მადნებისაგან შემდგარი ქიმიური ნედლეული, ტექნიკური და სანახელაო ქვები, მათეთრი თიხები, საშენი და დეკორაციული ქვები, მადნეული და სხვ..

ამ ექსპოზიციის შესავალს წარმოადგენს „დინამიკური და ისტორიული გეოლოგიის“ ექსპოზიცია. პარალელურად მოეწყო აგრეთვე პალეონტოლოგიური ექსპოზიცია — „ხერხემლიანთა და უხერხემლოთა ფაუნა“.

საბჭოთა ხელისუფლების წლებში საქართველოში შეიქმნა პირობები ეთნოგრაფიული მეცნიერების განვითარებისათვის. იგი ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ მეცნიერულ დისციპლინად. სხვადასხვა მუზეუმში გაბნეულმა ეთნოგრაფიულმა მასალებმა თავი მოიყარა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ჩატარდა რიგი ეთნოგრაფიული ექსპედიციები. საველე სამუშაოები რარიტეტული მეთოდის საპირისპიროდ, ახალ კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდის საფუძველზე დამყარდა, გაიშალა სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობა საქართველოს ეთნოგრაფიის ძირითადი პრობლემების დასამუშავებლად; ამან საშუალება მისცა მუზეუმს 30-იანი წლების დასაწყისში, აეღო გეზი საქართველოს ცალკეული კუთხეების ჩვენებისა, ეთნოგრაფიული ექსპოზიციების საშუალებით. 1931 წლის მარტში გაიხსნა ექსპოზიცია — „ხევსურეთის ეთნოგრაფია“ (სურ. 7), ხოლო 1932 წლის ბოლოს — „სვანეთის ეთნოგრაფია“ (სურ. 8), რომლებიც მომზადებული იყო პროფ. გ. ჩიტაიას ხელმძღვანელობით და მხატვარ ი. შარლემანის მონაწილეობით.

ეს ექსპოზიციები, ასახავდნენ საქართველოს მთიანეთის ძველი ყოფისა და კულტურის თავისებურებას, თანმიმდევრულად და კომპლექსურად იყო წარმოდგენილი, მატერიალური კულტურა, მეურნეობა, რელიგიური და სო-

ციალური გადმონაშთები და მათი სპეციფიკა. ექსპონატები დაჯგუფებული იყო საცხოვრებელი თავდაცვითი და სამეურნეო ნაგებობათა დიორამების გარშემო. ვრცლად იყო წარმოდგენილი ახალი ყოფა და კულტურა, ეგრეთვე

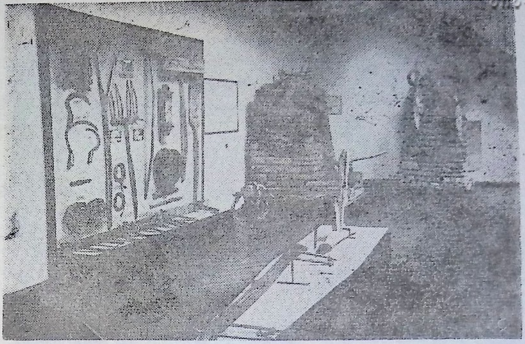

სურ. 7. ხევსურეთის ეთნოგრაფია, 1931 წ. სამეურნეო იარაღები და საკულტო ნაგებობანი.

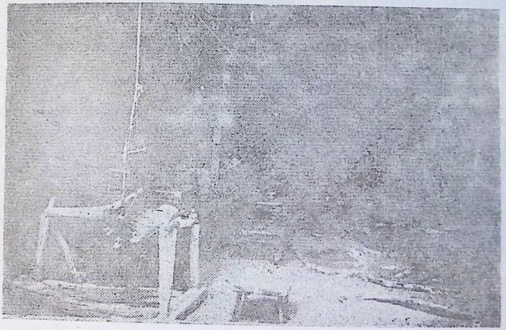

სურ. 8. სვანეთის ეთნოგრაფია, 1932 წ. დიორამა—მაჩუბი.

ცვლილებები, რომლებიც სოციალიზმის მშენებლობის პროცესში ხდებოდა სვანეთისა და ხევსურეთის კულტურასა და ყოფაში. ექსპოზიციები დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდნენ მნახველებზე და პოპულარობითაც სარგებლობდნენ. ისინი წარმოადგენდნენ საქართველოში მეცნიერულ საფუძველზე აგებულ პირველ ეთნოგრაფიულ ექსპოზიციებს.

მომდევნო წლებში ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის ფართო განვითარების შედეგად გადაიჭრა რიგი მნიშვნელოვანი პრობლემა. გაიშალა საექსპედიციო მუშაობა და დაგროვდა დიდძალი საექსპოზიციო მასალა. ამის შედეგად აუცილებელი გახდა ეთნოგრაფიული თემატიკის შესწავლის დონეზე მდგარი, ექსპოზიციის შექმნა.

1952 წლიდან დაიწყო მუშაობა „ე რ თ ი ა ნ ი ე თ ნ ო გ რ ა ფ ი უ ლ ი ე ქ ს პ ო ზ ი ც ი ი ს" მოწყობაზე, მასში მუზეუმის თანამშრომლებთან ერთად მონაწილეობდნენ ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების თანამშრომლები. ექსპოზიციის შექმნაში ისევე, როგორც საქართველოს ეთნოგრაფიის განვითარებაში, ხელმძღვანელი როლი ეკუთვნოდა პროფ. გ. ჩიტაიას.

ექსპოზიციის მოწყობა დამთავრდა და მნახველთათვის გაიხსნა 1954 წელს. ექსპოზიციის პირველ ნაწილში, სამუზეუმო ხერხებით ნაჩვენები იყო ქართველი ხალხის ძველი ყოფისა და კულტურის თვითმყოფადი ხასიათი, საქართველოს მატერიალური კულტურისა და მეურნეობის ძირითადი, დამახასიათებელი დარგები. მოვლენები წარმოდგენილი იყო ურთიერთდაპირისპირებაში, რაც ხაზს უსვამდა უთანასწორობას და წარმოაჩენდა ბურჟუაზიულ ურთიერთობათა კლასობრივ ხასიათს (სურ. 9). ახალი სოციალისტური ყოფისა და კულტურის

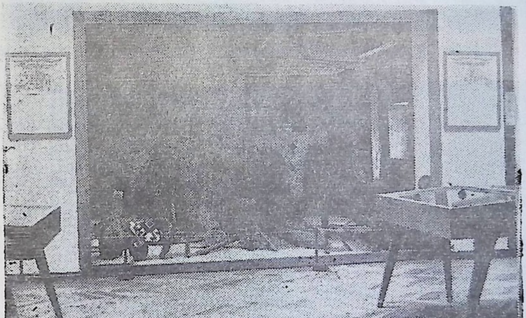

სურ. 9. ერთიანი ეთნოგრაფიული ექსპოზიცია, 1954 წ. ძველი ყოფის განყოფილება, დიორამა—გლეხის დარბაზი.

ნაწილში, მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის განყოფილებებში ასახული იყო მშრომელთა საწარმოო, სოციალური და საოჯახო ყოფა (სურ. 10).

ეთნოგრაფიული მოვლენები ექსპოზიციაში წარმოდგენილი იყო სხვა საზოგადოებრივ მოვლენებთან მჭიდრო კავშირში და განიხილებოდა ისტორიულ ასპექტში. დამაჯერებლად იყო ნაჩვენები, რომ ყოფაში შემონახული კულტურის ელემენტები შექმნილია ხანგრძლივი საწარმოო გამოცდილების საფუძველზე.

ექსპოზიცია აგებული იყო ახალი და ძველი ყოფისა და კულტურის ურთიერთდაპირისპირების პრინციპით. ასეთი დაპირისპირება ხელს უწყობდა სოციალისტური ყოფისა და კულტურის უპირატესობის თვალნათლივ წარმოჩენას, ამავე დროს ექსპოზიციას ანიჭებდა იდეურ სიმახვილეს.

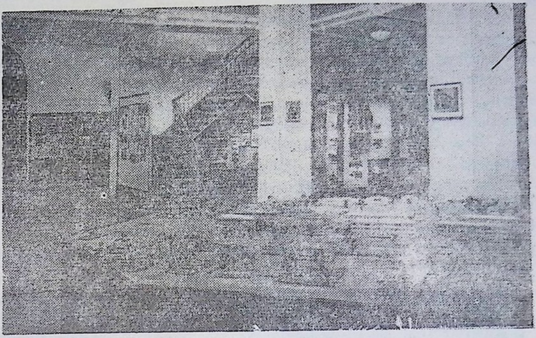

სურ. 10. იგივე ექსპოზიცია, ახალი ყოფის განყოფილება, საერთო ხედი.

მხატვრულმა გაფორმებამ (მხატვარი ნ. ბრაილაშვილი), რაც გამოიხატა სადა და ექსპოზიციისათვის მეტად შესაფერი ავეჯისა და დიორამების შექმნაში, საექსპოზიციო კომპლექსებში მასალის მკაფიო განაწილებაში, გააადვილა როგორც ექსპოზიციაში გამოტანილი ცალკეული თემების სწორი აღქმა, ისე მთლიანი ექსპოზიციის მთავარი იდეის წარმოჩენა.

ექსპოზიციამ მაღალი შეფასება მოიპოვა როგორც პრესაში, ისე დამთვალიერებელთა შორის. საბჭოთა კავშირის ეთნოგრაფთა სესიაზე (მოსკოვი — 1955) იგი მიჩნეულ იქნა ქართული ეთნოგრაფიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მიღწევად.

მუზეუმის ეთნოგრაფიული განყოფილება გარდა ზემოაღნიშნული ექსპოზიციებისა სისტემატურად აწყობდა თემატურ გამოფენებს. 1932 წელს მოეწყო „ქართული ნაქარგობის გამოფენა“, 1938 წ. — „კავკასიური ხალიჩები“, 1939 წ. — „ქართული ტანსაცმელი“ და „ქართული ჩუქურთმა ხეზე“, 1941 წელს — „ქართული საჭურველი“ და სხვ... ეს გამოფენები დამთვალიერებელთა დიდ მოწონებას იმსახურებდა.

1964 წელს ეთნოგრაფთა და ანთროპოლოგთა VII საერთაშორისო კონგრესთან დაკავშირებით ორგანიზებული იყო ორი გამოფენა—ერთი, „ქართული ოქრომჭედლობის ნიმუშები“ — მოსკოვში და მეორე, „კავკასიის ხალხთა შინამრეწველობის ზოგიერთი დარგი“ — თბილისში (ხელმძღვ. გ. ჯალაბაძე). ამ გამოფენაზე გამოტანილი იყო კავკასიური ხალიჩა, ჭედური ხელოვნების ნიმუშები, კერამიკა, კავკასიური ტანსაცმელი. ეს იყო ეთნოგრაფიული გამოფენის, მუზეუმში უკვე მიღებულ, ახალ პრინციპზე მოწყობის ცდა. მასალების შეზღუ-

დული რაოდენობის გამოტანით, ფონებისა და განათების შერჩევით მიღწეულ იქნა სათანადო ეფექტი. ამ გამოფენამ მნახველთა მოწონება დაიმსახურა. კარგი შთაბეჭდილება მოახდინა აგრეთვე მოსკოვში მოწყობილმა გამოფენამ, რომელიც კონგრესის მონაწილეთა გარდა რამდენიმე ათასმა დამთვალიერებელმა ნახა.

მუზეუმში, მისი არსებობის მანძილზე დაგროვდა მეტად მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალა, თუმცა როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული მისი მოპოვება და შესწავლა ყოველთვის არ იყო დამყარებული მეცნიერულ საფუძველზე. მხოლოდ 1925 წლიდან იწყება, ერთი მხრით, ფონდებში დაცული მასალის სისტემატიზაცია და მეორე მხრით, ახალი მასალების მოპოვება არქეოლოგიური გათხრების საშუალებით. მასალების ახალი მეცნიერული მეთოდებით შეკრების, საფონდო მასალების მოწესრიგების და შესწავლის შედეგად, შესაძლებელი გახდა უძველესი დროიდან ჩვენება ბრინჯაოს კულტურის ადგილობრივი ლოგიკური განვითარების. ამ მხრივ დიდი მნიშვნელობის ფაქტად უნდა ჩაითვალოს მუზეუმში პირველი არქეოლოგიური ექსპოზიციის მოწყობა 1934 წელს. ექსპოზიციას ეწოდებოდა — „წინაკლასობრივი საზოგადოება ამიერკავკასიაში“ (სურ. 11), უკვე ამ დასახელებაში და თემატურ სტრუქტურაში ჩანს ექსპოზი-

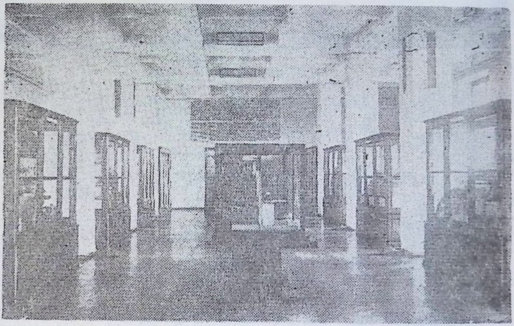

სურ. 11. წინაკლასობრივი საზოგადოება ამიერკავკასიაში, 1934, საერთო ხედი.

ციის ორგანიზატორების — პროფესორების გ. ნიორაძისა და ბ. კუფტინის, იმდროისათვის სრულებით ახლებური მიდგომა მატერიალური კულტურის ისტორიისადმი. აქ მოძველებული რარიტეტული ჩვენების ნაცვლად არქეოლოგიური მასალები პირველად იყო განლაგებული საზოგადოების სამეურნეო, სოციალური და კულტურული განვითარების, ე. ი. თვითონ ისტორიული პროცესის საჩვენებლად. ეს ექსპოზიცია იყო დიდი წინსვლის მომასწავებელი საქართველოს არქეოლოგიის, როგორც ისტორიული მეცნიერების განვითარებაში. ამ ექსპოზიციაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მხატვრულ გაფორმებას (მხატვრები — პროფ. ი. შარლემანი, ცნობილი ანიმალისტი ვ. ვატაგინი და

მხატვ. დ. ციციშვილი), რომელიც ნაწილობრივ აგრძელებდა ძველ ტრადიციებს (დიორამა) და ამავე დროს შეიცავდა ახალ ელემენტებს, მასალების მნახველთათვის მიწოდებაში — ექსპონატების ურთიერთ დამოკიდებულების მკაფიო გადმოცემა, მხატვრული ფონები და სხვ., რამაც შემდგომი არქეოლოგიური ექსპოზიციების მოწყობისას დიდი როლი შეასრულა.

30—40-იან წლებში დიდი მასშტაბის არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გაიშალა რესპუბლიკაში, ზოგი მათგანი წარმოებდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მონაწილეობით. ასეთი იყო თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია პროფ. ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით, რომლის შედეგებმა შესაძლებელი გახადა რიგი კარდინალური საკითხების ახლებურად გაშუქება; მაგალითად, მუზეუმში დამუშავდა საქართველოსა და მთლიანად ამიერკავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების ახალი პერიოდიზაცია. იმავე მყარ საფუძველზე გადაიჭრა საკითხი ქართული კულტურის ავტოხტონობის შესახებ კავკასიაში.

ექსპოზიცია — „ქართული კულტურის უძველესი კერები — თრიალეთი და მცხეთა“, რომელიც ორგანიზებული იყო 1941 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტთან ერთად, აკად. ს. ჯანაშიას და პროფ. ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით, წარმოადგენდა რესპუბლიკაში გაშლილი არქეოლოგიური სამუშაოების შეჯამებას და ასახავდა, იმ დროისათვის, ყველა ახალ მიღწევას მეცნიერების ამ დარგში (სურ. 12).

სურ. 12. ქართული კულტურის უძველესი კერები — თრიალეთი და მცხეთა 1941 წ., საერთო ხედი.

ამ ექსპოზიციაში პირველად, სრული სახით წარმოდგა ქართული კულტურის განვითარების ორი უძველესი პერიოდი — შუაბრინჯაოს ხანა, როდესაც მოხდა დიდი ტომობრივი გაერთიანებების კონსოლიდაცია — თრიალეთის ბრწყინვალე კულტურის კერის მაგალითზე და ანტიკური ხანის იბერიის ძლიერების პერიოდი, მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაპოვართა მიხედვით. ექსპოზიციები აგებული იყო მონოგრაფიულ პრინციპებზე. ერთი მხრივ ნაჩვენები იყო არქეოლოგიური კომპლექსები, ხოლო მეორე მხრივ—მათი კულ-

ტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა. ამ ექსპოზიციის მნიშვნელობა მდგომარეობდა იმაში, რომ პირველად გახდა ცნობილი ფართო საზოგადოებისათვის საქართველოს ისტორიის მანამდე თითქმის სრულიად უცნობი ფურცლები.

დიდი ყურადღება ჰქონდა დათმობილი მეურნეობის სხვადასხვა დარგებს, ხელოსნობას, მათ შორის ოქრომჭედლობას. ხაზგასმული იყო საქალაქო ცხოვრების განვითარება ანტიკური ხანის იბერიაში, ნაჩვენები იყო მნიშვნელოვანი სოციალური მოვლენები საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

აღნიშნულ ექსპოზიციებს საეტაპო მნიშვნელობა ჰქონდა; მათი შექმნის შედეგად, წარმოდგა საქართველოს ისტორიის მეტ-ნაკლებად ერთიანი სურათი უძველესი დროიდან ახალი ერის V—VI საუკუნემდე.

1937 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი მონაწილეობდა შ. რუსთაველის 750 წლის იუბილესთან დაკავშირებული „შოთა რუსთაველი და მისი ეპოქის“ გამოფენის მოწყობაში. ეს გამოფენა სამი სექტორისაგან შედგებოდა: 1. ლიტერატურის სექტორი (ხელმძღვანელი პ. ინგოროყვა), 2. ხელოვნების სექტორი (ხელმძღვანელი პროფ. გ. ჩუბინაშვილი), 3. ყოფა-ცხოვრების და მეურნეობის სექტორი. ეს უკანასკნელი სექტორი, რომელიც მოწყობილი იყო ივ. ჯავახიშვილის უშუალო ხელმძღვანელობით, 1938 წლიდან დატოვებულ იქნა მუზეუმში, როგორც სტაციონარული ექსპოზიცია, სახელწოდებით: „XI—XIII სს. საქართველოს მატერიალური კულტურა“.

გამოფენაზე წარმოდგენილი იყო ამ დროის თითქმის ყველა დარგი. ყოფა-ცხოვრებისა და მეურნეობის საჩვენებლად გამოტანილი იყო როგორც ნივთიერი ექსპონატები, აგრეთვე საკმაო რაოდენობის დამხმარე მასალებიც.

I დარბაზში ნაჩვენები იყო სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების ამსახველი მასალები — კერძოდ, მემინდვრეობა, მევენახეობა, მეცხვარეობა; წარმოდგენილი იყო აგრეთვე ალაზნის სარწყავი სისტემა და სხალტბის წყალსადენი.

II დარბაზში დიდი ადგილი ჰქონდა დათმობილი ქსოვილებსა და ტანსაცმელს, რაც ნაჩვენები იყო სოციალური ფენებისა და საქართველოს პროვინციების მიხედვით. ამასთან ერთად გამოფენილი იყო პირისსაფარეშო ნივთები, ქართული ავეჯი და სხვა საყოფაცხოვრებო ნივთები, აგრეთვე დმანისის აბანოები.

შემდეგ, დახასიათებული იყო სახელმწიფოს ეკონომიური მდგომარეობა— სავაჭრო გზების, ხიდებისა და ფუნდუკების მნიშვნელობა, ფულის მიმოქცევა და სხვ... აქვე გამოფენილი იყო ამ პერიოდის სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული ჭურჭელი, როგორც ადგილობრივი ასევე იმპორტული; შედარებით მცირე ადგილი ჰქონდა დათმობილი სამშენებლო კერამიკას და ზოგიერთ სხვა მასალებს, რომლებიც ახასიათებდნენ მშენებლობის დონეს. გამოფენას აგვირგვინებდა XI—XIII სს. საქართველოს დიდი პოლიტიკური რუკა, რომელზედაც ნაჩვენები იყო ყველა მნიშვნელოვანი ქალაქი, ციხე-ქალაქი, სიმაგრეები და სხვა (სურ. 13).

ნივთიერი მასალა უმთავრესად მოპოვებული იყო სპეციალურად მოწყობილი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. დედანი ექსპონატების გვერდით წარმოდგენილი იყო ისტორიული ხასიათის კედლის მხატვრობის და მინიატურების პირები, აგრეთვე ნახაზები და ნახატები.

ამ გამოფენამ ნათლად წარმოაჩინა XI—XIII სს. საქართველოს უმნიშვნელოვანესი როლი ამ ხანის საერთაშორისო ცხოვრებაში.

თუმცა ექსპოზიცია არ ისახავდა მიზნად ეჩვენებინა ისტორიული პროცესი, იგი დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა მაყურებელზე.

მუზეუმის ბოტანიკის განყოფილებამ 1948 წელს მოაწყო გამოფენა „საქართველოს ტყეები“. მასზე ნაჩვენები იყო საქართველოს ძირითადი ხის ჯიშები და მათი საწარმოო მნიშვნელობა. ეს გამოფენა 1949 წლამდე არსებობდა.

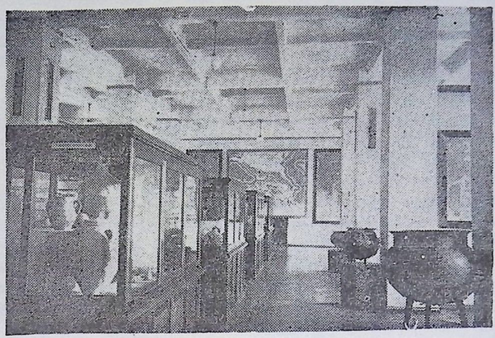

სურ. 13. „XI—XIII სს. საქართველოს მატერიალური კულტურა“, 1937 წ., საერთო ხედი.

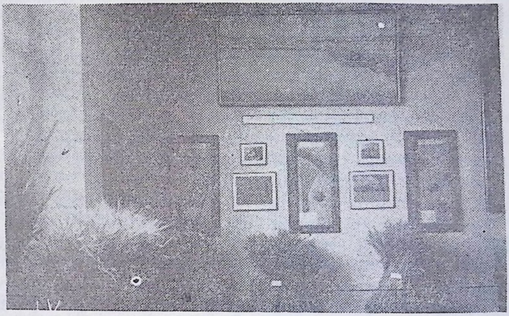

სურ. 14. სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების მიღწევები, 1952 წ., ქართული პურეული მცენარეების მთავარი ჯიშები.

1952 წელს ამავე განყოფილებას დაეკისრა ექსპოზიციის შექმნა, რომელშიც ნაჩვენები იქნებოდა — „საქართველოს სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების მიღწევები“ (ხელმძღ. ვ. პაპავა, მხატვარი კ. ჭანკვეტაძე, კონსულ-

ტანტი აკად. ნ. კეცხოველი). ექსპოზიციის მოწყობაში მონაწილეობდნენ ზოოლოგიის განყოფილების თანამშრომლებიც (სურ. 14).

მანამდე, 1950 წლიდან მუზეუმში არსებობდა იმავე სახელწოდების უფრო მცირე მასშტაბის გამოფენა, რომლის ბაზაზე შეიქმნა ახალი ექსპოზიცია. ექსპოზიციაში წარმოდგენილი იყო: ჩაი, ციტრუსები, თამბაქო, მევენახეობა-მეღვინეობა, მემინდვრეობა, მებაღეობა, ზეთოვანი და ტექნიკური კულტურები, მეცხოველეობა და სხვა დარგები. ექსპოზიციაში ჩართული იყო დიორამები და შესაბამისი მასალა განლაგებული იყო მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის ბუნებრივი სურათის გარშემო [12] მიუხედავად ექსპოზიციაში გამოტანილი მრავალი ნივთიერი ექსპონატისა, მაინც ჭარბობდა ბრტყელი მასალა, მხატვრული გაფორმება საგამოფენო-დეკორაციული იყო. თუმცა ექსპოზიცია პროფილით არ იყო სამუზეუმო მაგრამ იმ პირობებში, როდესაც რესპუბლიკაში არ არსებობდა სახალხო მეურნეობის მიღწევების გამოფენა, მან შეასრულა დადებითი როლი, სოფლის მეურნეობის მიღწევათა პოპულარიზაციის მხრივ. ექსპოზიცია დაიხურა 1958 წელს.

მუზეუმი პერიოდულად აწყობდა თემატურ და სხვადასხვა მოვლენებთან ან საიუბილეო თარიღებთან დაკავშირებულ გამოფენებს. 1934 წლის სექტემბერში საქართველოში გადახდილ იქნა ფირდოუსის იუბილე. იუბილესათვის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა და ხელოვნების მუზეუმმა „მეტეხმა“ საქართველოს მუზეუმის პალეოგრაფიული განყოფილების გამგის პ. ინგოროყვას ხელმძღვანელობით მოაწყეს დიდი გამოფენა „ფირდოუსი და ქართულ-ირანული ურთიერთობა ლიტერატურასა და ხელოვნებაში“ გამოსაფენი მასალების შერჩევა და მათი მეცნიერული დამუშავება შეასრულეს პ. ინგოროყვამ და ალ. ბარამიძემ, მხატვრულ გაფორმებაში მონაწილეობდნენ მეტეხის მუზეუმის დირექტორი დიმიტრი შევარდნაძე და იმავე მუზეუმის თანამშრომლები შალვა აბრამიშვილი და გიორგი ერისთავი.

1955 წლის ოქტომბერში მუზეუმში გაიხსნა დიდი გამოფენა — „დავით გურამიშვილის ცხოვრება და შემოქმედება“, რომელიც მიძღვნილი იყო პოეტის დაბადების 250 წლისთავისადმი. მის მოწყობაში გარდა მუზეუმისა მონაწილეობდა საქართველოს მწერალთა კავშირი და რუსთაველის სახელობის ლიტერატურის ინსტიტუტი. გამოფენის მოწყობას ხელმძღვანელობდა აკად. ალ. ბარამიძე, მხატვრულად გააფორმა საქ. სახ. მხატვარმა ლ. გუდიაშვილმა.

გარდა ამისა მუზეუმმა ორიენტალისტთა XXV საერთაშორისო კონგრესისათვის 1960 წელს მოსკოვში მოაწყო გამოფენა, სადაც ნაჩვენები იყო ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლები: არქეოლოგიური, ისტორიული, ეთნოგრაფიული; გამოფენილი იყო აგრეთვე აღმოსავლეთმცოდნეობასთან დაკავშირებული ქართული წიგნები.

ამ გამოფენის მომწყობთ კონგრესის საორგანიზაციო კომიტეტმა მადლობა გამოუცხადა.

სხვადასხვა დროს მუზეუმში მოეწყო აგრეთვე რამდენიმე დახურული ტიპის მუდმივი გამოფენა — „ხელნაწერი წიგნები“, „ძვირფასი ნივთების სეიფი“, „ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები“ (1952 წ.). ძვირფასი ნივთების სეიფი ახლაც არსებობს და მრავალ მაყურებელს იზიდავს.

გარდა ზემოაღნიშნულისა, მუზეუმში არსებული მეცნიერულ-ათეისტური მეთოდური კაბინეტის მიერ 1960—1967 წწ. მოწყობილი იყო რამდენიმე ანტირელიგიური ხასიათის მოძრავი გამოფენა.

1960 წელს მოეწყო გამოფენა — „მეცნიერება უარყოფს რელიგიურ თქმულებებს სამყაროს წარმოშობისა და აგებულების შესახებ"; 1962 წელს ორგანიზებულ იქნა მეორე გამოფენა — „მეცნიერება რელიგიის შესახებ", რომელიც არსებობდა 1964 წლამდე. 1964 წელს მოხდა ამ გამოფენის სრული რეექსპოზიცია — იგი შეივსო ახალი თემებითა და მასალებით. ეს გამოფენა დემონსტრირებული იყო ქ. თბილისის მსხვილ საწარმოო-დაწესებულებებში, კალინინის სახ. რაიონის კულტურის სახლებსა და სკოლებში, სულ 25 ობიექტზე. 1966 წელს კი იგი სამუდამო სარგებლობაში გადაეცა თბილისის საავიაციო ქარხანას, სადაც ამ გამოფენის ბაზაზე მოეწყო ათეიზმის სახლი.

1966 წელს მუზეუმმა მოაწყო ორი გამოფენა — ერთი კიროვის სახ. რაიონის კულტურის სახლში და მეორე თბილისის პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში, ფილოსოფიის კათედრის დარბაზში. კიროვის რაიონულ კულტურის სახლში მოწყობილი გამოფენის ბაზაზე შემდეგში შეიქმნა რაიონული ათეიზმის სახლი.

1967 წელს ზემდგომი ორგანოების დავალებით მუზეუმმა ორჯონიკიძის სახ. კულტურისა და დასვენების პარკში მოაწყო ანტირელიგიური გამოფენა თემაზე — „მეცნიერება რელიგიის შესახებ", მის საფუძველზე თბილისის პარტიის საქალაქო კომიტეტმა დააარსა საქალაქო ათეიზმის სახლი.

ცნობილია რომ დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის დამკვიდრების შედეგად დიდი ცვლილებები მოხდა მეცნიერული კვლევის მეთოდებსა და ფორმებში. ამ მოვლენამ ძირფესვიანად შეცვალა მუზეუმის საქმიანობაც. ცალკეული, იზოლირებული, იშვიათი ნივთების ჩვენების ნაცვლად წარმოიშვა თემატური მიდგომა ექსპოზიციის მოწყობისადმი. ამის მაგალითად, სხვა მუზეუმებთან ერთად, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმიც შეიძლება იყოს დასახელებული.

ახალი მეთოდის მოშველიების შედეგად თაროებზე მშვიდად მთვლემარე ექსპონატებმა შეიძინა შინაგანი ძალა და დინამიკურობა, ისინი აღმოჩნდა ურთიერთკავშირში და ამით შესძლეს მოეცათ იმ მოვლენათა ფართო სურათი, რომელთა მოწმეები თვითონ იყვნენ. მნახველები მუზეუმში უკვე მოდიოდნენ არა იშვიათი ნივთების, არამედ მეცნიერული შინაარსით სავსე ექსპოზიციების სანახავად.

მეცნიერების განვითარების, ცოდნის და მასალების დაგროვების გარკვეულ ეტაპზე, აუცილებელი ხდება არსებული ექსპოზიციების რეკონსტრუქცია, ამასთან ერთად ყოველი ეტაპი მოითხოვს ახალ, თანამედროვეობისათვის შესაფერ მიდგომას ექსპოზიციის მოწყობისადმი, როგორც შინაარსის, ისე მხატვრული გადაწყვეტის მხრივ.

ორმოცდაათიანი წლების დასაწყისში მუზეუმი პირველად დადგა — „საქართველოს ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის" შექმნის ამოცანის წინაშე. ამ დროისათვის არსებული „არქეოლოგიური გამოფენა დიდად ჩამორჩა ამ დარგის მიღწევებს; ამასთანავე დაირღვა გამოფენის თემატიკური და ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა და რაც მთავარია, მოძველდა თვით ექსპოზიციის პრინციპი. ამრიგად არქეოლოგიური გამოფენის გადახალისების საჭიროება, რაც უკვე კარგა ხანია იგრძნობოდა, დღეს აუცილებლობად იქცა" [13].

საკითხის ასეთი დაყენება გულისხმობდა ფართო გეგმების დასახვას ერთიანი გამოფენის შესაქმნელად. 1952 წლიდან მუზეუმის სამუშაო გეგმაში შეტანილი იყო თემატურ-საექსპოზიციო გეგმების დამუშავება. ამიერიდან მატე-

რიალური კულტურის ისტორიის განყოფილებების ყველა ექსპოზიცია განიხილებოდა, როგორც ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის ნაწილი.

პირველი ექსპოზიცია, რომელიც შეიქმნა ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის საერთო ამოცანის შესაბამისად იყო — „ბურჟუაზიული საქართველოს ექსპოზიცია“ (ხელმძღვ. შ. ხანთაძე, მხატვარი კ. ჭანკვეტაძე). ამ ექსპოზიციის მოწყობით მუზეუმი პირველად შეეხო გვიანი პერიოდის მოვლენების ასახვას სტაციონარულ ექსპოზიციაში. ექსპოზიცია იწყებოდა საქართველოს რუსეთთან შეერთებით. შემდეგ წარმოდგენილი იყო ქართველი ხალხის ეკონომიური, სოციალური და კულტურული განვითარება XIX ს. რეფორმამდელ ხანაში. ეს პერიოდი მთავრდებოდა რეფორმის მემამულური მძარცველური ხასიათის ჩვენებით. რეფორმის შემდგომდროინდელ ხანაში ნაჩვენები იყო კაპიტალიზმის შეჭრა სოფლის მეურნეობაში, მრეწველობის განვითარებაში, აგრეთვე ბურჟუაზიული კულტურის, იდეოლოგიის და ეროვნულ-განმანთავისუფლებელი მოძრაობის გაჩენა. შემდეგ ნაწილში წარმოდგენილი იყო მუშათა კლასის წარმოშობა, მარქსიზმის გავრცელება, პოლიტიკური ბრძოლის დასაწყისი და 1905—1907 წლების რევოლუცია. ბოლო ნაწილში ნაჩვენები იყო მენშევიკური საქართველოს მძიმე პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობა. გამოფენა მთავრდებოდა დიდი პანოთი, რომელიც გამოხატავდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებას. ასეთი მრავალთემიანი და რთული პერიოდის წარმოსადგენად მუზეუმში მაშინ მოიპოვებოდა მეტად მცირე ნივთიერი მასალა. ამან გამოიწვია ბრტყელი მასალის მოზღვავება ექსპოზიციაში. მხატვრული გაფორმება უმთავრესად ბრტყელი მასალის — სურათების განლაგებაში გამოიხატა. ამის გამო მისი ზემოქმედების ძალა ძლიერ სუსტი იყო. ამ გამოფენამ მუზეუმის მუშაკებს შესძინა გვიანი პერიოდის ექსპოზიციის მოწყობის გამოცდილება. ექსპოზიცია გაიხსნა 1958 წლის სექტემბერში და დაიხურა 1966 წლის მარტში.

1961 წელს გაიხსნა „ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის პირველი ნაწილი — უძველესი დროიდან ახ. წ. ა. IV საუკუნემდე“ (ხელმძღვანელი ალ. ჯავახიშვილი, მხატვარი ა. ვარაზი). ექსპოზიციაზე ასახულია საქართველოს მიწა-წყალზე მოსახლე ტომების სამეურნეო საქმიანობის. კულტურისა და სოციალური ცხოვრების უმთავრესი საფეხურები, უძველესი დროიდან ადრეფეოდალურ ხანამდე.

ექსპოზიციის ავტორები არ ისახავდნენ მიზნად თვითონ ისტორიის ჩვენებას, მაგრამ ცალკეული თემების ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით გაშლის შედეგად ისტორიულობა მიღწეულ იქნა. ექსპოზიცია წარმოდგენილია ოთხ განყოფილებად, ქვის ხანა, ლითონის წარმოების ადრეული ეტაპი — შუა ბრინჯაოს ხანა, გვიანბრინჯაო — ადრეული რკინის ხანა, ანტიკური ხანა.

„საქართველოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების დაწინაურების ყველაზე მკაფიო ილუსტრაციას წარმოადგენს საქართველოს აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში მოწყობილი ახალი არქეოლოგიური გამოფენა. რომელიც არსებითად მონოგრაფიული შეჯამებაა ქართველ არქეოლოგთა მიერ ორმოცი წლის მანძილზე განხორციელებული დიდი საველე და სამეცნიერო კვლევითი მუშაობისა“, წერდა პროფ. ა. აფაქიძე ექსპოზიციის გახსნის დღეებში [16].

ავტორები ახლებურად მიუდგნენ ექსპოზიციის მოწყობის საქმეს, ეს გამოიხატა მასალების დამთვალიერებელთათვის მიწოდებაში და მხატვრულ გადაწყვეტაში, რამაც ამ ექსპოზიციას საეტაპო მნიშვნელობა მიანიჭა.

საგამოფენო მასალა გამოტანილია მაქსიმალურად შეზღუდული რაოდენობით. მუზეუმის ფონდებში თავმოყრილი დიდძალი პირველხარისხოვანი არქეოლოგიური მასალიდან შერჩეული იქნა მხოლოდ თემის იდეის გასახსნელად საჭირო — ტიპური და უნიკალური ექსპონატები. ექსპოზიცია თითქმის მთლიანად განხორციელებულია დედანი ექსპონატების საშუალებით, რაც მის დიდ ღირსებად უნდა ჩაითვალოს, რასაკვირველია ამის საშუალებას დედანი ნივთების სიუხვეც იძლეოდა. მასალების ასეთმა მკაცრმა შერჩევამ ხელი შეუწყო მათ თავისუფლად განლაგებას (სურ. 15).

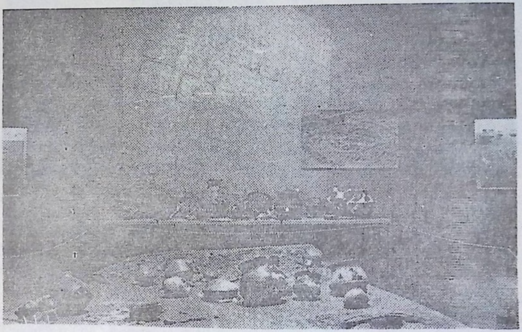

სურ. 15. ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიცია. პირველი ნაწილი — უძველესი დროიდან ახ. წ. ა. IV საუკუნემდე — 1961 წ., ადგილზე მოჭრილი ადრებრინჯაოს ხანის საცხოვრებელი შენობის ფრაგმენტი.

შეიქმნა სრულებით განსხვავებული საერთო შთაბეჭდილება წინამორბედ ექსპოზიციებთან შედარებით. ვიტრინები დალაგდა მხოლოდ კედლების გასწვრივ, რის გამოც გათავისუფლდა დარბაზების შუა სივრცე, შეიქმნა ექსპოზიციის მთლიანი აღქმის საშუალება. ბოლო მოეღო მაყურებელთა შეჯგუფებას. დარბაზებში დამკვიდრდა სიმშვიდისა და მყუდროების განწყობილება. ამ განწყობილებას აძლიერებს აგრეთვე განათება. ექსპოზიციას ანათებს მხოლოდ ვიტრინის შიგნიდან მომდინარე სინათლე. იგი მთლიანად იპყრობს მაყურებლის ყურადღებას და იტაცებს ექსპონატებისაკენ. ამ ხერხით სრულებით მიჩქმალულია ავეჯის და ინტერიერის არქიტექტურა, რელიეფურად წარმოჩენილია ექსპონატები და თემების შინაარსი (სურ. 16).

როგორც ცნობილია, არსებობს ორი აზრი იმის შესახებ, თუ როგორი უნდა იყოს ექსპონატების გარემო ექსპოზიციაში. ერთნი ემხრობიან მაქსიმალურად სადა გარემოს შექმნას, რომ მან არ შეუშალოს ხელი ექსპოზიციის შინაარსის აღქმას, მეორენი კი იცავენ იმ აზრს, რომ საჭიროა ისეთი გარემო, რომ-

ლის სტილი შეესაბამება ექსპონატების შექმნის ეპოქას [17]. ამ ექსპოზიციის შემქმნელნი მართებულად იზიარებენ პირველ მოსაზრებას.

ცნობილია, რომ ისტორიული ექსპოზიცია წარმოადგენს თანამედროვე თვალსაზრისით ახსნილი ისტორიული მოვლენების ჩვენებას, ნივთიერი მასა-

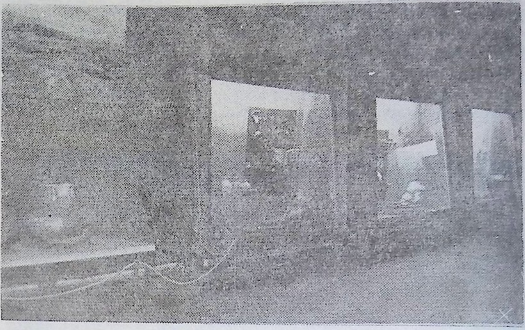

სურ. 16. ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიცია, პირველი ნაწილი — ადრეანტიკური-ელინისტური ხანა, 1961 წელი, საერთო ხედი.

ლის საშუალებით. დღევანდელობის დონეზე მდგარი მხატვრული გადაწყვეტა, ხაზს უსვამს თანამედროვე თვალსაზრისის გატარებას ექსპოზიციის შინაარსში: ამავე მიზეზით გამოიყურება ეს უძველესი მასალა ასე ახლებურად.

ყოველი ვიტრინა ამ ექსპოზიციაში წარმოადგენს მხატვრულად დასრულებულ ერთეულს. იშვიათი მხატვრული ალღოთია შექმნილი, პირველხარისხოვანი ექსპონატებისაგან კომპოზიციები და შერჩეული ფერადი ფონები, რაც ხელს უწყობს საექსპოზიციო კომპლექსების შინაარსის გადმოცემას.

მთელი ექსპოზიცია მაყურებელს წარმოუდგება მეცნიერული შინაარსით სავსე, ერთ მთლიან ნაწარმოებად. ალბათ ამაშია ძალა მისი ზემოქმედებისა მაყურებელზე, რომელიც ამ ექსპოზიციაზე არა მარტო ცოდნას იძენს, არამედ ემოციურად დატვირთული ტოვებს დარბაზს. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ნაწყვეტს ლეონიდ ვოლინსკის სტატიიდან: «... Три года тому назад в Тбилиси я видел археологическую выставку-вероятно, лучшую из всех, какие мне приходилось видеть. Ее устроители проявили большой вкус и такт, закрыв наглухо в этих залах окна и обтянув стены узловатой суровой тканью, похожей на первые сотканные человеком на первом станке... А вдоль стен светились каким-то собственным внутренним светом прозрачные стеклянные призмы, они сразу же поглащали ваше внимание и вели вас по ступеням тысячелетий издалека, из тех правремен, когда на этих землях еще только начинался процесс формирования человека.

Понадобилось бы много времени, чтобы рассказать, как наглядно и впечатляюще передан был путь человеческого развития в строго отобранных и на редкость умело размещенных экспонатах» [18].

ამ ექსპოზიციას მოჰყვა ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის მეორე ნაწილი, რომელიც მოიცავს საქართველოს ისტორიის ძირითად ეტაპებს ადრეფეოდალური ეპოქიდან განვითარებული ფეოდალური ხანის დასასრულამდე — IV—XIII სს. (ხელმძღვანელი პროფ. პ. ზაქარაია, მხატვრები ა. ვარაზი, ა. ჩიქოვანი, ვ. დავითაია). ექსპოზიცია გაიხსნა 1963 წელს. იგი შედგება ორი განყოფილებისაგან — ადრეფეოდალური ხანა (IV—X სს.) და განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა (XI—XIII სს.), თითოეული განყოფილება წარმოდგენილია თემებით — ეკონომიკა, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილება და კულტურა. ამ ექსპოზიციის მოწყობის ამოცანა გართულებული იყო, ერთი მხრით, ისტორიული პროცესის სრული ჩვენების მოთხოვნით და მეორე მხრით, დედანი ექსპონატების სიმცირით; ამის გამო ზოგიერთი თემის წარმოსადგენად უხვადაა ჩართული ფოტომასალა. მხატვრული გაფორმება განხორციელებულია იმავე პრინციპებით, რომლებიც გამოყენებულია ექსპოზიციის პირველი ნაწილის მოწყობის დროს. მიუხედავად აღნიშნული სიძნელისა ექსპოზიციის ავტორებმა სამუზეუმო ხერხებით და მხატვრული გაფორმების მოშველიებით მიაღწიეს შინაარსის მკაფიოდ წარმოჩენას (სურ. 17).

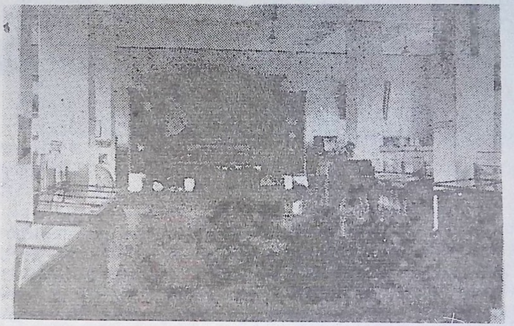

სურ. 17. ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიცია, მეორე ნაწილი — ადრეფეოდალური ეპოქიდან გვიანფეოდალურ ხანამდე, 1963 წ., საერთო ხედი.

„ბურჟუაზიული ხანის საქართველოს ექსპოზიცია“ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გაიხსნა 1958 წელს, ხოლო დაიხურა 1966 წელს, ამავე პერიოდის ახალი ექსპოზიციის მოწყობასთან დაკავშირებით. ახალი ექსპოზიცია შეადგენს ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის ნაწილს, რომელიც მოიცავს პერიოდს საქართველოს რუსეთთან შეერთებიდან საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე (1801—1921 წწ.). ექსპოზიცია მოწყობილია ბურჟუაზიული ხანის საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფილების მიერ, (ხელმძღვანელი შ. ლომსაძე) (სურ. 18, 19). მასში თანმიმდევრულად ასახულია თემები: საქართველოს რუსეთთან შეერთება, რუსეთ-თურქეთის, რუსეთ-სპარსეთის ომები, ხელოსნობა, იდეოლოგია და კულტურა, სოფლის

მეურნეობა, მრეწველობა და მათში კაპიტალიზმის თანდათანობითი შეჭრა, მუშათა კლასის წარმოშობა, მარქსიზმის იდეების გავრცელება, რევოლუციური მოძრაობის დასაწყისი და მისი გაძლიერება; საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვება საქართველოში. თემებს შიგნით მასალა დალაგებულია პერიოდების მიხედვით და მიღწეულია თანმიმდევრული გადმოცემა ისტორიული მოვლენებისა. ახალი ექსპოზიციის მოწყობისას ავტორებმა გაითვალისწინეს ადრინდე-

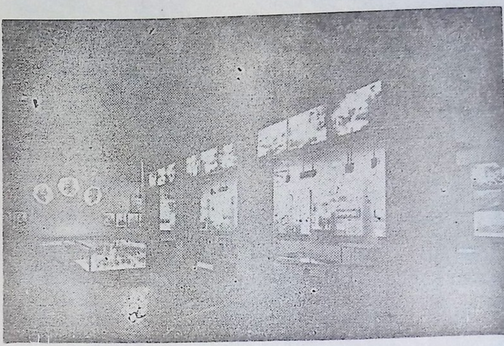

სურ. 18. ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის მესამე ნაწილი — ბურჟუაზიული ხანის საქართველო (1801—1921) 1967 წ., საერთო ხედი.

ლი ექსპოზიციის გამოცდილება. იგი როგორც შინაარსის ისე მხატვრული გადაწყვეტის მხრივ განსხვავდება ადრე არსებული ექსპოზიციისაგან. ექსპოზიციაში წარმოდგენილი თემები გამსხვილებულია, ნაცვლად ძველ ექსპოზიციაში წარმოდგენილი 32 თემისა, გამოტანილია 8 თემა, ამით თავიდან აცილებულია ექსპონატების დუბლირება. პრინციპულად უარყოფილია არადოკუმენტური მასალის ჩართვა ექსპოზიციაში. მუზეუმის მიერ ექსპოზიციისათვის დაკვეთით შესრულებულმა ფერწერამ, წინათ არსებულ ექსპოზიციაში მიზანს ვერ მიაღწია: იგი სათანადო შთაბეჭდილებას ვერ ახდენდა მაყურებელზე, ვერ უწყობდა ხელს თემის გახსნას. მუზეუმმა საერთოდ უარი თქვა ასეთი სურათების შექმნაზე და შეეცადა ნივთზე და ფოტოდოკუმენტურ მასალაზე გაემახვილებინა დამთვალიერებლის ყურადღება, თუმცა ექსპოზიციის ავტორები ცდილობდნენ თემები გახსნილიყო, ნივთიერი მასალით და წინა ექსპოზიციასთან შედარებით ბრტყელი მასალის რიცხვი მკვეთრად იქნა შემცირებული, მაინც იგრძნობა მათი სიმრავლე. აქ ისევე როგორც წინა პერიოდების ექსპოზიციებში უარყოფილია დარბაზების ტიხრებით დანაწევრება და შექმნილია ერთიანი საექსპოზიციო სივრცე. საექსპოზიციო მასალა გამოტანილია არა უშუალოდ კედელზე, არამედ მოცულობით ფარებზე, რითაც მასალა კედლიდან წინაა წამოწეული. ცალკეული დიდი თემების მიხედვით ფარებს მიცემული აქვს სხვადასხვა ფერი. ბრტყელი მასალის ერთსახეობის დასარღვევად მოწყობილია გა-

ნათებული ნიშები, რომლებშიც გამოფენილია ნივთიერი მასალა. განწყობილებას ქმნის თემების გარეთ გამოტანილი სვეტებს შორის ფრიზზე ექსპონირებული დიდი ზომის განათებული დიაპოზიტივები, დამზადებული უნიკალური და ეპოქისათვის მეტად დამახასიათებელი ფოტოებიდან. ჭერიდან დაშვებულ ფა-

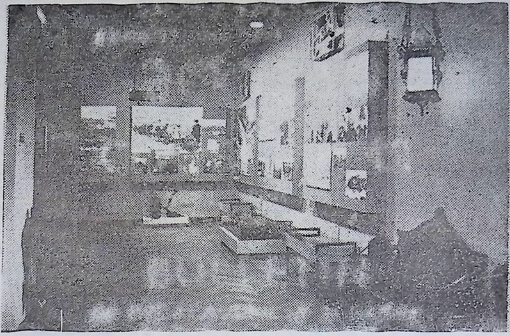

სურ. 19. იგივე ექსპოზიცია. სოფლის მეურნეობა, ქალაქები, ვაჭრობა.

რზე დამაგრებული ხუფიანი ნათურებით მიღწეულია მხოლოდ საექსპოზიციო სარტყლის განათება, რაც ქმნის სიმყუდროვეს და მუზეუმის მაყურებლის ყურადღებას ამახვილებს ექსპოზიციაში წარმოდგენილ მასალებზე.

დიდი ხნის განმავლობაში მუზეუმს არ გააჩნდა საბჭოთა ხანის ექსპოზიცია, თუმცა თანამედროვეობის ამსახველი თემები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პირველად 30-იან წლებში იყო ჩართული ხევსურეთის და სვანეთის ეთნოგრაფიულ ექსპოზიციებში. 1952—1954 წლებში მუზეუმში მოეწყო მთლიანად თანამედროვეობისადმი მიძღვნილი ექსპოზიცია — „საქართველოს სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების მიღწევები“. საბჭოთა სინამდვილის თემა ფართოდ იყო წარმოდგენილი აგრეთვე „საქართველოს ერთიანი ეთნოგრაფიული ექსპოზიციის“ ახალი ყოფის ნაწილში. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 40 წლის თავს მიეძღვნა 1961 წელს რკინიგზის ვაგონში მოწყობილი, დროებითი, მოძრავი გამოფენა, „საბჭოთა საქართველოს 40 წელი“, რომელმაც შემოიარა საქართველოს ქალაქები და საბჭოთა სომხეთსაც ეწვია.

საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილება მუზეუმში შეიქმნა 1960 წელს, მაგრამ მასალების შეკრება და სტაციონარული ექსპოზიციის მოწყობაზე მუშაობა ფაქტიურად დაიწყო 1965 წელს. საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილების თანამშრომლებმა (ხელმძღ. ნ. შველიძე), ორი წლის დაძაბული შრომის შედეგად, მოაწყვეს ექსპოზიცია, რომელიც ისტორიული პერიოდების მიხედვით ასახავს საქართველოს სახალხო მეურნეობის და კულტურის განვითარებას საბჭოთა ხელისუფლების წლებში (1921—1966 წწ.). ექს-

პოზიცია წარმოადგენს ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის დამამთავრებელ ნაწილს, იგი შედგება ოთხი ნაწილისაგან: საქართველო სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში (1921—1941 წწ.) საქართველოს სოციალიზმის მშენებლობის დამთავრების პერიოდში და საქართველო შვიდწლედში. ცალკე ნაწილადაა წარმოდგენილი საბჭოთა საქართველოს კულტურა და მეცნიერება. ნივთიერი და დოკუმენტური მასალის საშუალებით ექსპოზიციაში ნაჩვენებია, კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით თუ, როგორ გადაიქცა საქართველო ჩამორჩენილი აგრარული ქვეყნიდან, მოწინავე განვითარებული ინდუსტრიისა და სოფლის მეურნეობის ქვეყნად, ამის საჩვენებლად ფართოდაა გამოყენებული დაპირისპირების მეთოდი, ნაჩვენებია თუ როგორი იყო წარმოება საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების წლებში და როგორ განვითარებას მიაღწია მან ამჟამად. მაგალითად,: პირველ განყოფილებაში ნაჩვენებია, რომ საქართველოს 20-იან წლებში ჰქონდა პრიმიტიული წარმოება, რომლისთვისაც მანქანა-იარაღები სხვა ქვეყნებიდან შემოჰქონდათ, ამჟამად კი საქართველოში დამზადებული მანქანა-იარაღები მოძმე რესპუბლიკებში და უცხოეთშიც კი გადის და მას ექსპორტში დიდი ადგილი უჭირავს, ან მეორე — ნაჩვენებია რუსთავის ტრიალი მინდორი და შემდეგ კი იგივე ადგილი მასზე აღმართული გრანდიოზული ქარხნით და ქალაქით, რომელიც მძლავრ ინდუსტრიულ

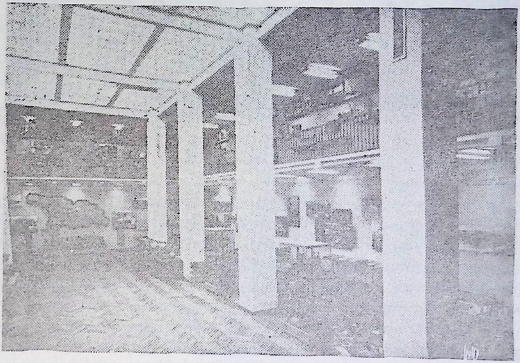

სურ. 20. ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის დამამთავრებელი ნაწილი — საბჭოთა საქართველო, 1967 წ., საერთო ხედი.

ცენტრს წარმოადგენს. ასეთი ჩვენება მუზეუმის მაყურებელს თვალნათლივ წარმოუდგენს იმ დიდ მიღწევებს, რომლებიც მოიპოვა საქართველომ საბჭოთა ხელისუფლების წლებში, მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის, კულტურისა და მეცნიერების დარგში.

ავტორებმა მრავლად დააგროვეს და ექსპოზიციაში გამოიტანეს ნივთიერი მასალა, როგორც მემორიალური ისე წარმოების იარაღები და პროდუქცია, მაგრამ აქაც იგრძნობა ფოტოებისა და სხვა ბრტყელი მასალის სიმრავლე.

ფოტომასალას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გვიანი პერიოდის ექსპოზიციებში, როგორც ისტორიულ წყაროს, მის გარეშე ასეთი ექსპოზიციის მოწყობა არც შეიძლება, მაგრამ საჭიროა მათი მკაცრი შერჩევა და მაქსიმალურად შეზღუდვა. ექსპოზიციაში მასალები ძალდაუტანებლად და უპრეტენზიოდაა განაწილებული, შექმნილია საექსპოზიციო კომპლექსები, რითაც თემის გახსნის ამოცანა გადაწყვეტილია. ავტორები სწორად მოიქცნენ, რომ მთელი ექსპოზიცია გადაწყვიტეს ღია ნეიტრალურ ფერში და დარბაზები მთლიანად გაანათეს, რითაც ხელი შეუწყვეს საზეიმო განწყობილების შექმნას (სურ. 20).

ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპოზიციის ორი უკანასკნელი ნაწილი, რომელიც ასახავს პერიოდს 1801 წლიდან 1966 წლამდე, გაიხსნა მუზეუმის დაარსების 100 წლის იუბილეს დღეებში და მიეძღვნა დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 50 წლისთავს.

ზემოაღნიშნულიდან ჩანს, რომ მუზეუმი თავის არსებობის პირველივე დღიდან ეწეოდა დიდ საექსპოზიციო მუშაობას, რითაც იგი ამყარებდა დამოკიდებულებას ხალხთან.

სურ. 21. იგივე ექსპოზიცია, მრეწველობა და სოფლის მეურნეობა.

ყოველი საბჭოთა მუზეუმის ამოცანაა, რომ მის ფონდებში დაცული მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები გახადოს ხალხის მასების საკუთრებად, რაც შეიძლება მიზანშეწონილად მოაწყოს ექსპოზიციების დათვალიერება, რომ უკეთ იყოს გახსნილი და ათვისებული მათი შინაარსი. კარგად მოწყობილი მასობრივი მუშაობა ხელს უწყობს მოწინავე საზოგადოებრივ და სამეცნიერო იდეების პროპაგანდას და ხალხის აღზრდას კომუნისტური სულისკვეთებით.

მუზეუმში ზემოაღნიშნულ მუშაობას ეწევა მეცნიერული პროპაგანდის განყოფილება. განყოფილებაში მუშაობენ კვალიფიციური ექსკურსიის მძღოლი — მეცნიერი მუშაკები, რომლებიც გამოფენებზე ეწევიან პოლიტიკურ და სამეცნიერო ცოდნის პროპაგანდას.

განყოფილება ასრულებს მუზეუმის საქმიანობის პოპულარიზაციის და დამთვალიერებელთა მოზიდვის სამუშაოებს. მას მჭიდრო კავშირი აქვს დამყარებული ქალაქის განათლების განყოფილების მეთოდურ კაბინეტთან, რომლის საშუალებით ხდება მოსწავლეთა მოზიდვა მუზეუმში. მოსწავლეებთან ტარდება სპეციალური საუბრები, სასკოლო პროგრამების გათვალისწინებით და წინასწარ მომზადებული ღია გაკვეთილები. მას ატარებენ როგორც მუზეუმის ექსკურსიის მძღოლები, ისე სკოლის მასწავლებლები. მუზეუმს წელიწადში ათვალიერებს 100—120 სკოლის 4—5 ათასი მოსწავლე.

მუზეუმი ასევე მჭიდროდაა დაკავშირებული რამდენიმე უმაღლეს სასწავლებელთან. ექსპოზიციებზე სტუდენტებისათვის ტარდება ლექციების ციკლი მუზეუმცოდნეობის საკითხებზე; აქ გადიან აგრეთვე სამუზეუმო პრაქტიკას. მუზეუმში დასათვალიერებლად მოსულ სტუდენტთა რიცხვი 3—4 ათასია.

ექსპოზიციების გასაცნობად მოდიან ა/კავკასიის სამხედრო ოლქის მებრძოლები, მათ მუზეუმში უკითხავენ ლექციებს ციკლიდან — „გვიყვარდეს ჩვენი სამშობლო“.

მუზეუმის სისტემატური დამთვალიერებლებია ტურისტები ტურბაზიდან და ტურისტული სამოგზაურო ბიუროდან, ისინი დამთვალიერებელთა 60—65% შეადგენენ.

ექსპოზიციების სტუმრებია აგრეთვე უცხოელი ტურისტული ჯგუფები და ინდივიდუალური დამთვალიერებლები.

წლის განმავლობაში მუზეუმის დამთვალიერებელთა საერთო რიცხვი საშუალოდ შეადგენს 100—120 ათასს.

მუზეუმში მოდის და კონსულტაციას ღებულობს ამა თუ იმ საკითხზე მრავალი სხვადასხვა პროფესიის სპეციალისტი.

თუმცა მაყურებელთა ინტერესი ექსპოზიციისადმი უკეთესი საზომია მისი ხარისხისა, მაინც შესაძლებელია კარგმა ექსპოზიციებმა არ მოგვცეს სასურველი შედეგი თუ კი არ იქნება გაშლილი მუშაობა მისი პოპულარიზაციისათვის. ამ მხრივ მუზეუმი ატარებს რამდენიმე ღონისძიებას.

რამდენჯერმე მოეწყო მუზეუმის გამოფენების გადაცემა რადიოთი და ტელევიზიით. ექსპოზიციებზე ეწყობა შეხვედრები სამამულო ომის ვეტერანებთან, ძველ რევოლუციონერებთან, აგრეთვე შეხვედრები სხვადასხვა თარიღებთან და დღეებთან დაკავშირებით. გამოცემულია ექსპოზიციების გზამკვლევები, ბუკლეტები, ღია ბარათები, რამდენიმე სახის სარეკლამო პლაკატი და აფიშა.

როგორც აღვნიშნეთ, მასობრივ მუშაობას დიდი მნიშვნელობა აქვს მომსვლელთა რიცხვის გაზრდის მხრივ, რაც ხელს უწყობს მუზეუმის წინსვლას და მისი ავტორიტეტის ზრდას, ამ მხრივ მუზეუმმა კიდევ უნდა გააფართოოს და გააუმჯობესოს მუშაობა.

ამით არ მთავრდება მუზეუმის საექსპოზიციო საქმიანობა. მუზეუმი ამჟამადაც დგას ახალი ამოცანების წინაშე, იგი კვლავ გამოიყენებს თავის დიდ გამოცდილებას მომავალი ექსპოზიციების შექმნისას.

С. С. БОЛКВАДЗЕ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ЭКСПОЗИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ ИМ. АКАД. С Н. ДЖАНАШИА

Резюме

По инициативе прогрессивной части русской и грузинской общественности, в 1852 году был основан Музей при Кавказском отделении императорского Русского Географического Общества; он функционировал до 1864 года, когда в результате изменений, происшедших в руководстве вышеуказанного Общества, музей был ликвидирован.

В 1867 году 2(14) января, в Тбилиси был официально открыт Кавказский музей. С тех пор музей не прекращал своей деятельности и сегодня известен под названием Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа. В день открытия, в трех комнатах были выставлены собрания по зоологии, ботанике и этнографии.

1870 году выставки музея открылись в новом здании и просуществовали без изменений до 1878 года, когда дирекция музея, воспользовавшись тем, что на 1881 год в Тбилиси было назначено проведение пятого международного археологического съезда легко получила разрешение на надстройку этажа, над существующим зданием. В сентябре 1881 года была открыта новая экспозиция, которая состояла из отделов: геология, ботаника (рис. 1), зоология (рис. 2), этнография (рис. 1, 2), орнаменты и древности и археология.

Эта экспозиция по сравнению с предшествующими была значительно обогащена. Она функционировала в течение 28 лет и закрылась в 1909 году ввиду аварийного состояния здания.

После установления Советской власти в Грузии, создались благоприятные условия для расцвета национальной культуры. В результате проведенных правительством мероприятий, музей по настоящему развернул работу и превратился в крупное научно-исследовательское учреждение. Стало возможным поставить на прочной научной основе всю деятельность Музея, в том числе и экспозиционное дело.

Первой экспозицией, созданной после установления Советской власти в Грузии, явилась «Зоологическая экспозиция» (Рук. И. Д. Чхиквишвили, таксидермист К. Крель, худ. И. М. Вепхвадзе), первая часть которой была открыта в 1923 году. Экспозиция существующая поныне состоит из десяти биогрупп. Отдельно представлен зооматериал в систематическом порядке. Экспозиция в свое время получила высокую оценку (рис. 5).

В связи с XVII международным Геологическим конгрессом в 1937 году в Музее были организованы экспозиции «Минеральные рессурсы Грузии» (рис. 6), «Динамическая и историческая геология» и «Геология окрестностей Тбилиси». (Руководители акад. А. Джанелидзе и проф. К. Габуния). В экспозиции были представлены все известные тогда месторождения полезных ископаемых на территории Грузии.

В 1955 году на базе вышеуказанной экспозиции была устроена экспозиция «Полезные ископаемые Грузии». (Рук. М. В. Качарава).

В годы Советской власти этнография Грузии превратилась в самостоятельную науку, началась разработка ее основных проблем и по мере накопления материала, под руководством проф. Г. С. Читая развернулись работы по организации экспозиции. В 1931 г. открылась экспозиция — «этнография Хевсурети» (рис. 7), а 1932 году «Этногра-

фия Сванети» (рис. 8); на них были представлены как старый, так и новый быт и культура. Было показано проникновение нового быта и культуры в горные районы Грузии.

С 1952 года началась работа по организации «Единой этнографической экспозиции», которая была открыта для посетителей в 1954 г. На экспозиции был показан своеобразный характер как старого, так нового быта и культуры грузинского народа (рис. 9, 10).

Экспозиция была признана одним из значительных достижений этнографии Грузии.

В Музее на протяжении его существования сосредоточился весьма значительный археологический материал, это позволило организовать первую археологическую экспозицию в 1934 году под названием «Доклассовое общество в Закавказье». Руководители проф. Г. К. Ниорадзе и проф. Б. А. Куфтин (рис. 11). Археологические материалы впервые здесь были развернуты для показа хозяйственного, социального и культурного развития общества, т. е. для показа самого исторического процесса. Это был первым большим практическим шагом вперед, знаменующим наступление нового этапа в развитии археологии Грузии.

В 30—40-ые годы в республике развернулись систематические большие археологические экспедиции, которые позволили по-новому осветить ряд кардинальных вопросов и нашли отражение в экспозиции «Древнейшие очаги грузинской культуры Триалети и Мцхета» организованной в 1941 году, под руководством акад. С. Н. Джанашиа и проф. Б. А. Куфтина (рис. 12).

Вышеуказанные две археологические экспозиции отражали более или менее последовательную картину развития культуры на территории Грузии с древнейших времен до V—VI вв. н. э.

В 1937 году Государственный Музей Грузии участвовал в организации выставки — «Шота Руставели и его эпоха» посвященной 750 летнему юбилею Шота Руставели (руков. акад. И. А. Джавахишвили).

С 1938 года часть указанной экспозиции была оставлена в Музее в качестве стационарной экспозиции, под названием — «Материальная культура Грузии XI—XIII вв.», в которой были представлены почти все отрасли культуры той эпохи. Эта экспозиция наглядно показала значительную роль Грузии в международной жизни того времени (рис. 13).

Экспозиция, созданная отделом ботаники в 1950 году под названием «Достижения основных отраслей сельского хозяйства» (руков. В. И. Папава), хотя и не была музейной, но все же, при отсутствии в республике выставки достижений народного хозяйства сыграла положительную роль в деле популяризации достижений сельского хозяйства (табл. VII, рис. 2).

К началу пятидесятых годов Музей впервые стал перед задачей создания — «Единой историко-археологической экспозиции Грузии с древнейших времен до наших дней».

Первой экспозицией, созданной по указанному плану явилась — «Экспозиция буржуазной Грузии» (руков. Ш. Г. Хантадзе). Это был первым шагом музея по направлению организации исторической экспозиции позднего периода. В нем последовательно были раскрыты темы, от присоединения Грузии к России в 1801 году до установления Советской власти в 1921 году.

Существующие к этому времени археологические экспозиции слишком отстали от достижении этой науки, устарел и сам принцип экспозиции, вследствие чего обновление археологической экспозиции стала необходимостью.

В 1961 году открылась — первая часть единой историко-археологической экспозиции — с древнейших времен до IV века н. э. (руков. Ал. И. Джавахишвили, худ. А. В. Варази). В экспозиции отображены главные ступени хозяйственной деятельности, культуры и социальной жизни племен, населявших территорию Грузии, с древнейших времен до раннефеодальной эпохи. Авторы по-новому подошли к своей задаче; это выявилось в художественном офоромлении и подаче материалов зрителю, придавшие экспозиции этапное значение (рис. 15, 16).

Вторая часть единой историко-археологической экспозиции охватывает основные этапы истории Грузии, от раннефеодальной эпохи до конца развитого феодализма IV — XIII вв. (Руков. П. П. Закарая художники А. В. Варази, А. В. Чиковани, В. А. Давитая). Художественное оформление осуществлено с применением тех-же принципов, что и на предыдущей экспозиции (рис. 17).

Следующая экспозиция организованная музеем была новая «Экспозиция буржуазного периода Грузии» (руков. Ш. В. Ломсадзе), охватывающая период от присоединения Грузии к России, до установления Советской власти в Грузии (1801 — 1921 гг.) (рис. 18, 19).

Экспозиция Советского периода представляет собой завершающую часть единой историко-археологической экспозиции, отображающую развитие народного хозяйства и культуры Грузии в годы Советской власти (1921 — 1966 гг.). Посредством вещественных и документальных материалов в экспозиции показано превращение Грузии из отсталой аграрной страны, в страну передовой и развитой индустрии и сельского хозяйства (Руков. Н. Швелидзе). Созданы экспозиционные комплексы, путем которых решена задача раскрытия тем. Авторы поступили правильно, решив экспозицию в светло-нейтральном цвете и осветив залы полностью, чем достигается торжественность (рис. 20, 21).

Кроме вышеуказанных стационарных экспозиции музей после установления Советской власти организовал большое количество тематических выставок, связанных с разными датами, конгрессами и событиями.

Как видно из вышесказанного, музей с первых же дней своего существования проводил большую работу по созданию экспозиции и выставок, посредством которых устанавливал связь со зрителями.

Как известно хорошо организованная массовая работа способствует пропаганде передовых общественных и политических идей и воспитанию народа в духе коммунистического строительства.

В Государственном Музее массовую работу проводит отдел научной пропаганды, который организует связь со школами и институтами, с турбазой и пр.

В течение года музей посещают 100—120 тысяч посетителей.

Проводится значительная работа по популяризации музейных экспозиции, но в будущем эту работу следует расширить.

Этим не кончается экспозиционная деятельность Музея. Музей и в настоящее время стоит перед новыми задачами, и он вновь использует свой большой опыт при создании будущих экспозиции.

ლიტერატურა

1. გ. ყორღანია, კავკასიური მუზეუმის დაარსება, თბილისი, 1951.
2. Г. И. Радде, Краткий очерк истории развития Кавказского Музея в первые 25 лет существования, с 1-го января 1892 года, Тифлис, 1891.
3. К. Ф. Ган. Биография Г. И. Радде. Museum kaucasicum, т. VI, Тифлис, 1912 г.

4. А. М. Разгон, Этнографические Музеи в России (1861—1917 гг.), Очерки истории Музейного дела в России, 1961, 231.
5. Г. И. Радде, Краткий путеводитель Кавказского Музеума, Тифлис, 1875.
6. Г. И. Радде, Краткий путеводитель Кавказского Музеума, Тифлис, 1881.
7. Кеппен, Несколько слов о Кавказском Музее, С.-Петербург, 1896.
8. М. Горький, По Союзу Советов, собр. сочинении в 30-ти томах, Москва, 1952, т. 17, стр. 129.
9. გ. ჩაჩაშვილი, საქართველოს ერთიანი ეთნოგრაფიული გამოფენა, მეგზური, თბილისი, 1958.
10. ივ. ჯავახიშვილი, შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა, გაზ. „კომუნისტი“, № 55, 1937, 9 მარტი.
11. სასოფლო-სამეურნეო გამოფენა საქართველოს მუზეუმში, გაზ. „კომუნისტი“, № 202/9978, 1954, 26 აგვისტო.
12. А. И. Джавахишвили, Краткий обзор прошлой и будущей деятельности Государственного Музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа, «Известия», Академии Наук Армянской ССР, № 8, 1959, стр. 111—113.
13. ავტორთა კოლექტივი, საქართველოს ერთიანი ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოფენა, გამოფენის პირველი ნაწილის (უძველესი დროიდან ადრეფეოდალურ ხანამდე) თემატიკურ-საექსპოზიციო გეგმა, თბილისი, 1954 (ხელნაწერის უფლებით).
14. შ. ხანთაძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, გაზ. „კომუნისტი“ № 223 (11227), 1938, 26 სექტემბერი.
15. არქეოლოგიური გამოფენა მოკლე გზამკვლევი, თბილისი, 1967, გვ. 2.
16. ა. აფაქიძე, დარბაზები მოგვითხრობენ ერის წარსულს, გაზ. „კომუნისტი“. № 75, (11988), 1961, 31 მარტი.
17. А. И. Михайловская, Музейная экспозиция, Москва, 1964.
18. Л. Волынский, Кижи, журн. «Знание-Сила», № 6, 1965, стр. 30.
19. ნ. ქანთარია, საქართველოს ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოფენა IV—XIII სს. მეგზური, თბილისი, 1967.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ
ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Д. Г. КАПАНАДЗЕ

НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ ФОНДЫ МУЗЕЯ ГРУЗИИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Вместе с другими памятниками материальной культуры Государственный музей Грузии наследовал от бывшего Кавказского Музея и нумизматическую коллекцию, начало которой было заложено уже при основании музея. Известно например, что первые монеты были приобретены для музея по специальному заданию еще Байерном.

Сбор нумизматической коллекции сначала производился от случая к случаю, в результате чего к началу текущего столетия, она насчитывала около 2600[1] экземпляров. Такую скудость материала следует объяснить тем, что музей не располагал тогда соответствующим аппаратом и поступления носили случайный характер.

Рост нумизматических фондов начался лишь после Революции, особенно же после установления в Грузии Советской власти. В 1924 году по инициативе покойного акад. И. А. Джавахишвили при Тбилисском Государственном Университете создается кабинет нумизматики, который вскоре передается Музею Грузии. Здесь уже другой выдающийся грузинский ученый и деятель акад. Г. Н. Чубинашвили берет на себя заботу о дальнейшей судьбе кабинета, заведывание которым 29. VI.1931 г. возлагается на доцента Т. Н. Ломоури.

Первые годы работы целиком ушли на сбор, учет и приведение в относительный порядок тех нумизматических коллекций, которые до этого были разрознены и хранились в различных учреждениях и организациях (Общество распространения грамотности среди грузин, грузинское этнографическое общество, церковный музей, коллекция тифлисского дворянства и т. д.). Таким образом к 1930 году в Музее Грузии скопилось свыше 30 000 экземпляров.

С этого времени количество монетных поступлений неуклонно растет, постепенно возрастает штат работников нумизматов, повышается их квалификация и совершенствуется методика работы. В 1940—1943 гг. проводится коренная реорганизация системы хранения и учета имеющегося в наличии материала, монетные фонды приводятся в полный порядок и распределяются по новому принципу; выделяется особый фонд «монетных кладов и отдельных находок по Грузии», являющийся самым многочисленным и содержательным.

Основным принципом, объединяющим монеты этого фонда служит справка о месте, времени и обстоятельствах их находки на территории Грузии. В этот фонд вносятся все монеты независимо от их принадлежности той или иной стране или времени их выпуска. В этом фонде

[1] Г. Радде, Краткий путеводитель по Кавказскому Музею, Тифлис, 1895, стр. 77—78.

нашли себе место не только грузинские монеты, которые конечно, преобладают, но монеты и тех стран с которыми на протяжении многих веков своего существования Грузия постоянно имела тесные экономические и культурно-политические сношения. Научная ценность этого фонда неоценима, так как, расположенная на перекрестке больших торговых путей и, являясь важным стратегическим плацдармом в извечной борьбе Востока с Западом, Грузия постоянно привлекала к себе пристальное внимание сильных соседей, неизменным спутником которых являлись и монеты.

Давая отчетливое представление о происходивших здесь событиях, этот материал стал неисчерпаемым источником для исследовательской работы, очень способствовал повышению квалификации личного состава и оказался крайне полезным для решения ряда кардинальных вопросов.

Не умаляя значения и ценности и других фондов (монеты Грузии, России, древнего Ирана, эллинистического мира и Рима, Византии и Трапезунда, восточных и европейских стран), где также имеется немало интереснейших, а подчас уникальных монет, способных украсить витрины крупнейших музеев мира, основное свое внимание работники отдела уделяют именно этому фонду, аналогии которого, насколько нам известно, в других музеях Союза не имеется.

В результате регулярных поступлений фонд этот из года в год растет и к настоящему времени насчитывает свыше 20 000 экземпляров, т. е. примерно четвертую часть всего наличия. Кроме множества отдельных находок, этот фонд содержит свыше 80-ти монетных кладов большинство которых (93%) поступило в музей лишь после установления в Грузии Советской власти.

Одним из основных источников пополнении этого фонда являются археологические экспедиции, которые за последние 30 лет получили небывало широкий размах. Материал поступающий этим путем является наиболее надежным и достоверным потому, что сведения о каждой добытой монете фиксируются с максимальной точностью и тщательностью.

Множество монет в виде отдельных экземпляров, а нередко и целых кладов поступает в музей и в результате земляных работ, которые за последние десятилетия тоже достигли необычайных масштабов. Огромное большинство этих монет поступает в виде пожертвований, что следует объяснить общим культурным подъемом. Если ранее такие находки часто шли на сплав, переделывались на украшения, или же в лучшем случае скупались предприимчивыми антикварами, для перепродажи, то теперь, сознавая их значение и научную ценность, население выполняет свой гражданский и патриотический долг, сдает их в музей, обогащая их фонды все новыми и новыми материалами. Все это является показателем того, что, став распорядителем своей судьбы, народ бережнее относится к памятникам прошлого.

Считаю непременным своим долгом особо отметить бесценный дар, принесенный Музею Грузии покойным проф. Е. А. Пахомовым. Но, к сожалению, время поступления в музей этих кладов, не всегда совпадает с временем находки и промежуток между этими двумя моментами, иногда исчисляется годами. В таких случаях сведения об обстоятельствах и месте находки не всегда отличаются точностью да и состав клада не всегда оказывается нетронутым. В таких случаях осложняется и научная обработка материала.

Большая часть кладов содержит монеты местной чеканки, другая часть — монеты ввозившиеся сюда из других стран в ту или иную эпо-

ху; немало и смешанных кладов, состоящих из местных монет с большим или меньшим процентом примеси иноземных. Значительно реже попадаются и т. н. — «денежно-вещевые» клады, которые, кроме монет содержат какие нибудь вещи или украшения.

Для захоронения кладов пользовались самой различной тарой,— чаще всего глиняными сосудами различной величины и формы; встречаются сосуды и металлические, — например, клад колхидок из Дабла Гоми был помещен в серебряной фиале, колхидки кобулетского клада в бронзовом кувшинчике, а свыше 8-ми килограмм европейских монет XVI — XVII вв. найденных в гор. Махарадзе были в медном котелке. Пользовались и кисетами или матерчатыми мешочками; после чего, как такой клад попадал в землю, кисет плотно прилегал к поверхности монет и, постепенно пропитываясь металлическими солями, консервировался так прочно, что теперь имеется возможность судить о качестве многовековой ткани и способах ее изготовления.

Такие фрагменты ткани сохранились от следующих кладов:

1. Колхидок из Дабла Гоми . . . . VI в. до н. эры.
2. Медных монет трапезундской чеканки . III в. до н. э.
3. Монет тбилисского эмира Али Ибн Джафарта. XI в.
4. Медных монет грузинской царицы Русудан. XIII в.
5. Серебрянных тбилисских монет начала . XVIII в.

Очень интересна техника захоронения последнего клада, — перед тем как захоронить его, владелец засыпал монеты в матерчатый мешок, который поместил в глиняный горшочек, а последний залил пчелиным воском. Колхозник Николайшвили, доставив этот клад в музей, сохранил таким образом для науки около пятисот монет XVII — XVIII вв., керамику того же времени и фрагменты ткани и воска двухсотпятидесятилетней давности. Любопытно, что воск до сих пор сохранил аромат мёда.

В состав клада иногда попадают экземпляры, по которым можно судить о технике чеканки, или делать какие либо иные выводы. Так например, некоторые монеты Тамары из клада, найденного в сел. Веджини носят следы напильника, применявшегося при изготовлении штемпеля. Детали, едва сохранившиеся на монетах перечеканных Джеледином дали возможность установить предельный срок применения надчеканок конца XII начала XIII вв.

Каждый клад, независимо от его состава непременно дает что нибудь новое «монеты клада» могут быть самыми заурядными не представлять никакой новизны, а клад из них может оказаться очень важным по месту ли своей находки, по комбинации ли монет дающей возможность делать некоторые выводы о существовании той или иной денежной системы, или о датировке, найденных в кладе вещей... или же, хотя бы, о приурочении неопределенных до того монет»...[2].

Результаты сравнения и анализа этого крайне содержательного материала не раз приводили к выводам, представляющим интерес не только для нумизматики. По материалам отдела нумизматики в республиканских, союзных и зарубежных печатных органах на грузинском, русском, немецком, польском, чешском языках опубликовано около сотни трудов. Среди них несколько монографий.

Установлено например, что на протяжении всего своего прошлого Грузия регулярно выпускала свои монеты, выяснены и причины кажущегося их исчезновения в те или иные моменты. Случалось, что ввозная монета, получив широкое распространение натурализировалась в Гру-

---

[2] Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, 1926, стр. 10.

зии так прочно, что продолжала чеканиться здесь уже как собственная, сохраняя все детали прототипа, затем только постепенно воспринимая индивидуальные черты. На протяжении долгого времени такие монеты принято было считать «подражаниями», или «чеканенными для Грузии» — подразумевалось, что их чеканили для Грузии те или иные иноземные династы. Но, чем упорнее идет работа над изучением памятников прошлого, чем обильнее и шире поступает материал, тем очевиднее становится самобытность грузинского народа и в этой области.

В результате изучения 12-ти кладов колхских монет поступивших в музей главным образом за последние 30 лет, выявлены новые монетные типы, варианты и номиналы, установлено их подлинно местное происхождение и дана попытка хронологизации этих древнейших монет Грузии. (С. И. Макалатия, А. Н. Зограф, Д. Г. Капанадзе, К. В. Голенко).

Наличие в Музее Грузии семи десятков так называемых «варварских» подражаний золотым статерам Александра Македонского и Лисимаха в то время как во всех остальных музеях мира вряд ли наберется и половина этого количества уже само по себе говорят о грузинском их происхождений, можно было бы привести для этого и другие доводы, но здесь мы сошлемся лишь на статер «базилевса Аки», давший возможность включить в историю Грузии имя одного из древнейших царей Колхиды неизвестного по другим источником (Д. Г. Капанадзе).

Выяснилось также, что выпуск золотой монеты производился в Иберии и в римское время, самые поздние их экземпляры доходят до рубежа III—IV вв. н. э. (А. Н. Зограф, Д. Г. Капанадзе).

О многовековых экономических и культурно-политических связьях Грузии с Византией имеется не мало свидетельств. Но, пожалуй наиболее достоверным и убедительным следует считать наличие в музее семи кладов и многих сотень золотых, серебряных, медных византийских монет, найденных на территории Грузии. Можно считать, что этот материал почти целиком введен в научный обиход (Т. Я. Абрамишвили).

Успешно ведется изучение сасанидских и арабских монет, найденных в виде кладов и отдельных экземпляров на территории Грузии (И. Л. Джалагания). Топография находок этих монет отчетливо намечает существующие в « IX вв. торговые пути (Т. Н. Ломоури).

Особый интерес привлекает клады, содержащие монеты эмиров из рода Джафаридов, — они помогли установить генеалогию тбилисских владетелей X — XI вв., (М. Д. Лордкипанидзе), уточнили сроки начала на территории нашей страны, так называемого серебряного кризиса и внесли существенные поправки в определение неясных до этого монет (Д. Г. Капанадзе).

Хранящийся в фондах музея нумизматический материал дал возможность установить, что правом выпуска монеты в древней Грузии пользовались не только цари, но и отдельные крупные феодалы. Выявлен чекан владетелей Сомхити, Одиши, Самцхе-Месхети и др. (Д. Г. Капанадзе). Выяснилось, что кроме тбилисского монетного двора функционировали и другие, — в Дманиси, Ахалцихе, Аниси, Кара-Агач и в других городах (Г. В. Церетели, Т. Н. Ломоури, Д. Ленг).

Грузинские монеты XIV—XVI вв. на протяжении долгого времени встречались в таком незначительном количестве и представляли такую редкость, что их существование ставилось даже под сомнение — предполагалось, что в эти мрачные для Грузии времена ей было не до чеканки собственной монеты. Но клады этого времени из Ленингори, Али,

Мна, Гори и Патара Джихаиши опровергли эти представления, осветили истинное положение дел и помогли установить наличие целых групп и серий национально-грузинских монет с самобытными чертами. Монеты этих кладов с полной очевидностью подчеркивают жесточайший экономический упадок и культурный регресс, наступивший в Грузии в результате нескончаемых нашествий иноземных угнетателей (Т. Н. Ломоури, Д. Г. Қапанадзе, Г. Р. Дундуа).

В Музее Грузии хранится несколько кладов европейский монет XV — XVIII вв. и немалое количество отдельных их экземпляров, найденных на территории Грузии. До последнего времени ими по существу никто не занимался и причины их появления в Грузии, пути их проникновения сюда, интенсивность обращения и другие крайне интересные вопросы оставались невскрытыми. Положение теперь изменилось и можно уже утверждать, что и этот пробел в работе отдела заполнен и причины политико-экономических связей Грузии с европейскими странами стали более ясными (Р. В. Қебуладзе).

В настоящее время отдел вплотную приступил к изучению турецких монет, имевших в свое время в Грузии очень широкое распространение. Работа только началась, но почин, как говорится положен и две статьи, посвященные этим монетам уже в производстве (М. Антадзе).

Крайне ценным оказался нумизматический материал для освещения вопроса и русско-грузинских отношений (Р. В. Қебуладзе).

Пользуясь случаем приношу глубокую благодарность коллегам из Эрмитажа за ценную помощь, оказанную ими в деле подготовки научных кадров.

Неуклонный рост фондов Музея Грузии и регулярное повышение квалификации его научных кадров следует объяснить неустанной заботой нашего Правительства и Партии, повседневным вниманием уделяемым музею Президиумом АН.

Наличие же в фондах разнообразного и богатейшего фактического материала, возлагает на всех нас почетную задачу неустанно заполнять все еще существующие пробелы и чаще вводить в научный обиход поступающий материал, предоставляя этим грузинской историографии все новые и новые данные. Коллектив отдела нумизматики делает все от него зависящее, для того, чтобы бережно передать следующим поколениям вверенные ему национальные сокровища.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ილ. აბულაძე

ხელნაწერთა განყოფილება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში

თითქმის 30 წლის მანძილზე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა ხელნაწერთა განყოფილება, ამ განყოფილების ბაზაზე 1958 წლის ივნისის დასაწყისში შეიქმნა ხელნაწერთა ინსტიტუტი, რომელსაც 1962 წლიდან აკადემიკოს კ. კეკელიძის სახელი მიენიჭა.

ხელნაწერთა განყოფილება საქართველოს მუზეუმის შემადგენლობაში შეიქმნა 1929 წლიდან. ამ განყოფილებაში თავმოყრილ იქნა იმ დროისათვის არსებული, ქართული ხელნაწერთა ძირითადი ფონდების შემცველი, ყველა საცავები. ამ საცავების ჩამოყალიბება დაიწყო ჯერ კიდევ წარსული საუკუნის 80-იანი წლებიდან სხვადასხვა კულტურულ-საგანმანათლებლო საზოგადოებებთან. ასეთები იყვნენ: 1879 წ. დაფუძნებული წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა საცავი, 1888 წ. დაარსებული საეკლესიო მუზეუმი და 1907 წ. დაარსებული საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმი.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების დღიდან, კულტურის ეს კერები თავმოყრილ იქნა თბილისის უნივერსიტეტის კედლებში. აქ ისინი ემსახურებოდნენ ქართული მეცნიერების აღორძინების საქმეს, რომელიც წამოიწყო ქართულმა უნივერსიტეტმა, დაარსებულმა 1918 წ. დასაწყისში ქართველ მეცნიერთა ჯგუფის მიერ ივ. ჯავახიშვილის მეთაურობით. ახალ პირობებში მიზანშეწონილად იქნა მიჩნეული საცავების თანდათანი გაერთიანება: ეს გაერთიანება დაწყებული იყო ჯერ უნივერსიტეტში, ხოლო მთლიანად დასრულდა 1929 წ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. ამ დროისათვის საქართველოს მუზეუმში შეიქმნა ხელნაწერთა განყოფილება, რომელსაც ზოგჯერ პალეოგრაფიის განყოფილებასაც უწოდებდნენ.

ქართულ ხელნაწერთა ძირითად ფონდების საცავების საქართველოს მუზეუმის შემადგენლობაში თავმოყრის შემდეგ იწყება ამ საცავების ისტორიის ახალი ეტაპი. წინარე ეტაპთან შედარებით ახლა უფრო ფართოდ გაიშალა როგორც ხელნაწერთა შეგროვება-შენახვა, ასევე მათი მეცნიერული შესწავლა. განსაკუთრებით აღინიშნება ეს მას შემდეგ რაც დაარსდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია (1941 წ.), რომლის სისტემაშიც შევიდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი თავისი ყველა განყოფილებით.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში გაერთიანებული ხელნაწერთა საცავები დაცულ იქნენ თითოეული ცალკე ფონ-

დად, თავ-თავისი სააღრიცხვო სისტემის შენარჩუნებით. ამავე დროს შეიქმნა ქართულ ხელნაწერების და ისტორიულ დოკუმენტების კიდევ ერთი ფონდი, რომელსაც ეწოდა „ახალი ფონდი“ (ზოგჯერ — „მუზეუმის ფონდი“) შემოკლებით ფონდი Q. ამ ფონდში ჩაირიცხა და გატარდა საკუთარი ნუმერაციით ყველა ის ხელნაწერთა კოლექციები, რომლებიც შემოვიდნენ 1929 წლის შემდეგ ან შემოსული იყვნენ უფრო ადრე, მაგრამ დარჩენილი იყვნენ დაუმუშავებელი. ახლად შეიქმნა უცხოენოვანი ფონდები. ამ ფონდებში წარმოდგენილი იყვნენ მანუსკრიპტები და დოკუმენტები, როგორც აღმოსავლურ, ასევე დასავლურ ენებზე. სხვებთან შედარებით ყველაზე მდიდარია არაბულ ხელნაწერთა ფონდი, რომელშიც თავმოყრილია ერთი მხრივ ქართულ ხელნაწერთა სხვადასხვა კოლექციებიდან გადმოტანილი არაბული ხელნაწერები, ხოლო მეორე მხრივ, ახლად შეძენილი ხელნაწერები ადგილობრივი და არა ადგილობრივი წარმოშობისა — უმთავრესად შუააზიური და ჩრდილოკავკასიური. აღსანიშნავია აგრეთვე, სპარსული, სომხური, ოსმალური, აზერბაიჯანული და ებრაული ხელნაწერები და საბუთები. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს რუსულ ხელნაწერთა ფონდიც, რომელიც შეიცავს საყურადღებო მასალებს კერძოდ კავკასიაზე.

1941 წლამდე, ე. ი. მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში საქართველოს მუზეუმის შეყვანამდე ხელნაწერთა განყოფილებაში ფონდების დამუშავების პარალელურად მიმდინარეობდა დიდი მუშაობა ხელნაწერთა და ისტორიული საბუთების გამოცემაზე.

ამ მუშაობაში მონაწილეობდნენ პირველ რიგში ხელნაწერთა განყოფილების თანამშრომლები. განყოფილებაში იმდროისათვის მუშაობდნენ: გამგედ — პ. ინგოროყვა, მეცნიერ თანამშრომლებად ალ. ბარამიძე, ნ. ბერძენიშვილი, გ. ბოჭორიძე, გ. ჯაკობია და სხვ. ერთ ხანს, გარკვეულ გარემოებათა გამო, განყოფილების მუშაობაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ კონსულტანტებად დანიშნულები — დამსახურებული პროფესორი გრ. წერეთელი და პროფ. ივ. ჯავახიშვილი. თითოეული მათგანის მოღვაწეობამ ღრმა კვალი დასტოვა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ისტორიაში.

ივ. ჯავახიშვილმა გამოსაცემად მოამზადა რიგი ძველი ისტორიული ძეგლებისა. ზოგიერთი მათგანი გამოცემულ იქნა ჯერ კიდევ მის სიცოცხლეშივე, როგორც მაგალითად: 1. ეგნატაშვილი ბერი — „ახალი ქართლის ცხოვრება“ (გამომცემლის მიერ აღმოჩენილი 1923 წელს „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ ხელნაწერში), რომელიც ეკუთვნოდა ერაჯ ჴალაშვილს (გამოიცა 1940 წ.), 2. ბასილი ეზოსმოძღვარი — მეფეთა-მეფის თამარის ცხოვრება, აღმოჩენილი ზემოხსენებულ ხელნაწერში, გამოიცა 1944 წ. და 3. გიორგი მთაწმინდელი — იოანეს და ექვთიმეს ცხოვრება, უძველესი ნუსხების მიხედვით (გამოიცა 1946 წ.).

გრ. წერეთელმა სპეციალური მონოგრაფია უძღვნა ქორიდეთის ოთხთავს — ბერძნულ სახარებას, დაწერილს კლარჯეთში პერგამენტზე და დათარიღებულს IX საუკუნით: „ქორდიეთის ხელნაწერი და მისი ბერძნული მინაწერები“ თბილისი, 1937 წ.

პავლე ინგოროყვამ იუსტინე აბულაძესთან, ალ. ბარამიძესთან, კ. კეკელიძესთან და ა. შანიძესთან ერთად გამოსცა 1934 წ. რიგი ხელნაწერთა მიხედვით „შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების“ II ტომი. 1938 წ. რამდენიმე ნუსხის მიხედვით გამოიცა, პ. ინგოროყვას, ა. ბარამიძის და კ. კეკელიძის ერთობლივი

რედაქციით ქართული ლიტერატურის კლასიური პერიოდის ნაწარმოები „ვის-რამიანი“.

ალ. ბარამიძე მეტ ყურადღებას უთმობდა ე. წ. აღორძინების პერიოდის ლიტერატურულ ძეგლებს და გამოსაცემად მოამზადა შემდეგი: 1. თეიმურაზ I-ის თხზულებათა სრული კრებული, გ. ჯაკობიასთან ერთად (გამოიცა 1934 წ.); 2. მეფე არჩილის თხზულებები ორ ტომად; გამოსცა ნ. ბერძენიშვილთან ერთად 1936/37 წლებში; 3. დავით გურამიშვილის თხზულებათა სრული კრებული, ს. იორდანიშვილთან ერთად (გამოიცა 1931 წ.) და 4. ბესიკის თხზულებათა სრული კრებული, ვ. თოფურიასთან ერთად (გამოიცა 1932 წ.).

ნ. ბერძენიშვილმა ნარატიულ ისტორიული წყაროების შესწავლასთან ერთად განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ისტორიული საბუთების დამუშავებას და გამოცემას. მის მიერ მომზადებულ იქნა ქართული ისტორიული საბუთების ხუთი ტომი, რომლებიც მან სხვადასხვა წლებში გამოსცა. ორი მათგანი შეიცავს საქართველოს სოციალური ისტორიის მასალებს, ხოლო სამი ტომი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მასალებს.

ნ. ბერძენიშვილმა და თ. ლომოურმა გამოაქვეყნეს 1941 წ. ვახუშტი ბაგრატიონის ისტორიული გეოგრაფია („აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“) — შრომა, რომელიც არასოდეს არ დაკარგავს მნიშვნელობას კავკასიათმცოდნეობისათვის.

ე. წ. აღორძინების პერიოდის ქართულ ლიტერატურულ ძეგლების გამოცემის საქმეში ნაყოფიერად იღვწოდა ქართულ-სპარსული ფილოლოგიის მკვლევარი გიორგი ჯაკობია. მისი რედაქტორობით გამოიცა: 1. ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის ომანიანი (1934 წ.), 2. თეიმურაზ II-ის თხზულებები (1939 წ.) და 3. სულხან თანიაშვილის მიერ ლექსად დაწერილი „ამირანდარეჯანიანი“ (1941 წ.).

აღორძინების პერიოდის ქართული ორიგინალური ნაწარმოებები დასაბეჭდად მოამზადეს და გამოსცეს გიორგი ლეონიძემ და სოლ. იორდანიშვილმა. სახელდობრ: 1. სულხან-საბა ორბელიანის ცნობილი იგავ-არაკების კრებული „სიბრძნე სიცრუისა“ და 2. ფეშანგის „შაჰნავაზიანი“. გიორგი ლეონიძემ ცალკე გამოსცა კიდევ იოსებ თბილელის „დიდმოურავნიანი“ 1939 წ.

ხელნაწერების შესწავლის და გამოცემის საქმეში არამცირე წვლილი მიუძღვის მუზეუმის კედლებს გარეთ მომუშავე ქართველოლოგებსაც. ისინი თავგადადებული შრომით ემსახურებოდნენ საერთო საქმის ინტერესებს. აღნიშნული პერიოდის ერთ-ერთი დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო 1937 წ. რუსთაველის იუბილეს ორგანიზაცია. ქართველი პოეტების მეფის ნაწარმოების საიუბილეო გამოცემა განხორციელებული იყო მეცნიერთა დიდი კოლექტივის საერთო ძალებით, პოემის ყველა უმნიშვნელოვანეს ხელნაწერის შეჯერების საფუძველზე. ამ მეტად პასუხსაგები საქმის სათავეში იდგნენ განთქმული ფილოლოგები—კ. კეკელიძე და ა. შანიძე. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაც გამოეხმაურა დიდი ქართველი პოეტის იუბილეს და აქტიური მონაწილეობა მიიღო დიდი საიუბილეო გამოფენის მოწყობაში, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ივ. ჯავახიშვილი.

ანალოგიურმავე გარემოებამ გამოიწვია 1934 წ. ზემოხსენებული „შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების“ II ტომის გამოცემა, რომელიც მომზადებულ იქნა პოემის ცნობილ ნუსხების მიხედვით, ქართველოლოგთა ერთი ჯგუფის მიერ.

ქართული ლიტერატურის ძეგლთა შესწავლისა და გამოცემის საქმეს დიდი ღვაწლი დასდო ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში პროფ. კ. კეკელიძემ. ჩვენ უკვე ზემოთ დავასახელეთ მისი ზოგიერთი თვალსაჩინო შრომები საერო ლიტერატურის დარგში. ახლა დამატებით უნდა მოვიხსენიოთ სასულიერო ლიტერატურის რიგი საინტერესო თარგმნილი თუ ორიგინალური ნაწარმოებების მის მიერ განხორციელებული პუბლიკაციები. თარგმნილ ნაწარმოებთა შორის კ. კეკელიძის ყურადღებას პირველ რიგში იპყრობს ის ძეგლები, რომელთა ორიგინალები დაკარგულად ითვლება და ცნობილი არიან მხოლოდ ქართული თარგმანების მიხედვით. ასეთებია კერძოდ: ტიმოთე ანტიოქელი — VIII საუკ. სირიელი მოღვაწე, გამოცემული 1940 წ. და რიგი ჰაგიოგრაფიული ტექსტებისა, რომლებიც შესული არიან კრებულებში „კიმენი“ და „ეტიუდები“. ქართულ ორიგინალურ ჰაგიოგრაფიულ ნაწარმოებთაგან კ. კეკელიძემ გამოსცა 1935 წ. კრიტიკული ტექსტი იოანე საბანის ძის „მარტვილობა აბო ტფილელისა“ და ბასილ ზარზმელის „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა“.

შრომათა ამავე რიგს ეკუთვნის ჩვენ მიერ შესრულებული გამოცემა უძველესი (V ს.) ქართული ორიგინალური ნაწარმოებისა იაკობ ცურტაველის „მარტვილობაი შუშანიკისი“ და გამოცემა რამდენიმე თარგმნილი ჰაგიოგრაფიული ნაწარმოებებისა, რომლებიც შევიდნენ „ქართულ-სომხური ფილოლოგიური შტუდიების“ სერიაში.

სანიმუშო გამოცემებად უნდა იქნეს მიჩნეული ისტორიკოს ლ. მუსხელიშვილის მიერ განხორციელებული ძველი ქართული საისტორიო ლიტერატურის ძეგლთა კრიტიკული გამოცემები. პირველ რიგში „ვაჰანის ქვაბთა განგება (XIII ს.)“, გამოქვეყნებული 1939 წ. და „აბუსერის ძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა...“. გამოქვეყნებული 1941 წ. მკვლევართა და გამომცემელთა ყურადღებას იქცევენ ლიტერატურის სხვა დარგთა ძეგლებიც.

უწინარეს ყოვლისა მოხსენიებული უნდა იქნეს ფილოსოფიურ-საღვთისმეტყველო შინაარსის ისეთი ნაწარმოებები როგორიცაა პროკლე დიადოხის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნი“ თარგმნილი XI—XII სს. ცნობილ ქართველ ფილოსოფოსის იოანე პეტრიწის მიერ და მისივე „განმარტებაი პროკლესთვის დიადოხოსისა...“ ორივე თხზულება გამოცემული იყო 1940—42 წწ. პროფ. შ. ნუცუბიძისა და პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.

ქართული სამედიცინო ლიტერატურის შესანიშნავი ძეგლები გამოაქვეყნა ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში ექიმმა ლ. კოტეტიშვილმა. სახელდობრ: 1) „წიგნი საქიმოი“ — 1936 წ., 2) „იადიგარი დაუდი“ — სამკურნალო წიგნი და 3) „კარაბადინი“.

მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში გადასვლის დროისათვის ხელნაწერთა განყოფილების თანამშრომელთა შემადგენლობაში მოხდა ცვლილებები. აღარ იყვნენ გრ. წერეთელი, გ. ბოჭორიძე და ივ. ჯავახიშვილი; მუზეუმში მუშაობას თავი დაანებეს: ა. გ. ბარამიძემ, ნ. ა. ბერძენიშვილმა და პ. ინგოროყვამ. ამისდა მიუხედავად კარგად დაყენებული საქმე განაგრძობდა თავის მსვლელობას. ხელნაწერთა განყოფილებას ყურადღებას არ აკლებდნენ არც მისი ყოფილი თანამშრომლები და არც სხვანი. დაწყებულ იქნა მეტად საჭირო და რთული საქმე — ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა და მათი გამოცემა. აღწერილობა სდგებოდა ძირითადში ივ. ჯავახიშვილის მიერ შედგენილი ინსტრუქციის მიხედვით. აღწერილობის პირველი ტომი გამოვიდა 1946 წელს

აკად. ს. ჯანაშიას საერთო რედაქციით. ამას მოჰყვა სხვა ტომებიც. ხელნაწერთა განყოფილების არსებობის მანძილზე გამოიცა სულ აღწერილობათა 9 ტომი.

ხელნაწერთა განყოფილების თანამშრომლები ზრუნავდნენ რა ტექსტებისა და ისტორიულ დოკუმენტების გამოცემაზე, საჭირო ყურადღებას უთმობდნენ საარქივო მასალების პუბლიკაციასაც.

ძველ ავტორთაგან, ფონდებში დაცული ხელნაწერთა მიხედვით, გამოქვეყნებულ იქნა, 1956 წ. ე. მეტრეველის მიერ „ტიმოთე გაბაშვილის მოგზაურობა“ ზედ დართული ვრცელი გამოკვლევითურთ. კ. გრიგოლიამ, ლ. ქუთათელაძემ და ქრ. შარაშიძემ განყოფილების ფონდებში დაცული ხელნაწერი მასალების შესწავლის საფუძველზე მოამზადეს მონოგრაფიები: კ. გრიგოლიამ „ახალი ქართლის ცხოვრება“, ლ. ქუთათელაძემ — სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებითი ლექსიკონის რედაქციები და ქრ. შარაშიძემ „ვახტანგ VI-ის ტიპოგრაფიის შესახებ“.

მოამზადა დასაბეჭდად და ნაწილობრივ გამოსცა ისტორიული დოკუმენტები უდროოდ გარდაცვლილმა შ. ბურჯანაძემ. ასეთებია „იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური დოკუმენტები“ (გამოიცა 1953 წ.) და „იმერეთის სამეფოს და გურია-ოდიშის სამთავროების ისტორიული დოკუმენტები“ წიგნი I (გამოიცა 1958 წ.).

ხელნაწერთა განყოფილების თანამშრომელმა შ. გოზალიშვილმა საარქივო მასალების დამუშავების საფუძველზე 1951 წ. გამოსცა შრომები: 1. „დიმიტრი ყიფიანის არქივი“ და 2. „ილ. ჭავჭავაძის ავტოგრაფები“.

ხელნაწერთა განყოფილების ფონდების აღწერილობებმა და სხვა საცნობარო გამოცემებმა ხელი შეუწყვეს ტექსტების და დოკუმენტების პუბლიკაციის საქმეში მრავალი მკვლევრის ჩაბმას. საერო მხატვრული ლიტერატურის ძეგლთაგან გამოცემულ იქნა ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ნუსხების მიხედვით „რუსუდანიანი“ (1957 წ.) ჩვენი და ი. მ. გიგინეიშვილის რედაქციით, ხოლო ვახტანგ VI-ის ლექსები და პოემები ა. გ. ბარამიძის რედაქციით.

სასულიერო ლიტერატურიდან განყოფილების ხელნაწერთა მიხედვით მ. კახაძემ გამოსცა გ. მთაწმინდელის მიერ თარგმნილი ბასილი დიდის „ექუსთა დღეთაი“-ს კრიტიკული ტექსტი.

სამართლის ძეგლთაგან გამოიცა ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნები და „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი“ (1953 წ.) და „გიორგი ბრწყინვალეს სამართალი“ (1957 წ.). ორივე ეს წიგნი გამოსცა ის. დოლიძემ. 1957 წ. გამოიცა ი. სურგულაძის რედაქციით ბატონიშვილი იოანეს „სჯულდება“.

ცალკე უნდა აღინიშნოს „ძველი ქართული ენის ძეგლთა“ სერიაში გამოცემული წიგნები. ისინი გამოსაცემად მომზადებულნი იყვნენ მეტ წილად განყოფილების ფონდებში დაცულ ხელნაწერთა საფუძველზე. ეს სერია იბეჭდება 1944 წლიდან ა. გ. შანიძის საერთო რედაქციით. დღემდე გამოიცა მეტად მნიშვნელოვანი ათი თარგმნილი თუ ორიგინალური ძეგლი.

აღსანიშნავია ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით „ქართლის ცხოვრების“ ორი ტომის გამოცემა, შესრულებული ძირითადად განყოფილებაში დაცული ხელნაწერების მიხედვით.

ცალკე უნდა აღინიშნოს განყოფილების ფონდებში დაცული უცხოენოვანი ისტორიული დოკუმენტების გამოცემები, რომლებიც შესრულებული აქვთ ქართველ ორიენტალისტებს. კერძოდ: 1) „გურჯისტანის ვილაიეთის ვრცელი რეესტრი“ სამ წიგნად (თურქული ტექსტი, თარგმანი და გამოკვლევა)

ს. ჯიქიას, 2) „შამილის წერილი კალუგიდან...“ („არაბისტების ასოციაციის I სერიის შრომები“) გ. ვ. წერეთლის (1939 წ.) და 3) „ქართულ-სპარსული ისტორიული დოკუმენტები“ გამოცემული ვ. ფუთურიძის მიერ 1955 წ.

ამგვარია მოკლედ ის მეცნიერულ-კვლევითი მუშაობა, რომელიც შესრულდა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში 1929—1958 წწ. და ხელნაწერთა შესწავლის საქმეში მოპოვებული მიღწევები ამავე დროის განაკვეთში.

И. В. АБУЛАДЗЕ

ОТДЕЛ РУКОПИСЕЙ В МУЗЕЕ ГРУЗИИ

Резюме

В составе Государственного музея Грузии им. акад. С. Джанашиа почти на протяжении 30-ти лет существовал отдел рукописей, на базе которого вначале июня 1958 г. был создан Институт рукописей носящий с 1962 г. имя акад. К. Кекелидзе.

Отдел рукописей основан в музее Грузии в 1929 г., где были собраны все существовавшие к этому времени хранилища, содержащие основные фонды грузинских рукописей. Таковыми являлись: хранилище рукописей, основанного в 1879 г. Общества распространения грамотности; созданный в 1888 г. Церковный музей и организованный в 1907 г. Музей Историко-этнографического общества Грузии.

Со дня установления в Грузии советской власти, эти очаги культуры были сосредоточены в стенах Тбилисского Университета, передовым отрядом грузинской интеллигенции — группой грузинских ученых во главе с Иваном Александровичем Джавахишвили.

Со времени включения хранилищ основных фондов грузинских рукописей в состав музея Грузии, при Советской власти начинается новый этап истории этих хранилищ.

Объединенные в Отдел рукописей Государственного музея Грузии хранилища рукописей были представлены отдельными единицами — фондами, с сохранением их собственной учетной системы. Тогда же был создан фонд грузинских рукописей и исторических документов.

Вновь были созданы иноязычные фонды. В них представлены манускрипты и документы как на восточных, так и на западных языках. По сравнению с другими, самым богатым является фонд арабских рукописей. Тут же следует отметить, персидские, а также армянские, турецкие, азербайджанские и еврейские рукописи и документы.

Наряду с обработкой фондов, большая работа проводилась в отделе рукописей и до 1941 года, т. е. до включения музея Грузии в систему Академии Наук, по изданию рукописей и исторических документов. В этой работе в первую очередь принимали участие сотрудники Отдела рукописей. В некоторое время, деятельное участие принимали в работе Отделения назначенные консультантами-профессора Гр. Церетели и Ив. А. Джавахишвили.

Ив. А. Джавахишвили подготовил к изданию ряд древних исторических памятников, некоторые из них были изданы еще при его жизни, как например: 1. Эгнаташвили Бери «Ахали картлис-цховреба», обнаруженная самим издателем в 1923 году в одной из рукописей «Картлис-цховреба», принадлежащей Эраджу Чалашвили (издана в 1940

году), 2) Басили Эзосмодзгвари — «Жизнь царя-царей Тамар», обнаруженная в вышеназванной рукописи (посмертное издание 1944 г.) и 3) Георгий Мтацминдели — «Житье Иоанна и Евфимия по древнейшим спискам» (издана в 1946 году).

Гр. Ф. Церетели посвятил отдельную монографию Қоридетскому четвероглаву — греческому евангелию, написанному в Кларджети на пергаменте и датируемому IX веком: «Қоридетская рукопись и ее греческие приписки» Тбилиси, 1937 г.

П. Ингоровка совместно с Ю. Абуладзе, Ал. Барамидзе, К. Кекелидзе и А. Шанидзе издает в 1934 г. по ряду рукописей II том «Грузинских версий Шах-Намэ». Под совместной редакцией П. Ингоровка, А. М. Барамидзе и К. Кекелидзе в 1938 году издается по некоторым спискам, произведение классического периода грузинской литературы «Висрамиани».

Ал. Г. Барамидзе подготовил к изданию: 1) Полное собрание сочинений Теймураза I-го, совместно с Г. Джакобиа (издано в 1934 г.); 2) Сочинения царя Арчила, в двух томах; изданы совместно с Н. Бердзенишвили в 1936/37 годах; 3) Полное собрание сочинений Давида Гурамишвили, совместно с С. Иорданишвили (издано в 1931 г.) и 4) Полное собрание сочинений Бесики, совместно с В. Т. Топурия (издано в 1832 году).

Н. А. Бердзенишвили подготовил пять томов грузинских исторических документов, которые были им изданы в разное время. Два из них содержат материалы по социальной истории Грузии, а три тома по экономической истории Грузии.

Н. Бердзенишвили и Т. Ломоури в 1941 году публикуют историческую географию Вахушти Багратиони «Описание царства грузинского».

Продуктивно работал по изданию памятников грузинской литературы т. н. периода возрождения исследователь области грузино-персидской филологии Георгий Джакобиа. Под его редакцией изданы: 1) Оманиани Каихосро Чолокашвили (в 1934 г.); 2) Сочинение Теймураза II-го, в 1939 г. и 3) «Амиран-Дареджаниани» в стихах Сулхана Таниашвили (в 1941 г.).

Оригинальные грузинские произведения периода Возрождения подготовляют к печати и издают Г. Леонидзе и С. Иорданишвили, а именно: 1) известные басни Сулхан-Саба Орбелиани «Мудрость вымысла» и 2) «Шахнавазиани» Пешанги. Георгий Леонидзе отдельно издает также «Дидмоуравиани» Иосифа Тбилели в 1939 г.

Большую работу по изучению и изданию памятников грузинской литературы проводил в 30-х годах нашего столетия проф. К. Кекелидзе. Из переводных памятников особым вниманием пользуются те памятники, оригиналы которых утрачены и они известны лишь по грузинским переводам. Таковы в частности: Тимофей Антиохийский — сирийский деятель VIII века, изданный в 1940 г. и многие агиографические тексты, вошедшие в сборники «Кимен» и «Этюды». Из оригинальной грузинской агиографии К. Кекелидзе в 1935 г. публикует критический текст «Мученичества Або Тбилели» и «Житье Серапиона Зарзмели».

К этому же ряду относится издание автора настоящей статьи древнейшего (V века) грузинского оригинального произведения «Мученичества Шушаники» Якова Цуртавели и несколько других переводных агиографических произведений, вошедших в серию «Грузинско-армянские филологические штудии».

Следует считать примерными осуществленные историком Л. Мусхелишвили критические издания памятников древнегрузинской историчес-

кой литературы, в первую очередь» «Устав Ваханского пещерного монастыря», опубликованного в 1939 г. и «Летопись рода Абусеридзе» (1941 г.).

Замечательные памятники грузинской медицинской литературы опубликованы (в 30-х годах) доктором Л. Котетишвили, а именно: «Книга медицинская» (в 1926 г.) «Аидигар Дауди» — врачебная книга и 3) «Карабадини» (лечебник).

Отделом рукописи была начата очень нужная и сложная работа— научное описание грузинских рукописей и их издание — в основном, согласно инструкции, разработанной Ив. А. Джавахишвили. Первый том описаний вышел в 1946 году под общей редакцией акад. С. Н. Джанашиа. Затем последовали и другие тома; всего за время существования отдела рукописей вышло 9 томов описаний.

Описания и другие Справочные издания по фондам Отдела рукописей содействовали широкому привлечению многих исследователей к делу публикации текстов и документов. Из светской художественной литературы были изданы по некоторым важным спискам «Русуданиани» (в 1957 г.) под редакцией И. В. Абуладзе и И. М. Гигинейшвили, а также стихи и поэмы Вахтанга VI-го под редакцией А. Г. Барамидзе.

Особо следует отметить изданные книги по серии Академии Наук «Памятники древнегрузинского языка», которые большей частью подготовлены к изданию на основе изучения рукописей, хранящихся в фондах отдела. Серия выходит под общей редакцией А. Г. Шанидзе с 1944 г. До сего дня издано десять весьма значительных памятников, как переводных так и оригинальных.

Должны быть отмечены издания хранящихся в фондах отдела рукописей, иноязычных исторических документов, которые разработаны и опубликованы грузинскими ориенталистами, в частности: 1) «Пространный реестр Гюрджистанского вилайета», в 3-х книгах (турецкий текст, перевод и исследование проф. С. Джикия); 2) Письмо Шамиля из Калуги... («Труды I сессии ассоциации арабистов») акад. Г. В. Церетели (опубликованное в 1939 г.) и 3) Грузинско-персидские исторические документы, изданные В. Путуридзе в 1955 г.

На базе отдела рукописей Государственного Музея Грузии в июне 1958 г. был создан Институт рукописей АН ГССР.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

М. Н. НЕПРИНЦЕВ

ВОСПОМИНАНИЯ АВТОРА ПРОЕКТА И СТРОИТЕЛЯ ЗДАНИЯ «КАВКАЗСКОГО МУЗЕЯ» В г. ТБИЛИСИ[1]

Кавказский Музей до 1912 г. размещался в небольшом 3-х этажном здании, расположенном на углу Головинского проспекта (ныне пр. Руставели) и Николаевского пер. (ныне пер. Кецховели), на участке бывшей I женской гимназии. Противоположный угол того же участка по Головинскому проспекту со стороны Баронской ул. (ныне ул. Пурцеладзе) был застроен небольшим одноэтажным зданием Публичной библиотеки. Между этими зданиями располагался двор женской гимназии, огражденной со стороны проспекта высокой металлической решеткой, закрепленной на цоколе и столбах, сложенных из базальтовых штучных камней. По периметру двора росли старые, высокие, с развесистыми кронами деревья, представляющие собой зеленую выставку между зданиями Музея и библиотеки, создавая тем неплохой архитектурный ансамбль.

Здание Музея было выстроено вполне грамотно в классическом стиле, с четырехколонным портиком во 2-м и 3-м этажах, а библиотека — в восточном стиле, с большой остекленной стрельчатой аркой со стороны фасада. Сочетание разных стилей в одном архитектурном ансамбле вызвало некоторое недоумение. Однако среди окружающей зелени это противоречие как-то не замечалось и не портило намеченного авторами ансамбля.

Первый этаж здания Музея был отведен под квартиры директора и его заместителя, остальные два этажа и обширная парадная трехмаршевая лестница — под экспонаты Музея. Стены лестницы прямо по гажевой штукатурке были расписаны фресками, выполненными талантливыми художниками на мифологические и классические темы. Две или три фрески (одна из них — Прометей, прикованный к скале) при разрушении здания были вместе со штукатуркой сняты со стен предложенным мною способом и после разрушения здания хранились в сарае, специально сооруженном во дворе строящегося нового здания. Фрески эти предполагалось использовать в новом здании Музея, как память, характеризующую архитектурно-художественную организацию интерьера старого Музея. Остальные помещения его были тесно заставлены экспонатами частично в остекленных шкафах, витринах и пр., часть же экспонатов, ввиду тесноты в помещениях, хранилась в подвалах. Ясно было, что в таком тесном помещении Музей существовать и развиваться далее не может, и бывший в то время директором Музея А. Н. Казнаков, чрезвычайно энергичный, образованный и культурный человек, энтузиаст своего дела, резко поставил вопрос о необходимо-

[1] Статья М. Н. Непринцева была представлена в «Вестник» Музея в 1961 году.

сти постройки нового здания, отвечающего всем современным требованиям строительства и организации подобного рода культурно-просветительных учреждений.

В предшествовавшие до моего участия в строительстве Музея годы (примерно в 1910 г.) дирекцией Музея официально перед наместником Кавказа графом Воронцовым-Дашковым был поставлен вопрос о необходимости постройки нового здания и с разрешения вышестоящих в то время органов власти было приступлено к составлению проекта. Поручено это было талантливому архитектору К. Н. Татищеву. Задача, поставленная перед архитектором, была нелегкая, так как из всей территории, занимаемой женской гимназией и типографией наместника (угол Лорис Меликовской ул. — ныне имени Кецховели и Баронской ул. — ныне ул. Пурцеладзе), под постройку здания Музея выделялась лишь узкая полоса, шириною 12 саж. (25—26 м), и длиною примерно около 50 саж. (100 м) вдоль Головинского проспекта. Такая конфигурация участка предопределяла плановое решение в виде вытянутого прямоугольника, шириною в 8 саж. (17—18 м), остальное пространство отводилось под двор, также в виде узкой полосы, замыкавшейся по Николаевскому переулку пятиэтажным корпусом по всей ширине участка.

Для того, чтобы в период постройки сохранить экспонаты Музея (особенно имевшие большую ценность), за год до начала сноса старого здания, по ул. Лорис Меликова с угла Николаевского пер. был выстроен трехэтажный корпус, непосредственно примыкающий к зданию женской гимназии, в котором и должны были храниться все экспонаты старого Музея. Это здание впоследствии предполагалось передать женской гимназии для ее расширения. Несмотря на то, что проект архитектора Татищева был утвержден, по неизвестным мне причинам строительство здания Музея откладывалось. Неожиданно арх. Татищев был освобожден от занимаемой должности, как говорили тогда, по причине задержки в выпуске рабочих чертежей. В качестве строителя был приглашен архитектор Рогойский, который, проработав несколько месяцев, также отказался от руководства строительством, кажется по той же причине.

Я был в то далекое время молодым инженером, но на моем счету, кроме нескольких построек жилых домов, были два крупных объекта: здание бывшей Армянской семинарии в районе арсенала и бывшее реальное училище в Учебном пер., постройка которых по моим же проектам (Армянская семинария совместно с инж. Зурабяном П. А.) к тому времени мною была успешно закончена.

Не знаю, по каким соображениям, директор Музея, после неудачного опыта со старыми архитекторами, пригласил меня и после кратких переговоров (я никаких особых условий не выдвигал) приступил к своим обязанностям примерно в середине 1912 года. Строительством здания Музея руководила высокоавторитетная комиссия в составе членов Совета Наместника, Попечителя Учебного округа, председателя и членов технического совещания при канцелярии наместника и при непременном участии представителя государственного контроля и автора проекта — строителя.

Все делопроизводство по делам комиссии и строительства, а также вся финансовая часть были поручены одному лицу, в помощь которому была прикреплена одна машинистка-стенографистка. Техническо-архитектурный надзор, кроме моего личного участия, осуществлялся одним архитектором (Оздовский) и двумя опытными десятниками. Разработка рабочих и исполнительных чертежей, а также смет являлась мо-

ей обязанностью. Таким образом, весь штат по осуществлению строительства, примерно в 8 млн. руб. старыми советскими деньгами, состоял из 6 человек, не считая строительной комиссии, которая работала бесплатно.

Первое поручение, которое я получил от комиссии, это — переделка ранее составленного проекта, представляющая собой переработку плана в части, выходящей в сторону Николаевского пер. и главного фасада, оформленного по образцу оперного театра в мавританском стиле, считавшимся тогда официальным выражением национальных стилей Юга и Востока бывшей Российской империи. Кавказский Музей в своем экспонируемом содержании объединял этнографические, зоологические, ботанические, геологические, археологические и др. научные дисциплины всех районов Закавказья и Северного Кавказа, в состав которых входили Грузия, Армения, Азербайджан, Дагестан и народности Северного Кавказа. Не желая во внешнем облике здания Кавказского Музея выделять какую-либо из перечисленных национальностей, в высших сферах руководства делами Кавказа решено было переделать проект в восточном же стиле, опираясь на образцы персидской архитектуры. В результате этого решения было предложено мне в кратчайший срок выполнить поставленную задачу и вслед за этим приступить к разработке рабочих чертежей. Проект мною был закончен к осени того же года и в ближайшее время утвержден, как исполнительный проект. В состав проекта здания Музея в его северной части входила и публичная библиотека, с самостоятельным подъездом со стороны ул. Пурцеладзе, большим читальным залом с эстрадой и многоэтажным книгохранилищем, занимающим по высоте 3 эт. Музея, считая и подвальный этаж, с оригинальной стальной несущей конструкцией стелажей со съемными, передвижными полками. Работа по постройке указанной конструкции библиотечного оборудования была поручена известному мастеру — слесарю Л. М. Брамеру, выполнившему впоследствии все художественные слесарные работы в здании ИМЭЛ'а. К сожалению, оборудование книгохранилища по описанной конструкции в бытность мою руководителем строительства осуществить не удалось, и мне неизвестно, в каком виде она осуществлена. Осенью того же 1913 года мною было приступлено к сносу старого здания Музея и публичной библиотеки и одновременно к снятию упоминаемых выше фресок.

Стены старого здания Музея, толщиною в 1 аршин (71 см), были сложены из грузинского кирпича столь высокого качества, что решено было очищенный от раствора кирпич применить в новом здании в стенах подвального этажа, т. е. в местах наибольшей нагрузки. Гидрогеологическое обследование участка выяснило тяжелые для строительства условия как в отношении структуры грунтов, так и топографии, а именно в южной части участка по пер. Кецховлеи под пятиэтажным корпусом обнаружен был засыпанный мусором овраг, глубиною до 4—5 м, а глубоким шурфованием (до 8 м) остальной поверхности участка был зафиксирован мощный пласт осыпей горы Мтацминда в виде измельченного хряща, правда равномерный по своему составу на всю исследованную глубину. Благодаря такой структуре грунта, при значительном весе здания, имеющем общую высоту стен до 22 м от обреза фундамента, вопрос фундирования вызвал в комиссии серьезную техническую дискуссию. Было организовано дополнительное изучение грунта для установления его несущей способности, после чего все сложные конструкции фундаментов были отклонены и решено было, по моему предложению, уменьшив расчетное сопротивление грунта до

1,5 кг. построить все здание на ленточном фундаменте, по уплотненному втрамбованным щебнем основанию, с соответствующим уширением и заглублением его подошвы. Стены здания запроектированы были из кирпича с монолитными железобетонными перемычками; междуэтажные и чердачные перекрытия из ребристого железобетона. В больших залах перекрытия опирались на промежуточные опоры в виде пустотелых железобетонных колонн, вертикальные каналы в которых предназначились для нагнетания по ним подогретого воздуха для отопления и вентиляции помещений. К постройке нового здания Музея приступили с весны 1913 года. К концу лета была закончена кладка фундамента и стен подвального этажа до уровня б. Головинского проспекта. В начале осени 1913 года была организована официальная закладка строительства здания. Заготовили две большие базальтовые плиты: в одной из них было выдолблено углубление, в которое при закладке была вложена бронзовая доска с выгравированной на ней надписью о годах закладки и о людях, причастных к этому большому историческому делу, в том числе и моя фамилия, как строителя нового здания Кавказского Музея. Этот камень с вложенной в него мемориальной доской был уложен на растворе в массив стены под центральным входом в Музей: присутствовавшие побросали в углубление в камне несколько золотых монет, после чего он по слою цементного раствора был закрыт сверху вторым камнем — в виде базальтовой плиты и тут же, в присутствии всех участников торжества, а в том числе и всех членов строительной комиссии, каменщики возвели значительный массив кирпичной кладки почти до уровня пола 1-го этажа, замуровав таким образом для будущих поколений некоторые исторические данные постройки здания Кавк. Музея. После официальной закладки здания для всего состава рабочих был устроен большой обед, в котором приняли участие некоторые из членов комиссии, в том числе директор Музея и я, как строитель!

Когда кладка стен подвального этажа дошла до полной своей высоты и надо было приступить к постройке железобетонных перекрытий, возник вопрос о порядке дальнейшего производства работ в здании принятого типа, состоящего из кирпичных стен на известковом растворе (сжимаемая конструкция) и железобетонных перекрытий, опирающихся на внутренние (не сжимаемые) железобетонные колонны. Этот важный технический вопрос вызвал в строительной комиссии новую острую дискуссию. Дело в том, что опыт постройки зданий с кирпичными — несущими наружными стенами и внутренними железобетонными перекрытиями по колоннам (Универмага по ул. Марджанишвили, родильного дома по ул. Ленина и др.) показал, что в сооружениях подобного типа происходят деформационные явления в виде иногда угрожающих целостности здания трещин, появляющихся в железобетонных конструкциях перекрытий вдоль внутренних железобетонных опор (колонн). Эти деформации происходят вследствие интенсивного сжатия кирпичных стен, выстроенных на известковом растворе (в то время цементный раствор, как дорогостоящий материал, при слаборазвитой цементной промышленности в кладке кирпичных стен не применялся), и почти полной несжимаемости внутренних железобетонных опор. Опасаясь неизбежного повторения таких деформаций в строящемуся по тому же типу здания Музея, я предложил построить кирпичные стены в полную их высоту и по окончании процесса осадки их под влиянием собственного веса (примерно через 2—3 месяца) встроить железобетонные конструкции в готовую кирпичную коробку. Риск этого предложения заключался в том, что свободностоящие сте-

ны при общей высоте их в 22 м в случае землетрясения или каких либо других явлений могли сильно деформироваться вплоть до обрушения. Во избежание такой возможности мною на 2-х верхних этажах на уровне перемычек были предусмотрены и заложены железные кольцевые связщи, что при наличии частых поперечных стен создавало достаточно жесткую и устойчивую их систему. В южной части здания, над часто расположенными оконными проемами (по пер. Кецховели) железобетонные перемычки были объединены в сплошную железобетонную конструкцию, являвшуюся прототипом будущего антисейсмического железобетонного пояса, применяемого в современном строительстве.

Вопрос этот задержал и даже приостановил дальнейшее строительство здания Музея.

В конце 1913 г. я был командирован за границу для изучения организации крупных, столичного типа, почтамтов, составление проектов которого для г. Тифлиса мне было поручено главным управлением почт и телеграфа (ныне Министерство связи). Будучи в Париже (считающимся родоначальником жел. бетона), я, параллельно с работами по порученному мне вопросу, познакомился со строительством многоэтажных домов, в которых в широком масштабе применялись железобетонные внутренние конструкци и предложенная мною система постройки получила подтверждение на некоторых примерах.

После возвращения из заграничной поездки мне удалось убедить комиссию в целесообразности предложенного мною порядка производства работ, постройка стен возобновилась и к середине 1914 года все кирпичные стены здания Музея были возведены на высоту без внутренних железобетонных перекрытий.

В это же, примерно, время разразилась 1-а империалистическая война. Среди других ограничений в отношении строительства зданий за счет государственных средств запрещено было расходование для гражданских нужд железа и цемента. Цемент для железобетонных работ у нас был заготовлен и лежал на складах, а железо для арматуры железобетонных конструкций, по соответствующей спецификации было заказано на одном из южных металлургических заводов, от которого получено было извещение об аннулировании заказа.

Наступило трагическое положение. Я расчитывал, что возведенные кирпичные стены без заполнения их перекрытиями могут простоять два-три месяца, а при создавшейся ситуации вопрос затягивался на неопределенное время. Наступала осень, а далее зима, дожди лили внутрь открытых помещений, вода могла проникнуть под фундаменты с возможными катастрофическими последствиями. Наместник лично не мог решить этого вопроса, а возбуждать ходатайство перед высшей властью о снабжении железом постройки Музея в г. Тифлисе, т. е. ставить сравнительно мелкий вопрос по сравнению с великими событиями, никто не решался.

Помогло неожиданное событие. Наступило ноябрь, и в это время открывшийся Кавказский фронт посетил глава тогдашнего правительства. По личному докладу наместника, последовало распоряжение заводу, где лежал наш заказ, отпустить срочнотребуемое арматурное железо.

В начале 1915 года железо было получено; к лету того же года все железобетонные работы были закончены и здание было спасено.

После завершения железобетонных работ считалось, что здание Музея в черновом виде закончено. Кредиты были сначала сокращены, а затем в 1917 г. и полностью закрыты. Некоторое время работы продолжались медленными темпами по завершению конструкций плоской

крыши, устройству фонарей верхнего света над выставочными залами 3-го этажа и др., а к концу 1916 года и началу 1917 г. работа совершенно прекратилась.

После февральской революции 1917 г. власть вначале перешла к Особому Закавказскому комитету, объединяющему управление всем Закавказьем; затем произошло расчленение на три самостоятельные республики, причем в Грузинской республике власть была захвачена меньшевиками.

Четырехлетнее управление последних никак не повлияло на строительные дела Музея. Средств отпускалось мало и постройка была почти полностью законсервирована.

В качестве охраняющего постройку и наблюдающего за производством мелких работ, из старого штата, кроме меня, был оставлен один из десятников

В стране вообще была безработица. Я был в то время председателем «Союза инженеров и техников» и мне приходилось организовывать небольшие артели из членов союза, которые выполняли мелкие работы по постройке Музея; например, силами инженеров и техников, работавших в качестве простых рабочих, было забетонировано основание под тротуар по пр. Руставели, произведена уборка строительного мусора со двора и из самого строящегося здания и другие работы по перестройке дворца б. наместника и др.

25 февраля 1921 года действиями героической XI армии меньшевики были сброшены со счетов истории и вступила в управление новая Советская власть под руководством партии большевиков. Ровно в 6 часов утра Викентий (десятник с постройки Музея) сообщил мне об этом. Часов в 7 я уже был на стройке Музея и пытался пройти напротив к дворцу, но меня не пропустили: человек с красной повязкой и винтовкой сказал мне: «Установилась новая власть и доступ на территорию дворца впредь до особого разрешения запрещен». Однако, через несколько дней я был вызван новой властью и мне было поручено продолжать работу и в Музее и во дворце, где я в тот момент перестраивал быв. дворцовую церковь под библиотеку. Я особенно горжусь тем, что начал работать под руководством Советской власти буквально с первых же часов ее установления в Гр. ССР.

Вскоре правительством Грузинской ССР был поставлен вопрос об окончании постройки Музея, переименованного в «Государственный Музей Грузии». Естественно, была выдвинута первоочередная задача — переработка внешнего оформления здания Музея, как «хранителя ценнейших экспонатов многовековой культуры грузинского народа», в духе и формах национальной архитектуры.

Добиваясь наилучшего решения реконструкции фасада в указанном направлении, правительство и дирекция Музея стали на путь привлечения архитектурной общественности к участию в решении этого сложного и ответственного вопроса, что и было осуществлено в период 1923—1926 гг.

Был объявлен открытый конкурс, в число участников которого были приглашены архитекторы М. Н. Непринцев, А. Н. Кальгин, Н. Н. Северов, и еще ряд других в составе 7 человек. Конкурсная комиссия, рассмотрев представленные проекты, признала, что наилучших результатов добился архитектор Н. П. Северов; однако, указав некоторые недостатки его проекта, предложила представить другие варианты. Проведение конкурса, работа конкурсной комиссии, разработка вариантов потребовали значительного времени (около двух лет), и лишь 9 августа

1927 года проект реконструкции главного фасада по третьему варианту арх. Северова был окончательно утвержден СНК Груз. ССР.

Ввиду того, что здание вчерне уже было выстроено, а фасад его, ввиду стесненности участка, как об этом сказано выше, представлял в общем плоскостном решение, объемные членения его на центральный, трехарочный и боковые одноарочные ризолиты, высотою в 3 этажа, были сохранены автором и в новом проекте. Также сохранены были расположенные между ними плоскости с глухим третьим этажом (освещение зала 3-го этажа предусмотрено было через фонари верхнего света). Указанное членение массивными вертикалями выполненного уже вчерне фасада диктовалось необходимостью найти такое решение, при котором маскировалась и как бы сокращалась неприемлемая длина фасада. Поэтому указанные вертикальные членения (массивы) и были предложены предыдущими авторами. В свою очередь, планировка здания с центральным главным входом требовала трактовки этих вертикальных членений на более массивную среднюю часть и по возможности облегченную в боковых ризолитах. Изменение уже осуществленных в натуре объемных выступов являлось очень сложной и почти неразрешимой задачей. Поэтому арх. Северову пришлось строить свою композицию на готовой подоснове и заслугой его является то умение, то чувство такта в использовании архитектурных возможностей, с которыми Северов подошел к решению поставленной перед ним сложной задачи. Это, конечно, являлось результатом его глубокого знакомства с памятниками древней грузинской архитектуры, изучению которых он посвятил многие годы.

В фасаде здания Музея зритель не может заметить никаких черт бывшей неправильно принятой, не по вине автора, трактовки внешней архитектуры здания. Поэтому осуществленный по проекту арх. Северова фасад нового здания Государственного Музея Грузии надо, по справедливости, считать самостоятельным трудом, вложившим серьезный вклад в дело развития советской национальной архитектуры.

В 1927 г. было приступлено к окончанию строительства Государственного Музея Грузии по проекту арх. М. Н. Непринцева и в реконструкции фасада по проекту арх. Северова. Была организована строительная комиссия под председательством товарища Марии Орахелашвили в составе проф. Г. Н. Чубинашвили, архитекторов М. Н. Непринцева, Н. П. Северова, А. Н. Кальгина и др., которая в ближайшие же годы благополучно закончила строительство Музея и передала его в эксплуатацию.

Так закончилась сложная история проектирования и строительства здания Государственного Музея Грузии — одного из крупных оригинальных и заметных объектов, украшающих наш красивый и любимый город Тбилиси.

* * *

В настоящее время Музей, при развернутой в современных условиях экспозиции, начинает испытывать недостатки в площади, поэтому в ближайшее время может быть поставлен вопрос о расширении здания. Полная возможность для рационального решения этого вопроса есть. Надо со стороны двора пристроить к центральной лестничной клетке перпендикулярно расположенный 3-х этажный корпус. Первый этаж возвести на столбах для сквозного проезда во дворе, в остальных этажах расположатся залы с аванзалами такой площади, как и в лицевом корпусе. При этой постройке площадь экспозиционных помещений вырастет по крайней мере на 1/3, что удовлетворит потребность роста Музея по крайней мере на 50 лет.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია — КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

გ. ჯავახიშვილი

საინტერესო გამოკვლევა უძველესი ხანის ნამოსახლარებზე

(ო. ჯაფარიძე, ა. ჯავახიშვილი — „უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე“)

ნაშრომში განხილულია ბოლო წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად მოპოვებული დღემდე თითქმის უცნობი საინტერესო მასალა. იგი ძირითადად ეხება წარმოებითი მეურნეობის ისეთი დარგების ჩასახვასა და განვითარებას, როგორებიცაა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ეკონომიურმა რევოლუციამ, რომელიც მომდინარეობს ნეოლითური ეპოქიდან და დღეისათვის ცნობილია „ნეოლითური რევოლუციის სახელით“ ძირეული ცვლილებები მოახდინა ადამიანთა ყოფა-ცხოვრებაში. როგორც სამართლიანად აღნიშნავენ ნაშრომის ავტორები, მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ჩასახვისა და განვითარების პროცესი უნდა მომხდარიყო იქ, სადაც არსებობდა ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები და საზოგადოებრივი განვითარების შესაბამისი დონე.

სადღეისოდ მსოფლიოში გამოყოფილია მიწათმოქმედების განვითარების რამდენიმე დამოუკიდებელი კერა, რომელთა შორის ერთ-ერთი უძველესთაგანია წინააზიური კერა (ანატოლია, სირო-კილიკია, პალესტინა, ჩრდილო ერაყი, ირანი და ამიერკავკასია). ო. ჯაფარიძისა და ა. ჯავახიშვილის ნაშრომში საკმაოდ დეტალურადაა განხილული ზემოხსენებული უძველესი წარმოებითი მეურნეობის კერები. ამიერკავკასია და წინა აზია ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან ბუნებრივი პირობებით და ამდენად, მეურნეობის ხასიათითაც. თვით ამიერკავკასიაში, მისი მრავალფეროვანი ბუნებრივი პირობების გამო, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების ხასიათი და დონე სხვადასხვაგვარი იყო მის სხვადასხვა კუთხეში: დასავლეთ საქართველოში, ქვემო ქართლში, მილისა და ყარაბაღის ველებზე და სხვ.

უძველესი სამიწათმოქმედო ნამოსახლარების დიდი ნაწილი გამოვლენილია ამიერკავკასიის ცენტრალურ ნაწილში, მდ. მტკვრის შუა დინებაში, კერძოდ კი მის მარჯვენა შენაკადების—მდ. ხრამის და აქსტაფის მიდამოებში, ყაზახის (აზერბ. სსრ.) და მის მეზობელ მარნეულისა და ბოლნისის რაიონებში.

ნაშრომში მთავარი ყურადღება აქვს დათმობილი ადგ. ქვემო შულავერის შესწავლა-დახასიათებას („შულავერის გორა", „დანგრეული გორა", „გადაჭრილი გორა" და „იმირის გორა"). ორ მათგანზე — „შულავერის გორაზე" და „იმირის გორაზე" არქეოლოგიური გათხრები ტარდება 1964 წლიდან. ჩატარებული მუშაობის შედეგად დადგენილია სამშენებლო ჰორიზონტები; გამოვლენილია ალიზით ნაგები შენობები მრავალგუმბათიანი კონსტრუქციისა, აქვეა შედარებით მომცრო ზომის სამეურნეო დანიშნულების სათავსოები (სურსათის შესანახი, წყლის მარაგისათვის განკუთვნილი და სხვ.) ნივთიერი, ბოტანიკური და ოსტეოლოგიური მასალები, მოპოვებული არქეოლოგიური სამუშაოებით, საშუალებას იძლევა ზოგადად წარმოვიდგინოთ ამ ნამოსახლარებზე მცხოვრებ ტომთა ეკონომიური საფუძველი და სოციალური სტრუქტურა. წინა აზიის უძველეს სამიწათმოქმედო ანალოგიურ კულტურათა შესწავლის მონაცემების და აგრეთვე ამიერკავკასიის ზოგიერთ დათარიღებულ ძეგლებთან შედარების საფუძველზე ნაშრომის ავტორები შულავერისა და იმირის უძველეს ნამოსახლარებს ათარიღებენ ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებით.

მათივე ვარაუდით „ნეოლითურ რევოლუციაში" ამიერკავკასიაში ხსენებულ პერიოდში შესაძლებელია მონაწილეობა მიეღოთ კავკასიურ ენობრივ და კულტურულ გაერთიანებაში შემავალ ტომებს. როგორც ჩანს, ეს გაერთიანება ძვ. წ. V—IV სს. განიცდის დანაწილებას და ისახება კავკასიური ენების უმთავრესი ჯგუფები. ამის ანარეკლად უნდა ჩაითვალოს ძვ. წ. IV ათასწლეულისათვის ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურებში ლოკალური ვარიანტების გაჩენა.

ერთ-ერთი ასეთი ლოკალური კულტურის ჩამოყალიბებაში ამიერკავკასიის ცენტრალურ ნაწილში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ ქართველურ ტომებსაც.

ო. ჯაფარიძისა და ა. ჯავახიშვილის ნაშრომი — „უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე" წარმოადგენს მრავალი წლის მეცნიერული კვლევა-ძიებით მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალის გაანალიზების შედეგად დაწერილ საინტერესო წიგნს, რომელიც გათვალისწინებულია როგორც სპეციალისტ არქეოლოგებისთვის, ისე ფართო მკითხველთათვისაც.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ე. თუშმალიშვილი, თ. ბურკაძე

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბის (B სერია) I—XXX ტომების ბიბლიოგრაფია

1. აბესაძე ც., ბახტაძე რ. ვერცხლის ქლორიდით დაზიანებული არქეოლოგიური ვერცხლის ნივთების გაწმენდა-აღდგენა. „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 202—227, 4 ტაბ.

2. აბრამიშვილი თ., ახალი სახე კირმანეულისა. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 133—138.

3. აბრამიშვილი თ., ბიზანტიური ოქროს მონეტები (ჩიბათის განძი). „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 159—176, 1 ფ. ტაბ.

4. აბრამიშვილი თ., გურჯაანში აღმოჩენილი ბიზანტიური ოქროს ფული, „მოამბე“, 18—B, თბ., 1954, გვ. 215—222.

5. აბრამიშვილი თ., იდუმალას განძი. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 149—161, 1 ფ. ტაბ.

6. აბრამიშვილი თ., ორი დავითის მონეტა. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 139—143.

7. აბრამიშვილი თ., ოჩამჩირეში აღმოჩენილი სპილენძის ბიზანტიური მონეტები. „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 55—74, 3 ფ. ტაბ.

8. აბრამიშვილი თ., საქართველოს მუზეუმის ქართული და ბიზანტიურ მონეტებზე მოთავსებული დამღები. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ. 103—112, 1 ტაბ.

9. აბრამიშვილი თ., ჯალაღანია ი., ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1953—59 წწ. მოპოვებული ნუმიზმატიკური მასალა. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 151—158.

10. აბრამიშვილი რ., რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. XIV—V სს.). „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ. 291—382.

11. აბრამიშვილი რ., სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 115—140. 2 ფ. ტაბ.

12. აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ., ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 197—206.

13. აბულაძე ილია, ახლად მიკვლეული ერთი ძველი ქართული პოემა პეტრე ლარაძის „სახე-მგოსანი“. „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 251—264.

14. აბულაძე ილია, ქართულიდან სესხებული სომხური სიტყვები. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 165—168.

15. აბულაძე ილია, ხელნაწერთა განყოფილება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, „მოამბე“, ტ. 30—B, 1973.

16. ამირანაშვილი შ., ქართული რელიეფური ქანდაკების უძველესი ნიმუში. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 115—128.

17. ანთაძე მ., გიუმიშხანეში მოჭრილი იშვიათი თურქული მონეტები. „მოამბე“, 27—B, თბ., 1967, გვ. 195—201, 1 ტაბ.

18. ანთაძე მ., თურქული მონეტების მურჯახეთის განძი. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 132—148.

19. აფაქიძე ა., ახალი არქეოლოგიური მასალები სოფ. ბორიდან. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 441—448.

20. აფაქიძე ა., გვიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ურეკიდან. „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 89—125.

21. აფაქიძე ა., შენიშვნები Scythica et Caucasica-ს ახალი გამოცემის გამო. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 181—192.

22. ახობაძე მ., გლეხთა მოძრაობა სამეგრელოში XIX საუკუნის 70-იან წლებში. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 121—148.

23. ახობაძე მ., იმერეთის საბატონო გლეხების აჯანყება 1857 წელს. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 119—137.

24. ახობაძე მ., საქართველოს დროებით ვალდებული გლეხები მიწისათვის ბრძოლაში XIX საუკუნის 70-იან წლებში. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 172—208.

25. ბაბუნაშვილი ზ., ზაქარია ფალიაშვილი და კონსერვატორიის დაარსება საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 315—322.

26. ბადრიაშვილი მ., არქეოლოგიური ძეგლები სოფელ სათოვლედან. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 235—241.

27. ბარამიძე ალ., ვეფხის-ტყაოსნის ახალი ხელნაწერი. „მოამბე“, ტ. 9—B, თბ., 1936, გვ. 136—140.

28. ბარამიძე ალ., ნაჩუქარი „ვეფხის-ტყაოსანი“. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 33—36.

29. ბარამიძე ალ., ქართული ალექსანდრიანი (ისტორიულ-ლიტერატურული ნარკვევი). „მოამბე“, ტ. 8, თბ., 1936, გვ. 41—50.

30. ბარდაველიძე ვ., ხევსურის ლექსი ფშაველზე. „მოამბე“, ტ. 8, თბ., 1935, გვ. 59—61.

31. ბარდაველიძე-ლომია ვერა, ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული რიტუალი მთიან ქართლში. „მოამბე“, ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 235—280.

32. ბარნაველი თ., უფლისწული დემნას ამბოხების თარიღისათვის. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1957, გვ. 107—114.

33. ბარნაველი ს., გასათხოვარი ქალის მზითევი XVIII საუკ. დასაწყისის საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 91—132.

34. ბარნაველი ს., დადიანის ასულის მარიამის მზითვის წიგნი. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 207—223.

35. ბაქრაძე ა., თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები, როგორც ისტორიული წყარო. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 55—78.

36. ბაქრაძე ა., X საუკუნის წარწერა მეჯუდას ხეობიდან. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 5—9.

37. ბაქრაძე ა., XIII საუკ. წარწერა გუნია-ყალადან. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 219—233.

38. ბედუკაძე ს. ბ., კირის დამზადება და მისი გამოყენება მშენებლობაში (ქართული ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 259—271.

39. ბედუკაძე ს., მოჭიქული ჭურჭლის წარმოებისათვის შიდა ქართლში. (ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 285—302, 5 ტაბ.

40. ბედუკაძე ს., საფქვლების განვითარების ისტორიისათვის. ხელ. წისქვილები. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 153—168. X ფ ტაბ

41. ბედუკაძე ს., ქვის დასამუშავებელი იარაღები და საშუალებანი. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ. 169—200.

42. ბედუკაძე ს., გეგეშიძე მ., ჩაჩაშვილი გ., ს. ორჯონიკიძის სახ. ქუთაისის საავტომობილო ქარხნის მუშების ყოფისა და კულტურის ზოგიერთი მხარე. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 17—38.

43. ბედუკაძე ს., ჩართოლანი მ., სამგორის ახალი მოსახლეობის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 17—38.

44. ბედუკიძე ლ., ხალხური ავეჯის ორნამენტის შესწავლისათვის. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 194—211.

45. ბერიძე ვახტანგ, მცხეთის კათედრალის „სვეტი-ცხოველი“ და ქართლის მოქცევის სიუჟეტები მის ფრესკებში. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 135—164.

46. ბერიძე ვახტანგ, წინარეხელ მაღალაძეთა მშენებლობა XVI—XVIII საუკუნეებში. „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 195—236.

47. ბერძენიშვილი ნ., ათონის კრებულის რედაქცია. „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 25—40.

48. ბერძენიშვილი ნ., მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა. „მოამბე“, ტ. 6, თბ., 1931, გვ. 229—296.

49. ბოლქვაძე ს., აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მუზეუმის ექსპოზიციები. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1973.

50. ბოჭორიძე გ., ანდერძი პაპუა მაღალაძისა 1681 წლისა. „მოამბე“, ტ. 9—B, თბ., 1936, გვ. 51—58.

51. ბოჭორიძე გ., რაჭის ისტორიული ძეგლები. „მოამბე“, ტ. 5, თბ., 1928, გვ. 163—222.

52. ბოჭორიძე გ., რაჭის ისტორიული ძეგლები. „მოამბე“, ტ. 7, თბ., 1933, გვ. 203—259.

53. ბოჭორიძე გ., რაჭის ისტორიული ძეგლები. „მოამბე“, ტ. 8, თბ., 1935, გვ. 289—338.

54. ბოჭორიშვილი ლ., ქსნის ხეობის კერამიკა. „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 399—423.

55. ბრეგაძე თ., ვახტანგ VI სამართლის წიგნთა კრებულში შესული ბერძნული სამართლის წყაროსათვის. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 81—91, 1 ფ. ტაბ.

56. ბურძენიძე ნ., საქართველოს ქალთა შორის პოლიტაღმზრდელო-

ბითი მუშაობის ისტორიიდან (1921—1925). „მომბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 76—100.

57. ბურჯანაძე შ., თავადი ზურაბ წერეთელი. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 177—190.

58. ბურჯანაძე შ., სოლომონ I-ის ურთიერთობა. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 49—58.

59. გაგოშიძე ი. ელინისტური ხანის მასალები სამადლოდან. „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 53—93, V ტაბ.

60. გაგოშიძე ი., ითხვისის სამარხი. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 31—45.

61. გამრეკელი ვ., ისტორიული მასალები დვალეთიდან. „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 91—103.

62. გეგეშიძე მ., მეღვინეობის ხის იარაღკურჭელი დასავლეთ საქართველოდან. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 123—151.

63. გერგედავა გ., საბჭოთა საქართველოში მძიმე ინდუსტრიის განვითარების ისტორიიდან (1946—1950 წწ.). „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 5—40.

64. გვახარია ლ., ბეგარა-გადასახადების სისტემა მე-19 საუკუნის 40-იან წლებამდე აღმოსავლეთ საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 39—66.

65. გიუნაშვილი ჯ., ქართულ-სპარსული წარწერის ფრაგმენტი სოფ. გრემიდან. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1973.

66. გოზალიშვილი შ., მოგონებათა ერთი ფურცელი დიდი რუსი მწერლისა და დრამატურგის ა. გრიბოედოვის ცხოვრებიდან. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 171—175.

67. გოზალიშვილი შ., ნიკოლოზ ბარათაშვილის ბიოგრაფიისათვის. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 215—217.

68. გრიგოლია კ., ზებედე მღვდელმოლოზონი და მისი ანდერძი. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 49—59.

69. გრიგოლია კ., ჭიაბერის შეწირულების წიგნის დათარიღებისათვის. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 177—182.

70. გუგუშვილი პაატა, პირველი საკრედიტო ორგანიზაცია ამიერკავკასიაში. „მოამბე“, ტ. 9—B, თბ., 1941, გვ. 159—172.

71. დავლიანიძე ც., 1941 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხი მცხეთაში. „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 94—101, 1 ტაბ.

72. დობროვოლსკი ი., სახ. ერმიტაჟის ზოგიერთი იშვიათი ქართული მონეტა. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1973.

73. დოლაბერიძე რ., XI—XIII სს. ბეჭდები. „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 166—194.

74. დოლაბერიძე რ., იმირის გორის სამარხი. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1973.

75. დოლაბერიძე რ., საქართველოს მინის სამაჯურები. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 98—115.

76. ენუქიძე თ., ახალშეძენილი ერთი საბუთის შესახებ [ერეკლე II სიგელი]. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 205—208.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

77. ენუქიძე თ., საბუთი ყორჩიბაშის სარგოსა და სახელოს შესახებ. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 105—109.

78. ზაქარაია პ., გვიანი შუასაუკუნეების ორი არქიტექტურული ძეგლი. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 177—201.

79. ზაქარაია პ., დიღომი XI ს. პირველი მეოთხედის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 81—108.

80. ზაქარაია პ., თავდაცვითი ღონისძიებანი XVIII ს. ქართლ-კახეთში. „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 237—260.

81. ზაქარაია პ., ლარგვისის არქიტექტურული ანსამბლი. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1960, გვ. 47—83.

82. ზაქარაია პ., XVI—XVIII საუკუნეების სასახლეები. „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 105—142, VIII ფ. ტაბ.

83. ზაქარაია პ., სამეგრელოს გვიანფეოდალური ხანის ციხე-სიმაგრეები. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 162—185.

84. ზაქარაია პ., სიმაგრეთა ერთი უცნობი სახე. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 49—83.

85. ზაქარაია პ., სკრის ხეობის რამდენიმე ხუროთმოძღვრული ძეგლი. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 201—232.

86. ზაქარაია პ., ქსნის მჭადისჯვრის და მუხრანის ციხე-სიმაგრეეში. „მოამბე“, ტ. 18—B, თბ., 1954, გვ. 131—177, 8 ფ. ტაბ.

87. ზაქარაია პ., ქსნის ხეობის ციხე-სიმაგრეები. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 165—202.

88. ზაქარაია პ., შუა საუკუნეების ქართული გუმბათოვანი არქიტექტურის ზოგიერთი საკითხისათვის (ყინცვისი და ტიმოთესუბანი). „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 72—202, 4 ფ. ტაბ.

89. თაყაიშვილი ექ., აპოკრიფული მოთხრობა, რომელიც წინ უძღვის „ქართლის ცხოვრების“ მაჩაბლისეულ ხელნაწერს. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 25—47.

90. თაყაიშვილი ექ., ჩხარის ეკლესიის სიძველენი. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 165—179.

91. თაყაიშვილი ექ., ჩხარის ეკლესიის სიძველენი. (მეორე ნაწილი). ვ. ხატები. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 203—210.

92. თევზაძე გ., საქართველოს მუშათა კლასის და გლეხობის კავშირის ისტორიიდან. „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 3—21.

93. თუშაბრამიშვილი დ., არქეოლოგიური დაზვერვები მდ. ყვირილის ხეობაში (წინასწარი ანგარიში), „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 23—35.

94. თუშაბრამიშვილი დ., მუსტიერული ხანის ძეგლები სოფ. ჭილოვანიდან (დასავლეთ საქართველო, ჭიათურის რაიონი). „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 5—52.

95. თუშაბრამიშვილი დ., ხვირათის მუსტიერული ძეგლი. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1973.

96. თუშმალიშვილი ე., ბურკაძე თ., საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბეების (B სერია) I—XXX ტომების ბიბლიოგრაფია. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1973.

97. ითონიშვილი ვ., მესაქონლეობა სამგორში (ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით). „მოამბე", ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 175—195.
98. ინგოროყვა პავლე, ძველ-ქართული მატიანე, „მოქცევაი ქართლისაი" და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია. „მოამბე", ტ. II—B, თბ., 1941, გვ. 259—320.
99. ინგოროყვა პავლე, ძველ-ქართული წარმართული კალენდარი მე-5—8 საუკუნის ძეგლებში. „მოამბე", ტ. 6, თბ., 1931, გვ. 373—446.
100. ინგოროყვა პავლე, ძველ-ქართული წარმართული კალენდარი. მე-5—8 საუკუნის ძეგლებში. „მოამბე", ტ. 7, თბ., 1933, გვ. 260—336.
101. იოსელიანი ავთანდილ, რუსთველოლოგიურ ლიტერატურული აზროვნების ისტორიიდან (იონა ხელაშვილის თხზულების „სარკე-სულიერი მემხოლოეთის" ავტოგრაფის აღმოჩენის გამო). „მოამბე", ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 143—151.
102. იოსელიანი ნ., მასალები ხევსურული ფურის ოსტეოლოგიისათვის. „მოამბე", ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 73—120.
103. კაპანაძე დ., „გიორგისა და თამარის" სახელით მოჭრილი ფულის შესახებ. „მოამბე", ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 191—196.
104. კაპანაძე დ., ზოგიერთი გაურკვეველი ქართული ფულის დათარიღებისათვის. „მოამბე", II—B, თბ., 1941, გვ. 133—158.
105. კაპანაძე დ., ზოგიერთი ტერმინის შესახებ ქართულ ნუმიზმატიკაში. „მოამბე", ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 197—211.
106. კაპანაძე დ., X საუკუნის თბილური დრამა ალი ბენ ჯაფარისა. „მოამბე", ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 183—190.
107. კაპანაძე დ., საქართველოს მუზეუმის ნუმიზმატიკური ფონდები და მათი მნიშვნელობა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. „მოამბე", ტ. 30—B, თბ., 1973.
108. კაპანაძე დ., შენიშვნები ძველი კოლხეთის ნუმიზმატიკის შესახებ. „მოამბე", ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 83—89.
109. კახნიაშვილი ა., რამდენიმე სამხედრო მემორიალური ნივთი მუზეუმის ფონდებიდან. „მოამბე", ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 186—193.
110. კედელაძე მ., ტყის ფუტკარზე „ნადირობის" სხვადასხვა ხერხები აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში. „მოამბე", ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 233—235.
111. კემულარია-ნათაძე ლ., მასალები საქართველოს ფლორისათვის. „მოამბე", ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 134—140.
112. კერესელიძე თ., IV—XIII სს. ძვლის ნაწარმი (საქართველოში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). „მოამბე", ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ.116—131.
113. კიკნაძე გ., ვერცხლის ჭურჭელი სოფ. მშვიდობიანიდან. „მოამბე", ტ. 30, თბ., 1973.
114. კიკნაძე გ., XI—XIII სს. სპილენძის ქართული ჭურჭელი. „მოამბე", ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 135—151, III ტაბ.
115. კიკნაძე გ., XVII—XVIII სს. წარწერებიანი ქართული სპილენძის ჭურჭელი. „მოამბე", ტ. 28—B, თბ., 1969. გვ. 149—161.
116. კიკვიძე ი., ჭილაშვილი ლ., ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანი ბეთანიასთან. „მოამბე", ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ; 113—121.

117. კილაძე ნ., მღვიმევის პალეოლითური ნაშთები. „მოამბე“. ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 279—290.

118. ლექვინაძე ა., არქეოპოლისის ბაზილიკა. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1972.

119. ლოლაშვილი ივანე, „ბაში-აჩუკის ერთი ეპიზოდისათვის“ (აკად. კ. კეკელიძის წერილის გამო: „ბაში-აჩუკის“ ერთი ეპიზოდისათვის). „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 231—258.

120. ლომია ვერა, ხის კულტისათვის საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 3, თბ., 1927, გვ. 164—178.

121. ლომოური თ., ახალციხის ზარაფხანა. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 213—216.

122. ლომოური თ., დავით VII-ის და ვახტანგ III-ის ფულები. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 64—82.

122ა. ლომოური თ., XIII საუკუნის ქართული ფულის საკითხთა გამო. „მოამბე“, ტ. 10—B, თბ., 1940, გვ. 128—131.

123. ლომოური თ., პატარა-ჯიხაიშში აღმოჩენილი XVI ს-ის განძის გამო. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 5—23.

124. ლომსაძე შ., სოფელ ველის ისტორიიდან. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 203—210.

125. ლორთქიფანიძე ი., საბუთები ერეკლე მეფის მორიგე ჯარის შესახებ. „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 281—352.

126. ლორთქიფანიძე მარგო, ანტიკური დროის გემები მცხეთაში აღმოჩენილ ბავშვის სამარხიდან. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 91—98.

127. ლორთქიფანიძე მ., ქვის მჭრელის პლატონის ნახელავი ახ. წ. III საუკუნისა. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 243—250.

128. ლოსაბერიძე ა., ურბნისის ძველი არხი. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 105—125.

129. მაკალათია ს., 1920—1924 წწ. საქართველოში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის. „მოამბე“, ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 161—188.

130. მაკალათია სერგი, არქეოლოგიური აღმოჩენები საქართველოში: სოფ. საკობიანოში, დაბლა-გომში და აღაიანში. „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 81—90.

131. მაკალათია სერგი, კოლხური დიდრაქმა. „მოამბე“, ტ. 7, თბ., 1933, გვ. 193—202.

132. მაკალათია სერგი, სეფიეთში აღმოჩენილი რომაული ფულების განძი. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 217—257, 3 ფ. ტაბ.

133. მაკალათია ს. ფლავისმანის უძველესი ნეკროპოლი. „მოამბე“, ტ. 5, თბ., 1930, გვ. 223—240.

134. მაკალათია სერგი, ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 3, თბ., 1927, გვ. 179—194.

135. მამულაშვილი ალ., გრემის სარწყავი არხი. „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 173—181.

136. მამულაშვილი ალ., კახეთის ძველი აბანოები. „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 167—193.

137. მაჭავარიანი ე., ბავშვის მოვლა-აღზრდის წესები მთიულეთში. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, 1957, გვ. 251—283.

138. მაჭავარიანი ლ., მაგიური გამოსახულებანი სამთავროს სამაროვანის გვიანი ბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელზე. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 29—45.

139. მეგრელაძე დ., სახლთხუცის რიგი და შესავალი. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 209—214.

140. მეგრელიძე შ., სამხრეთ საქართველოს განთავისუფლების პირველი ცდები. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 85—105.

141. მელიქსეთ-ბეგი ლეონ, იონა ხელაშვილი სომხეთში და საიათნოვა. „მოამბე“, ტ. 9—B, თბ., 1936, გვ. 121—135.

142. მელიქსეთ-ბეგი ლ., მიქელ ჩამჩიანის „სომხეთის ისტორია“, ქართული თარგმანი. „მოამბე“, ტ. 8, თბ., 1935, გვ. 55—58.

143. მელიქსეთ-ბეგი ლ., მოკლე ეთნოგრაფიული ნარკვევი საქართველოში მცხოვრებ დუხობორებზე (XIX ს.). „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., გვ. 290—303.

144. მელიქსეთ-ბეგი ლ., სომხური „ეპისტოლეთა წიგნის“ ახალი ვარიანტი და პეტრე იბერიელის მოწაფე იოანე მაიუმელი. „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 40—80.

145. მენთეშაშვილი სტ. კალოობა ქიზიყში. „მოამბე“, ტ. 9—B, თბ., 1936, გვ. 59—102.

146. მენთეშაშვილი სტ., მიცვალებულთა დამარხვისა და სამარეების ტერმინოლოგიისათვის. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 163—176.

147. მეტრეველი ელ., 1748 წლის საეკლესიო კრების დადგენილება. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ. 1957, გვ. 413—429.

148. მეტრეველი ელ., იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ.37—48.

149. მეტრეველი ე., სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის უძველესი ავტოგრაფი. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 11—40.

150. მეტრეველი ე., სულხან-საბა ორბელიანის მონაწილეობით შედგენილი რუკა. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 227—232.

151. მეტრეველი ე., შავი მთის მწიგნობრული კერის ისტორიისათვის XI საუკუნის პირველ ნახევარში. „მოამბე“, ტ. 22—B, 1959, გვ. 85—104.

152. მეფარიშვილი ლ., ბარბარე ჯორჯაძის ლიტერატურული მემკვიდრეობისათვის. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 269—278.

153. მირიანაშვილი მ., დ. სარაჯიშვილის ალკოჰოლიანი სასმელების წარმოების ისტორიიდან. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 223—245.

154. მოლოდინი ლ., ქართული ხახლური ზეთსახდელები (მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). „მოამბე“ ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 357—375.

155. მუსხელიშვილი ლ., ზოგიერთი საწყაოს ოდენობა დას. საქართველოში XVI—XVIII სს. (ფოხალი, მენახევრე, მახათელი, მთელი კოკა, საპალნე). „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 20—24.

156. ნანობაშვილი ი., ტყავის დამუშავების ხალხური საშუალებები ხევში. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 155—170.

157. ნანობაშვილი ი., ტყავის დამუშავებისა და გამოყენების ხალხური წესები სამეგრელოში. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 274—289.

158. ნიორაძე გ., ქვიშარის არქეოლოგიური ძეგლები. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 1—22.

159. ნიორაძე გ., დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება. „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 1—66.

160. ნიორაძე გ., არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში (ბორჯომიდან ახალციხის მიმართულებით). „მოამბე“, ტ. 13—B, თბ., 1944, გვ. 173—226.

161. ნიორაძე გ., საკულტო დანიშნულების რკინის ფეხსაცმელი. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 1—8.

162. ნიორაძე გ., წითელ წყაროს არქეოლოგიური ძეგლები. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 123—131.

163. ნიორაძე გ., ზემო ავჭალის სამარე. „მოამბე“, ტ. 6, თბ., 1931, გვ. 139—220.

164. ნიკოლოზ იოსელიანი, (ნეკროლოგი), „მოამბე“, ტ. 4, თბ., 1928, გვ. I—VIII.

165. პავლიაშვილი დ., მეხილეობაში ნიადაგების შერჩევის ხალხური წესები ქართლში. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961.

166. პიოტროვსკი ბ., ურარტუს კულტურის ძეგლთა შესწავლის პირველი ნაბიჯები. „მოამბე“, ტ. 30, თბ., 1973.

167. რატიანი ა., თუშმალიშვილი ე. და კახიანი ვ., 1921—1956 წლებში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მიერ გამოცემული კრებულების, შრომების და სტატიების ბიბლიოგრაფია. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 509—563.

168. რეხვიაშვილი ნ., გიშრის დამუშავების ხალხური წესები საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 273—284.

169. რეხვიაშვილი ნ., ვერცხლის ქართული ჭურჭელი. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1955, გვ. 195—214, X ფ. ტაბ.

170. რეხვიაშვილი ნ., რკინის სამეურნეო იარაღები აფხაზეთიდან. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 315—331.

171. რეხვიაშვილი ნ., სალოცავი „მზიერი“ (გიუნე). „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 187—231.

172. რეხვიაშვილი ნ., სამეურნეო ნაგებობა „ღუი“ სამხრეთ საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 18—B, თბ., 1954, გვ. 255—268.

173. რეხვიაშვილი ნ., ქართული სამეურნეო იარაღი. „მოამბე“, ტ. 18—B, თბ., 1954, გვ. 91—112.

174. რეხვიაშვილი ნ., ქართული ცული. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 1—114.

175. რეხვიაშვილი ნ., ქვის საკოდი რკინის იარაღი. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 61—79.

176. რეხვიაშვილი ნ., ჩაჩაშვილი გ., სამგორის თანამედროვე მოსახლეობის ახალი სამეურნეო ყოფის ზოგიერთი მხარე. „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1961, გვ. 31—54.

177. საქართველოს მუზეუმის 1931 და 1932 წლების მუშაობის ანგარიში. „მოამბე“, ტ. 7, თბ., 1933, გვ. 337—366, VII, ფ. ილ.

178. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ოქტომბრის რევოლუციის 40 წლისთავზე. „მოამბე", ტ. 22—B, თბ., 1957, გვ. 1—16.
179. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მიერ 1945 წელს ჩატარებული მუშაობის მიმოხილვა. „მოამბე", ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 429—477.
180. საგინაშვილი მ., მარტაზისხევში აღმოჩენილი IV ს. სამარხი. „მოამბე", ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 102—111, 12 ტაბ.
181. სინაურიძე მ., გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის სამარხები ყოლოთოდან. „მოამბე", ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 112—134, VII ტაბ.
182. სინაურიძე მ., სასანურ ირანთან საქართველოს დამაკავშირებელი ერთ-ერთი გზის საკითხი. „მოამბე", ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 46—52.
183. სინაურიძე მ., ქიზიყის 1938—1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები. „მოამბე", ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 47—88, 2 ფ. ტაბ.
184. სონღულაშვილი ირ., ილარები. „მოამბე", ტ. 8, თბ., 1935, გვ. 149—158.
185. სონღულაშვილი ჯ., მემინდვრეობასთან დაკავშირებული ხის საწყაოები აღმოსავლეთ საქართველოში. „მოამბე", ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 285—297, 1 ფ. ტაბ.
186. სონღულაშვილი ჯ., თოვლისა და ყინულის შენახვის ხალხური წესები თბილისის სანახებში. „მოამბე", ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 171—174.
187. სოხაძე ა., ზოგიერთი მონაცემი ქართველ ტომებში ხარის სამეურნეო და საკულტო მნიშვნელობის შესახებ. „მოამბე", ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 276—293.
188. სოხაძე ა., ქართული ჩოხის ტიპები, მათი გავრცელების არეალი და ტერმინები. „მოამბე", ტ. 30—B, თბ., 1973.
189. ტყეშელაშვილი ო., ადრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები სამთავროს სამაროვნიდან (ახ. წ. IV—VIII სს.) „მოამბე", ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 256—280.
190. ტყეშელაშვილი ო., გვიანი ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხი ნავთლუღიდან (ქ. თბილისი, 1955 წ. დაზვერვები). „მოამბე", ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 49—53, 1 ფ. ტაბ.
191. ტყეშელაშვილი ო., სამთავროს ახ. წ. IV—VIII სს. სამარხებში აღმოჩენილი ქინძისთავები. „მოამბე", ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1959, გვ. 149—163, 5 ფ. ტაბ.
192. ტყეშელაშვილი ო., სამთავროს სამაროვნის ახ. წ. II—VIII სს. სამარხებში აღმოჩენილი მშვილდსაკინძები. „მოამბე", ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 305—237, 6 ფ. ტაბ.
193. ფანცხავა ი., „ვეფხის ტყაოსნის" ავტორის საკითხის შესახ. „მოამბე", ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 186—225.
194. ქანთარია ნ., გლეხი ბექა-აღბუღას სამართლის მიხედვით. „მოამბე", ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 41—48.
195. ქანთარია ნ., იჯარა XVIII ს. საქართველოში. „მოამბე", 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 67—79.
196. ქანთარია ნ., საქართველოს ფეოდალური მეურნეობის ისტორიიდან XIX საუკუნეში. „მოამბე", 28—B, თბ., 1969, გვ. 162—171.
197. ქანთარია ნ., ცხინვალის მოურავის სარგო. „მოამბე", ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 37—40.

198. ქებულაძე რ., საქართველოში კოლონური მონეტების მიმოქცევის საკითხისათვის. „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1963, გვ. 75—90, I ფ.

199. ქვარიანი ლ., 1901 წ. სასოფლო-სამეურნეო და სამრეწველო გამოფენა თბილისში. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 209—222.

200. ქიქოძე მ., დამამტკიცებელ საბუთთა ისტორიისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 111—130.

201. ქორიძე დ., ახლად აღმოჩენილი არქაული ცული სოფელ ყიზილაჯლოდან (მარნეულის რაიონი). „მოამბე“, ტ. 24—B, თბ., 1963. გვ. 23—31.

202. ქორიძე დ., ბრინჯაოსტარიანი ფოთლისებრი სატევრების თარიღისა და გავრცელების არეალის შესახებ. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 3—21

203. ქორიძე დ., ბულაჩაურში წყალსადენის მშენებლობის დროს 1946 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, 141—148.

204. ქორიძე დ., გვიან ბრინჯაოს პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლი თბილისიდან. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 127—165.

205. ქორიძე დ., გვიანბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან (ნავთლუღი). „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 5—89.

206. ქორიძე დ., დმანისის რაიონში ახლად აღმოჩენილი იარაღი — ცული-წერაქვი. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 243—253.

207. ქორიძე დ., ერთი ქვაყუთის სამარხეული ინვენტარი ზემო ავჭალიდან. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 215—225.

208. ქორიძე დ., თბილისის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლისათვის. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 39—54.

209. ქორიძე დ., ლიხნის განძი და კოლხურ-ყობანური ცულების გენეზისის საკითხისათვის. „მოამბე“, ტ. 25—B, 1968, გვ. 15—30.

210. ქორიძე დ., საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული ბრტყელი ცულების კლასიფიკაციისა და გენეზისის საკითხისათვის. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 5—27.

211. ქორიძე დ., შემთხვევითი არქეოლოგიური აღმოჩენა სოფ. კურზუში. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ. 57—69, ფ. ტაბ.

212. ქუთათელაძე ლ., ალექსანდრე ორბელიანის ნაწერები. (ანბანური ბიბლიოგრაფია). „მოამბე“, ტ. 14—B, თბ., 1947, გვ. 265—280.

213. ქუთათელაძე ლ., ვ. ი. ლენინის სახელობის ლენინის ორდენოსანი სსრკ სახელმწიფო ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 189—196.

214. ქუთათელაძე ლ., ერთი ლექსის ავტორის საკითხისათვის. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 131—137.

215. ქუთათელაძე ლ., ზაქარია გაბაშვილის რიტორული თხზულება და მისი დაწერის თარიღი. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 41—46.

216. ყარაულაშვილი ც., ქსოვილების დამზადების ხალხური წესები კახეთში (სარტყლებისა და ზონრების ქსოვა). „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 257—273, 4 ფ. ტაბ.

217. ყარაულაშვილი ც., ხალხური ქსოვის წესები კახეთში. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 247—275.

218. ყაუხჩიშვილი თ., კაზრეთის ბერძნული წარწერა. „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 152—165.

219. ყაუხჩიშვილი ს., პირველი ბერძნული ცნობა ტფილისის შესახებ. „მოამბე“, ტ. 4, 1928, გვ. 283—284.

220. ყაუხჩიშვილი ს., პროკოპი კესარიელის ცნობები საქართველოს შესახებ. „მოამბე“, ტ. 8, თბ., 1935, გვ. 225—288.

221. ყაუხჩიშვილი ს., პროკოფი კესარიელის ცნობები საქართველოს შესახებ. „მოამბე“, ტ. 7, თბ., 1933, გვ. 121—129.

222. ყაუხჩიშვილი სიმ., პროკოპი კესარიელის ცნობები საქართველოს შესახებ. „მოამბე“, ტ. 6, თბ., 1931, გვ. 314—372.

223. შაფაქიძე ბ., საბჭოთა საქართველოს მშრომელთა ბრძოლა ჩაის კულტურის განვითარებისათვის 1921—1937. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1969, გვ. 101—120.

224. შველიძე ნ., ილია ჭავჭავაძე და საადგილმამულო ბანკები საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 25—B, 1968, გვ. 211—228.

225. შველიძე ნ., საქართველოს გლეხთა რევოლუციური მოთხოვნები 1917—1921 წწ. „მოამბე“, ტ. 22—B, 1961.

226. შოშიაშვილი ნ., XIII ს-ის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის (XIII ს-ის 40-იანი წლების კათალიკოსთა რიგი). „მოამბე“, ტ. 18—B, თბ., 1954, გვ. 113—129.

227. შოშიაშვილი ნ., ცისკარიშვილი ვ., სოფელ დიდოთის ცხრაკარის ეკლესიის წარწერა. „მოამბე“, ტ. 19—A, და 21—B, თბ., 1957, გვ. 91—105.

228. ჩართოლანი მ., კერა სვანურ სახლში. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 3—166, 2 ფ. სქემა.

229. ჩართოლანი მ., საცხოვრებელი ნაგებობანი მთიულეთში. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1963, გვ. 255—282, 4 ფ. ტაბ.

230. ჩართოლანი მ., სვანური სახლი აყარი (შგილ). „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 303—313.

231. ჩართოლანი მ., სვანური სევადი (ლგჰელვე) და მისი ადგილი ქართულ ოქრომჭედლობაში. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 139—154.

232. ჩართოლანი მ., საცხოვრებელი კომპლექსი სვანეთში. „მოამბე“, ტ. 26—B, 1970, გვ. 212—214.

233. ჩიჩაშვილი გ., ქართლელი გლეხი მამაკაცის კოსტუმი XIX საუკუნისა (მუზეუმის მასალების მიხედვით). „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 377—403.

234. ჩიჩაშვილი გ., ქართული ეთნოგრაფიის ისტორიიდან. მიხეილ თუმანიშვილი. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 109—126.

235. ჩიჩაშვილი გ., ქართული ხალხური საქსოვი დაზგები (საქართველოს მუზეუმის კოლექციების მიხედვით) „მოამბე“, ტ. 18—B, თბ., 1954, გვ. 179—214.

236. ჩიჩაშვილი გ., ქსოვილების დამზადების ისტორიიდან საქართველოში. 1. სელი. (საქართველოს მუზეუმის კოლექციების მიხედვით). „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 171—194, 15 ფ. ტაბ.

237. ჩიტაია გ., ეთნოგრაფიული მოგზაურობიდან ალბულაღის რაიონში. „მოამბე“, ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 203—234.

238. ჩიტაია გ., ეთნოლოგიური შენიშვნები. 1. სვანური „საკურცხილ“. „მოამბე“, ტ. 2, თბ., 1925, გვ. 87—110.

239. ჩიტაია გ., ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში. „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, გვ. 259—268.

240. ჩიტაია გ., მასალები საქართველოს სახვნელი იარაღების ისტორიისათვის. „მოამბე“, ტ. 5, თბ. 1930, გვ. 269—286.

241. ჩიტაია გ., პიტარეთისა და გუდარეხის საფლავის ქვები. „მოამბე“, ტ. 3, თბ., 1927, გვ. 109—128.

242. ჩიტაია გ., ხევსურული სტილი. „მოამბე“, ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 285—288.

243. ჩოფიკაშვილი ნ., XI—XIII საუკუნეების ქართული სამეფო. სამოსელი. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 225—260.

244. ჩოლოყაშვილი კ., თოფი ქართული წარწერებით. „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 197—203.

245. ჩოლოყაშვილი კ., ქართველი მამაკაცის სამოსისა და საჭურველის ზოგიერთი ელემენტის მსგავსება-ურთიერთკავშირის შესახებ. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 303—314.

246. ჩოლოყაშვილი კ., ქართული საბრძოლო იარაღები. ფარი, „მოამბე“, 18—B, თბ., 1954, გვ. 227—253.

247. ჩოლოყაშვილი კ., ქართული საჭურველი ჩაჩქანი. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 333—356.

248. ჩოლოყაშვილი კ., ქართული საჭურველი. ჯაჭვი. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., გვ. 281—302.

249. ჩუბინაშვილი გ., „3 წლის ჯვარი იშხანიდან“. დამატება. „მოამბე“, ტ. 6, თბ., 1931, გვ. 497, I—XII ფ. ტაბ.

250. ჩუბინაშვილი გიორგი, 973 წლის ჯვარი იშხანიდან. „მოამბე“, ტ. 6, თბ., 1931, გვ. 297—312.

251. ჩუბინიშვილი ტ., არქეოლოგიური ძეგლები „ციხურის“ მიდამოებიდან“ (ქუთაისის ოლქი, თერჯოლის რაიონი). „მოამბე“, ტ. 17—B, თბ., 1953, გვ. 162—188.

252. ჩუბინიშვილი ტ., გოსტიბეს ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 9—34.

253. ჩხეიძე თ., სასოფლო-სამეურნეო სკოლები საქართველოში XIX ს. II ნახევარში. „მოამბე“, ტ. 23—B, თბ., 1962, გვ. 107—118.

254. ჩხეიძე თ., ქართული სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოება. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 294—303.

255. ჩხეტია შ., რუსული მმართველობის სისტემა საქართველოში (1840—1864). „მოამბე“, ტ. 12—B, თბ., 1944, 114 გვ.

256. ცინცაძე დ., თამბაქოს ფაბრიკები საქართველოში მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 229—253.

257. ცისკარიშვილი ვ., ახალქალაქის დაკარგული წარწერის საკითხისათვის. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 79—84.

258. ცისკარიშვილი ვ., ციხე-ქალაქი თმოგვი. „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 97—105.

259. ცისკარიშვილი ვ., ხარჭაშნელთა კათედრის ლოკალიზაციისათვის. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 211—215.

260. წ ე რ ე თ ე ლ ი გ ი ო რ გ ი, შამილის წერილები ბარონ ნიკოლაისადმი. „მოამბე“, ტ. 9—B, თბ., 1936, გვ. 103—120.

261. წ ე რ ე თ ე ლ ი გრ., ახლად აღმოჩენილი პაპირუსები. „მოამბე“, ტ. 8, თბ., 1935, გვ. 261—377.

262. ჭ ა ნ ტ უ რ ი შ ვ ი ლ ი ს., შრომის სიმღერების კვლევის საკითხისათვის სვანეთში. „მოამბე“, ტ. 28—B, 1969, გვ. 246—256.

263. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი ლ., რუსთაველი „თეფალა“ — ქართლის პატრიკიოსის მოციქული. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ. 399—402.

264. ხ ა ნ თ ა ძ ე შ., მასალები ალექსანდრე ბატონიშვილის ბიოგრაფიისათვის. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ. 239—274.

265. ხ ა ნ თ ა ძ ე შ., სოციალური ბრძოლის ეპიზოდი გვიანფეოდალურ საქართველოში. „მოამბე“, ტ. 20—B, თბ., 1959, გვ. 139—169.

266. ხ ა ნ თ ა ძ ე შ., ქართველი მოღვაწეები ჩრდილო კავკასიაში მე-18 საუკუნეში. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, თბ., 1957, გვ. 405—411.

267. ხ უ ც ი შ ვ ი ლ ი ს. და ტ ა ტ ი შ ვ ი ლ ი ნ., გრიგოლ ორბელიანის უცნობი კონსპექტი. „მოამბე“, ტ. 11—B, თბ., 1941, გვ. 227—229.

268. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი გ., საინტერესო გამოკვლევა უძველესი ხანის ნამოსახლარებზე. (ო. ჯაფარიძე, ალ. ჯავახიშვილი — უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე). „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1972.

269. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე გ., მევენახეობა-მეღვინეობა ქსნის ხეობაში. „მოამბე“, ტ. 30, თბ., 1973.

270. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე გ., მემინდვრეობა კახეთში. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 283—302.

271. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე გ., მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში. „მოამბე“, ტ. 22—B, თბ., 1961, გვ. 201—237.

272. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე გ., სამიწათმოქმედო იარაღები ფშავში. „მოამბე“, ტ. 24—B. თბ., გვ. 157—186.

273. ჯ ა ლ ა ღ ა ნ ი ა ირ., თბილისში მოჭრილი პირველი უსახელო მონღოლური დრამები. (XIII ს. 30—40-იანი წ.). „მოამბე“, ტ. 19—B, თბ., 1956, გვ. 85—95, I ფ. ტაბ.

274. ჯ ა ლ ა ღ ა ნ ი ა ირ., მონღოლური დროის უცნობი თბილისური დრამა. „მოამბე“, ტ. 18—B, თბ., 1954, გვ. 223—226.

275. ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე ალ., მდ. ტყიბულის ჰიდროელექტრულად გამოყენების საკითხისათვის. „მოამბე“, ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 141—160.

276. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ვ., „კარას“-ის სახელწოდებისათვის ქართულში. „მოამბე“, ტ. 15—B, თბ., 1948, გვ. 59—64.

277. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ვ., XI—XIII საუკუნეების თბილისის კერამიკა (თიხის ჭურჭელი). „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 145—162, 14 სურათი.

278. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ვ., ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (წინასწარი შედეგები). „მოამბე“, ტ. 28—B, 1969, გვ. 53—59.

279. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., ბეჟათუბნის განძი. „მოამბე“, ტ. 16—B, 1950, გვ. 217—220.

280. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე ო., დაზვერვითი ექსპედიცია გურიაში. „მოამბე“, ტ. 16—B, 1950, გვ. 109—121.

281. ჯაფარიძე ო., ცხინვალის განძი. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 99—107.

282. ჯაფარიძე ო., კოლხური ცული. „მოამბე“, ტ. 16—B, თბ., 1950, გვ. 35—89.

283. ჯაფარიძე ო., ჩუბინიშვილი ტ., ახლად აღმოჩენილი ენეოლითური და ბრინჯაოს ხანის კულტურის კერა ქართლში. „მოამბე“, ტ. 15—B, 1948, გვ. 23—31.

284. Амиранашвили А., Греческие надписи Музея Грузии. „მოამბე“, ტ. 4, თბ., 1928, გვ. 189—202.

285. Андрианов К. А., Дабагова А. К., Яшвили Н. Н., Консервация археологического дерева кремниорганическими олигомерами. „მოამბე“, ტ. 27—B, თბ., 1967, გვ. 228—236.

286. Асатиани В. А., Партийная печать Грузии в борьбе за осуществление ленинского кооперативного плана (1927—1929 г.) „მოამბე“, ტ. 26—B, 1970, გვ. 41—75.

287. Барамидзе А. А., К вопросу о значении северной Сирии для Урарту. „მოამბე“, ტ. 20—B, 1959, გვ. 300—303.

288. Глонти Л., Джавахишвили А., Джавахишвили Г., Киквидзе Я., Тушабрамишвили Д., Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбнисской и Квирильской археологических экспедиций. „მოამბე“, ტ. 25—B, თბ., 1968, გვ. 3—14, IX ტ.

289. Гордеев Д., Мг'вимская резная дверь. „მოამბე“, ტ. 3, თბ., 1927, გვ. 195—238.

290. Гранстрем Г. Э., Греческие рукописи государственного музея Грузии им. Акад. С. Н. Джанашиа. „მოამბე“, ტ. 20—B, 1959, გვ. 191—194.

291. Давлианидзе Л. С., К изучению Цундско-Тмогвских хачкаров (Крестовкамней). „მოამბე“, ტ. 20—B, 1959, გვ. 195—200.

292. Джалабадзе Г. В., Горное земледелие в Грузии. „მოამბე“, ტ. 26—B, თბ., 1970, გვ. 242—246.

293. Закарая П. П., Некоторые вопросы крепостных сооружений Шида Картли XVI—XVIII вв. „მოამბე“, ტ. 19—A და 21—B, 1957, გვ. 169—249.

294. Капанадзе Д. Г., Клад монет XII—XIII вв., из сел. Ничбиси. „მოამბე“, ტ. 28—B, თბ., 1969, გვ. 80—96.

295. Капанадзе Д. Г., Нумизматические фонды Музея Грузии и их значение для грузинской историографии. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1972.

296. Куфтин Б. А., К вопросу о древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. „მოამბე“, ტ. 12—B, 1944, გვ. 291—420, 12 ტაბ.

297. Куфтин Б. А., К проблеме энеолита внутренней Картли и Юго-Осетии. „მოამბე“, ტ. 14—B, 1947, გვ. 67—88.

298. Куфтин Б. А. Археологическая маршрутная экспедиция в бассейнах рек Лиахви, Проне, Квирилы и среднего Риони в 1951 г. „მოამბე“, ტ. 30—B, თბ., 1973.

299. Куфтин Б. А., Урартский «Колумбарий» у подошвы Арарата Куро-Аракcский энеолит. „მოამბე“, ტ. 13—В, 1944, 171 გვ.

300. Леквинадзе В. А., Базилика Археополиса... „მოამბე“, ტ. 30—В, 1972.

301. Леквинадзе В. А., Материалы по монументальному строительству в Лазике. „მოამბე“, ტ. 22—В, თბ., 1961, გვ. 137—167, 3 Табл.

302. Леквинадзе В. А., По поводу Анакопийской крепости. „მოამბე“, ტ. 25—В, თბ., 1968, გვ. 90—104.

303. Максимова М. И., Геммы из некрополя Мцхеты-Самтавро (Раскопки 1938—39 гг.). „მოამბე“, ტ. 16—В, თბ., 1950, გვ. 221—274, 4 ტაბ.

304. Насирова С. А., Новые эпиграфические данные XIII—XIV веков о Грузии и грузинах. „მოამბე“, ტ. 30—В, თბ., 1973.

305. Непринцев М. Н., Воспоминания автора проекта и строителя здания «Кавказского Музея» в г. Тбилиси. „მოამბე“, ტ. 30—В, თბ., 1973.

306. Пиотровский Б. Б., Первые шаги изучения памятников Урартской культуры... „მოამბე“, ტ. 30—В, თბ., 1973.

307. Пчелина Евг., Археологическая разведка в районе Триалетского хребта близ гор. Тифлиса. „მოამბე“, ტ. 5, 1928—30, გვ. 147—162.

308. Пчелина Евг., Отчет о раскопках близ деревни Сагурамо. „მოამბე“, ტ. 3, 1927, გვ. 129—163.

309. Сохадзе К. А., Типы грузинской верхней одежды—чоха, ареал их распространения и термины. „მოამბე“, ტ. 30—В, თბ., 1972.

310. Чилашвили Л. А., Некоторые моменты археологического исследования Урбниси. „მოამბე“, ტ. 24—В, თბ., 1963, გვ. 33—42, 4 ტაბ.

311. Читая Г. С. Колхское жатвенное орудие—шнакви. „მოამბე“, ტ. 30—В, 1973.

312. Читая Г. С., Новая этнографическая выставка Грузии. „მოამბე“, 19—В, თბ., 1956, გვ. 233—241.

313 Чубинашвили Г. Н., Золотых дел мастера Асата, работа для Таосского владетеля, царя царей Давида Куропалата. „მოამბე“, ტ. 15—В, თბ., 1948, გვ. 115—134.

314. Чубинашвили Г. Н., Сирийская чаша в Ушгуле. „მოამბე“, ტ. 11—В, თბ., 1941, 19 გვ.

315. Чубинашвили Г. Н. Художественная характеристика и датировка фрагментов двух серебряных крестов из сел. Балта „მოამბე“ ტ. 30—В, თბ., 1973.

316. Чхетия Ш., Германский империализм и Грузия. (Оккупация Грузии Германией в 1918 году). „მოამბე“, ტ. 12—В, 1944, გვ. 129—161.

317. Шелковников Б. А., Рейнская керамика из раскопок в Дманиси. „მოამბე“, ტ. 16—В, თბ., 1950, გვ. 163—164.

318. Шмерлинг Ренэ, Оправы камней на памятниках чеканки бывшего музея древнегрузинского искусства. „მოამბე“, ტ. 8, თბ., 1935, გვ. 339—360.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

მუზეუმის 1971 წლის ქრონიკა — ХРОНИКА МУЗЕЯ ЗА 1971 Г,

სამეცნიერო სესიები

1971 წლის 25 თებერვალს მუზეუმის აუდიტორიაში (ფურცელაძის ქ. № 1) ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის XIX სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისა და საქართველოს კომუნისტური პარტიის შექმნის 50 წლისთავისადმი. სესიაზე საინტერესო მოხსენებებით გამოვიდნენ:

1. მუზეუმის დირექტორი, დოცენტი ნ. ჩერქეზიშვილი — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების 50 წლისთავზე.
2. ისტ. მეცნ. კანდ. შ. ლომსაძე — თურქთა შემოსევა საქართველოში 1918 წ.
3. ისტ. მეცნ. კანდ. დ. ცინცაძე — გურიის გლეხთა სოციალური მოძრაობის ისტორიიდან (XX ს. დასაწყისში).
4. ფილოლ. მეცნ. კანდ. ნ. ჩიხლაძე — ქართველი რევოლუციონერი ქალები.
5. ისტ. მეცნ. კანდ. ნ. შველიძე — საქართველოს სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის ისტორიიდან.
6. ო. ჩიქოვანი — კოლხეთის დაბლობის გარდაქმნის ისტორიიდან (1921—1941 წწ.).
7. გ. ჩხაიძე — ირიგაციის განვითარება საბჭოთა საქართველოში (1921—1965 წწ.).
8. ისტ. მეცნ. კანდიდატი გ. ჯალაბაძე — საქართველოს სახ. მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილება 50 წლის მანძილზე.

*
* *

1971 წლის 22—23 დეკემბერს მუზეუმის აუდიტორიაში (ფურცელაძის ქ. № 1) ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახე-

ლობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის III სამეცნიერო საანგარიშო სესია, მიძღვნილი მუზეუმის 1971 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. სესიაზე მოხსენებით გამოვიდნენ მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელები:

1. ისტ. მეცნ. კანდიდატი დ. თუშაბრამიშვილი — ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მონაპოვარი 1971 წ.

2. ხელოვნებათმცოდნეობის კანდ. ალ. ჯავახიშვილი — იმირის გორაზე ჩატარებული გათხრების ძირითადი შედეგები.

3. ისტ. მეცნ. დოქტორი ო. ჯაფარიძე — არტაანის მტკვრის ყორღანული ველების შესწავლისათვის.

4. ისტ. მეცნ. კანდიდატი ე. გოგაძე — არქეოლოგიური გათხრები ნოსირის ბორცვზე.

5. ისტ. მეცნ. კანდიდატი ი. გაგოშიძე — ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში.

6. ხელოვნებათმც. დოქტორი პ. ზაქარაია — ისტ. მეცნ. კანდიდატი ვ. ლექვინაძე — გუდავის ექსპედიციის 1971 წ. წინასწარი შედეგები.

7. ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. სინაურიძე — არქეოლოგიური გათხრები კაზრეთის ახალმშენებლობაზე.

8. ისტ. მეცნ. დოქტორი ლ. ჭილაშვილი — ახალსოფლის (გავაზის) გათხრები და არქეოლოგიური დაზვერვები სოფ. საქობოში.

9. არქიტექტურის კანდიდატი გ. გაფრინდაშვილი — ვანის ქვაბის არქეოლოგიური შესწავლის ძირითადი შედეგები.

10. ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი ალ. ჯავახიშვილი — არქეოლოგიური დაზვერვები წულუკიძის რაიონში.

სესიის მსვლელობის დროს ექსპონირებული იყო 1971 წ. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალების თვალსაჩინო ნაწილი.

*

* *

1971 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა გასვლითი ორი სამეცნიერო სესია ჩაატარა ყვარელისა და მცხეთის რაიონებში. ყვარელის რაიონის სოფელ ახალსოფლის კულტურის სახლში სესია მარტის თვის 18-ში ჩატარდა და იგი სკკპ XXIV ყრილობას მიეძღვნა.

ყვარლის რაიონის არქეოლოგიური ძეგლების შესახებ მოხსენება წაიკითხა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა, პროფესორმა ლევან ჭილაშვილმა. არქიტექტურული ძეგლები კახეთის ტერიტორიაზე, ასეთი იყო ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის პროფესორ პარმენ ზაქარაიას მოხსენების თემა. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა კონსტანტინე ჩოლოყაშვილმა დამსწრე საზოგადოებას უამბო ქართველთა ჩაცმულობისა და შეიარაღების შესახებ.

მეცნიერული ათეიზმისა და რელიგიის ისტორიის კაბინეტის ხელმძღვანელმა მირიან ხუციშვილმა დამსწრეთ გააცნო ზოგიერთი რელიგიური წესადათი და აჩვენა მის მიერვე წლების მანძილზე გადაღებული დოკუმენტური ფილმი „რელიგიური დღესასწაულები მთათუშეთში“.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისა და საქართველოს

კომუნისტური პარტიის შექმნის 50-ე წლისთავს მიეძღვნა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა და მცხეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის გაერთიანებული სამეცნიერო სესია, რომელიც მოეწყო საქართველოს კპ მცხეთის რაიკომის სხდომათა დარბაზში. ჩვენი მუზეუმი ორი მომხსენებლით იქნა სესიაზე წარდგენილი: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის შ. მეგრელიძის თემა იყო — „რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან“. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა დურმიშხან ცინცაძემ წაიკითხა მოხსენება — „ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის საქართველოში“.

დისერტაციის დაცვა

1971 წელს საკანდიდატო დისერტაციები დაიცვეს:

1. ვ. ასათიანმა — საქართველოს პერიოდული პრესა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციისათვის ბრძოლაში პირველი ხუთწლედის წლებში;
2. ბ. შაფაქიძემ — ბრძოლა ჩაის კულტურის განვითარებისათვის საქართველოში (1921—1937 წწ.);
3. გ. ჩხაიძემ — ბრძოლა ირიგაციის განვითარებისათვის საქართველოში (1921—1937 წწ.);
4. ო. ჩიქოვანმა — კოლხეთის დაბლობის ამოშრობის ისტორია (1921—1941 წწ.);
5. თ. ბერიძემ — ქალაქისპირა სოფლების ისტორია (გვიანფეოდალური ხანის თბილისის სოფლები);
6. გ. ჯავახიშვილმა — დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით).

გამოფენა ლენინგრადში

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისა და საქართველოს კომუნისტური პარტიის შექმნის 50 წლისთავთან დაკავშირებით აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა ქ. ლენინგრადში საბჭოთა კავშირის ხალხთა ეთნოგრაფიული მუზეუმის „საზეიმო“, ანუ ე. წ. „მარმარილოს დარბაზში“, რომლის ფართობი აივნის ჩაუთვლელად 640 მ²-ია, მოაწყო თემატური გამოფენა „ქართული ხალხური შემოქმედების ნიმუშები“.

გამოფენის მოსაწყობად წინასწარ შეიქმნა კომისია თანამშრომელთა: ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატების გ. ჯალაბაძის, მ. ჩართოლანის, ლ. ბედუკაძის, გ. გასიტაშვილის, მხატვრების ლ. ჭუბაბრიას და გ. რუსიეიშვილის შემადგენლობით. კომისიას სათავეში ჩაუდგა მუზეუმის დირექტორი დოც. ნ. ჩერქეზიშვილი.

საქართველოს მუზეუმის არსებობის ბოლო 40 წ. განმავლობაში ეს იყო პირველი წარმატებული ცდა რესპუბლიკის გარეთ სამუზეუმო მასალების გასატანად. ექსპოზიციის მოსაწყობად ლენინგრადი შემთხვევით არ ყოფილა შერჩეული. იგი მსოფლიოს ერთ-ერთი კულტურული ცენტრია, რომელსაც დიდი ისტორიული ტრადიციები აქვს. წარმატების შემთხვევაში მუზეუმის კოლექტივს ექმნებოდა მორალური მხარდაჭერა მსგავსი გამოფენის მოსაწყობად სხვაგან.

გამოფენაზე ექსპონირებული იყო საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის

ეთნოგრაფიის განყოფილების ფონდებში დაცული ხალხური შემოქმედების უნიკალური ნიმუშები: სვანური და ხევსურული ჩუქურთმიანი მაქალოზები, იმერული და მეგრული წნული კალათები, ჭიქურიანი კერამიკა, სპილენძისა და რკინის დამუშავების იშვიათი ნახელავი თბილისიდან, გორიდან, თელავიდან, ვერცხლზე ჭედვის ნიმუშები თბილისიდან, თასები, ლანგრები, ვერცხლის საწდე სურები და სხვ.

გამოფენაზე გატანილ იქნა შევერცხლილი სატევრები და დამბაჩები, აღნიშნული ნივთები დამუშავებულია ოქრომჭედლობის ტექნიკის სხვადასხვა მეთოდის გამოყენებით. ლენინგრადელი დამთვალიერებლების ყურადღება მიიპყრო ვერცხლის ემალით დამუშავების ტექნიკამ, რომელსაც ქართულ ოქრომჭედლობაში დიდი ხნის ტრადიციები გააჩნია.

გამოფენის ერთი კუთხე დაეთმო სხვადასხვა ფერის მძივებით შესრულებულ ქარგულობას. ხალხური ხელოვნების ეს დარგი ყურადღებას იქცევს როგორც ტექნიკით, ისე სიუჟეტის ნაირფეროვნებით.

გამოფენა დაამშვენა ოქრომკედით შესრულებული ქარგულობის მრავალმა ნიმუშმა, რომლებიც გამოიყენებოდა ქართული კაბის გულისპირისა, სამკლავების და სარტყელ-წინსაფარის შესამკობად; გამოფენაზე წარმოდგენილ იქნა ხევსურული ჩაცმულობის ორი კომპლექტი, დიდი რაოდენობის ქართული ფარდაგები; მათ შორის თუშური ქეჩები, თუშური და ფშაური კვირტულები და ჭვირით ნაქსოვი სტილიზებული ორნამენტით შემკული ფარდაგები.

გამოფენის საზეიმო გახსნა მოხდა 1971 წლის 4 ივნისს, რაც გადაცემული იყო ტელევიზიით. ერთი თვის განმავლობაში გამოფენა დაათვალიერა 15000 კაცმა.

ლენინგრადში მოწყობილ გამოფენას ფართოდ გამოეხმაურა ადგილობრივი პრესა. დაიბეჭდა რეცენზიები ექსპოზიციის შესახებ.

ლენინგრადში მოწყობილი გამოფენის წარმატებამ ახალი ამოცანები დაუსახა მუზეუმის კოლექტივს ამგვარი ღონისძიების განსახორციელებლად რესპუბლიკის გარეთ.

სამეცნიერო ექსპედიციები

საზოგადოებრივი მეცნიერების ხაზით საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა განახორციელა შემდეგი ექსპედიციები:

1. ყვირილის ხეობის პალეოლითური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ისტ. მეცნ. კანდიდატი დ. თუშაბრამიშვილი, წევრები: ლ. ფანცხავა, ც. დავლიანიძე, მ. კეცხოველი, ლ. ჟორჟიკაშვილი) აგრძელებდა სტაციონარულ გათხრებს ჭიათურის რაიონის ძუძუანის მღვიმეში. მიმდინარე წელს დადგენილია ლითოლოგიურად განსხვავებული 12 ფენა, სადაც გამოიყოფა ერთი მხრივ ადრებრინჯაოს ხანის, მეორე მხრივ კი ზედაპალეოლითური მასალები. მასალების ფიქსირება ხდებოდა არა მარტო კულტურული ფენების, არამედ ლითოლოგიური ფენების მიხედვითაც, რაც იარაღთა დამუშავების ტექნიკის ევოლუციის დადგენის საშუალებას იძლევა. ექსპედიცია აწარმოებდა ასევე სადაზვერვო სამუშაოებსაც. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ადგილი გვირალის ბოლოზე ნაპოვნი იშვიათი ხელოვნებით დამზადებული ხელცული, რომელიც თამამად შეიძლება გაუტოლდეს ამ ტიპის იარაღების მსოფლიოში ცნობილ ცალებს. ექსპედიციამ ველზე იმუშავა 45 დღე.

2. იმირის გორაზე არქეოლოგიური სამუშაოები ჩატარებული იყო მცირე მასშტაბით (ხელმძღვანელი ალ. ჯავახიშვილი) — საკავშირო არქეოლოგიური სესიის მონაწილეთათვის საჩვენებლად. გასუფთავებულ იქნა 1970 წლის გათხრილი ფართობი და გაითხარა ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში დაახლოებით 100 კვ. მ ფართობი. აქაც გამოვლინდა ალიზის 10 წრიულ-გუმბათური შენობა ზედა სამშენებლო ჰორიზონტისა; ამის შემდეგ მნიშვნელოვნად ზუსტდება სოფლის დაგეგმარების სურათი და დგინდება დასახლების თანდათანობითი ზრდის კანონზომიერებანი.

3. მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია ო. ჯაფარიძის ხელმძღვანელობით აგრძელებდა გათხრებს ასპინძის რაიონში მდ. მტკვრის ზედა წელზე, ახჩიის ველზე. ექსპედიციამ შეისწავლა შუაბრინჯაოს ხანის 7 ყორღანული სამარხი. განსაკუთრებით საყურადღებოა აღმოჩენილი კერამიკული ნაწარმი, სადაც წმინდა თრიალეთურ ფორმებთან ერთად არის ახალი ფორმებიც. შეიმჩნევა დაკრძალვის წესის თავისებურებანიც; კერძოდ, წელს გაითხარა ყორღანი, სადაც დგინდება კოლექტიური დასაფლავება. ექსპედიციამ ველზე იმუშავა ერთი თვე.

4. ნოსირის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ე. გოგაძე; წევრები: მ. კეცხოველი, გ. ჯავახიშვილი, მ. საგინაშვილი, ტ. ამბრიაშვილი) დასავლეთ საქართველოს გვიანი ბრინჯაოს ნამოსახლარების შესწავლის მიზნით აგრძელებდა სტაციონარულ გათხრებს ცხაკაიას რაიონში, სოფ. III ნოსირში. მიმდინარე წელს შესაძლებელი გახდა, როგორც ამ ძეგლის სტრატიგრაფიის შემოწმება და დაზუსტება, ისე დაგეგმარების თავისებურებათა გამორკვევა. მოპოვებულია მნიშვნელოვანი ნივთიერი მასალა. ექსპედიციამ იმუშავა ერთი თვე.

5. ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიცია აგრძელებდა გათხრებს სამადლოზე (ხელმძღვანელი ი. გაგოშიძე, წევრები: ქ. ჯავახიშვილი, გ. ნემსაძე, ნ. აფხაზავა, ლ. ხვედელიძე). წელს მთავარი უბნის ზედა ტერასაზე გამოვლინდა სათავსო, თიხის შელესილი კედლებით; აღმოჩნდა მოხატული ქვევრის ფრაგმენტები ბრძოლისა და რომელიღაც რიტუალის სცენებით. ამ ფართობის სამხრეთით გამოვლინდა ელინისტური ხანის წინაპერიოდის კედელი და კერამიკა, რომელიც წინასწარულად ადრერკინის ხანის მიწურულს ან ადრეანტიკურ ხანას მიეკუთვნება. ექსპედიციამ, ამას გარდა, განახორციელა დაზვერვები კავთისხევის მიდამოებში. ექსპედიციამ ველზე იმუშავა 45 დღე.

6. გუდავას ექსპედიცია მიმდინარე წელს ველზე მუშაობდა ორ თვეს (ხელმძღვანელი პ. ზაქარაია; წევრები: ვ. ლექვინაძე, მ. იაშვილი, მ. ზამთარაძე, ლ. ხვედელიძე, ლ. გვრიტიშვილი და მ. საყვარელიძე). ექსპედიცია მესამე კამპანიას აგრძელებდა სამ უბანზე. ყველაზე საინტერესო გამოდგა გრძელი გორა, რომელზედაც 1970 წელს გაიწმინდა ციხის გალავნის ნაშთი. არქეოლოგიური მონაპოვარი ძირითადად გვიანანტიკურია და ადრეფეოდალური ხანისა.

მეორე უბანზე, რომელიც მდინარის ნაპირზე მდებარეობდა შესწავლილია ეკლესიის ნანგრევები და ირგვლივ მცირე ტერიტორია.

მესამე უბანი სოფ. ილორის ტერიტორიაზე, ზღვის ნაპირზე. ამ უბანზე მუშაობა ჯერ კიდევ გასულ წელს დაიწყო, სადაც გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ფენებია დადასტურებული.

ექსპედიცია გარდა სტაციონარული სამუშაოებისა ეწეოდა სადაზვერვო საქმიანობას გალისა და ოჩამჩირის რაიონებში.

7. ახალსოფლის ექსპედიციამ ველზე იმუშავა 45 დღე (ხელმძღვანელი ლ. ჭილაშვილი; წევრები: ნ. ქანთარია, ვ. ცისკარიშვილი, გ. კიკნაძე, დ. აბჲანდაძე, თ. კერესელიძე). საანგარიშო წელს ექსპედიცია ახალსოფელში თავის საქმიანობას წარმართავდა „კოპალეზე“ და ძვ. გავაზის ეკლესიის ეზოში. „კოპალეზე“ გაგრძელდა ადრე დაწყებული შენობების წმენდა. ერთ-ერთში აღმოჩნდა რამდენიმე ქვევრი ყურძნის წიპწებით, სპილენძის თეფში მხედრული წარწერით და კერამიკა.

ეკლესიის ეზოში გაითხარა 25 სამარხი. ინვენტარი უპირატესად წარმოდგენილია სამკაულებით. სამარხეული არქეოლოგიური მასალის თარიღი ზოგადად განისაზღვრება IX—XIV სს.

ექსპედიციამ განახორციელა ასევე დაცვის ხასიათის სამუშაოები ლაგოდეხის რაიონის სოფ. საქობოში, სადაც გაითხარა რამდენიმე საინტერესო სამარხი და სამარხის ნაშთი.

8. კაზრეთის ახალმშენებლობის რაიონში, მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გასულ წელს ჩატარებული დაზვერვების შემდეგ გაშლილი ფრონტით წამოიწყო სტაციონარული გათხრები იმ ადგილებში, რომელსაც მოელოდა დანგრევა მადნეულის კომბინატის მიერ (ექსპედიციის ხელმძღვანელი მ. სინაურიძე; წევრები: თ. ბერიძე, ნ. აფხაზავა, მ. ლაბაძე, მ. მიქაძე, რ. დოლაბერიძე და ი. მდივანი). განათხარ არქეოლოგიურ მასალაში გამოსაყოფია ორი ფენა — XI—XIII საუკუნეებისა და XVI—XVII საუკუნეების.

9. საანგარიშო წელს სპელეისტიკის ლაბორატორია აგრძელებდა ვანის ქვაბების კომპლექსის არქეოლოგიურ გათხრებს (ხელმძღვანელი გ. გაფრინდაშვილი; წევრები: ა. ვართაგავა, ს. ბურდილაძე, დ. ბაქანიძე). საანგარიშო წელს გაიწმინდა და გამოვლინდა დამარხული ქვაბების სამი იარუსი და მონასტრის ზღუდის გარეთ — სამი საცხოვრებელი სახლი. ყორით ნაგები. მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა თარიღდება ადრე და შუა საუკუნეებით.

მიმდინარე წელს მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებამ მოაწყო ორი სამეცნიერო ექსპედიცია იმერეთის რაიონებში. პირველი ექსპედიცია, რომელსაც ხელმძღვანელობდა გ. ჯალაბაძე (წევრები: ლ. ბედუკიძე, მ. ჩართოლანი, ლ. მოლოდინი, გ. გასიტაშვილი, ც. ბეზარაშვილი, ც. კაკაბაძე, თ. გელაძე, მ. მაკალათია) აწარმოებდა კვლევას საჩხერისა და ჭიათურის რაიონებში; მეორე ექსპედიცია, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ნ. რეხვიაშვილი (წევრები: ც. ყარაულაშვილი, მ. ნადარაია) მუშაობდა წულუკიძის რაიონში. ექსპედიციებმა ნაყოფიერი მეცნიერული კვლევა აწარმოეს იმერეთის სოფლებში და ძვირფასი ეთნოგრაფიული მასალები შეიძინეს სამუზეუმო ფონდების შესავსებად.

10. საბჭოთა პერიოდის საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ მიმდინარე წელს მოაწყო ერთი ექსპედიცია სვანეთში თემასთან — „ლენინური კოოპერატიული გეგმის განხორციელება საქართველოში“ დაკავშირებით. ექსპედიციამ სვანეთის სოფლებში საინტერესო მასალები მოიპოვა.

11. რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის კაბინეტი წლების განმავლობაში აწყობს ექსპედიციებს სხვადასხვა რაიონებში რელიგიურ წეს-ჩვეულებათა და დღეობების ფიქსაცია-აღწერილობისათვის. თანამშრომელთა ერთგული მუშაობის შედეგად ჩვენს ხელთაა არაერთი ძვირფასი რელიგიური დღესასწაულის კინო ანაბეჭდი, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვს მეცნიერებისათვის. ასე-

თი ფიქსაციის ღირებულება მით უფრო დიდია, თუ გავითვალისწინებთ რომ დღითი დღე ეს გადმონაშთის სახით მოღწეული რიტუალი იკარგება. დღეს კაბინეტის ფონდებში არაერთი პირველხარისხოვანი ასეთი მასალაა დაგროვილი. მიმდინარე წელს ფიქსირებულია კიდევ ორი დიდი დღესასწაული „კვირიკობა“ სვანეთში — კალაში და „გიორგობა“ კახეთში ახალსოფელში (ძვ. გავაზში).

НАУЧНЫЕ СЕССИИ

25 февраля 1972 года в аудитории Музея (Пурцеладзе, № 1) была проведена XIX научная сессия Государственного Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, посвященная 50-летию со дня установления Советской власти в Грузии и создания Коммунистической партии Грузии. На сессии с интересными докладами выступили:

1. Директор музея, доцент — Н. Г. Черкезишвили — Гос. Музей Грузии за 50 лет.
2. Канд. исторических наук Ш. В. Ломсадзе — Нашествие турок в 1918 г.
3. Канд. историч. наук Д. Г. Цинцадзе — Из истории социального движения грузинских крестьян (начало XX в.).
4. Канд. филолог. наук Н. Р. Чихладзе — Грузинские женщины — революционеры.
5. Канд. историч. наук Н. К. Швелидзе — Из истории коллективизации сельского хозяйства Грузии.
6. О. Ш. Чиковани — Из истории преобразования Колхидской низменности (1921 — 1941 гг.).
7. Г. В. Чхаидзе — Развитие ирригации в Советской Грузии (1921 — 1965 гг.).
8. Канд. историч. наук Г. В. Джалабадзе — Отдел этнографии Государственного Музея Грузии за 50 лет.

*

* *

22—23 декабря 1971 г. в аудитории Музея (Пурцеладзе, № 1) состоялась III Научная Сессия Государственного Музея Грузии им. С. Н. Джанашиа Академии наук Грузинской ССР, посвященная итогам археологических исследований Музея за 1971 г. На сессии с докладами выступили руководители экспедиций:

1. Канд. ист. наук Д. М. Тушабрамишвили — Итоги Квирильской археологической экспедиции за 1971 г.
2. Канд. искусствоведения А. И. Джавахишвили — Основные результаты раскопок Имирис-гора.
3. Доктор исторических наук О. М. Джапаридзе — К изучению курганных погребений Артаанской Куры.
4. Канд. ист. наук Э. М. Гогадзе — Археологические раскопки на Носирском холме.
5. Канд. ист. наук Ю. М. Гагошидзе — Отчет Ксанской археологической экспедиции.
6. Доктор искусствоведения П. П. Закарая, канд. ист. наук В. А. Леквинадзе — Предварительные итоги экспедиции в Гудава за 1971 г.
7. Канд. ист. наук М. И. Синауридзе — Археологические раскопки на новостройках Казрети.

8. Доктор ист. наук Л. А. Чилашвили — Раскопки в Ахалсопели (Гавази) и археологические разведки с. Сакобо.

9. Канд. архитектуры Г. М. Гаприндашвили — Основные результаты археологических исследований Ванис Кваби.

10. Канд. искусствоведения А. И. Джавахишвили — Археологические разведки в Цулукидзевском районе.

На сессии был экспонирован значительный археологический материал, добытый экспедициями.

*

* *

В 1971 году музеем были проведены две научные сессии в Кварельском и Мцхетском районах. 18 марта в доме культуры села Ахалсопели совместно с Кварельским Райкомом партии была проведена научная сессия, посвященная XXIV съезду КПСС.

С докладами выступили: доктор исторических наук, профессор Л. Чилашвили (Археологические памятники Кварельского района), доктор искусствоведения, профессор П. Закарая (архитектурные памятники на территории Кахетии), кандидат исторических наук К. Чолокашвили, (одежда и вооружение грузинских войнов), заведующий кабинетом научного атеизма и истории религии М. Хуцишвили (Некоторые религиозные обряды): был показан документальный фильм о религиозных празднествах горной Тушети.

8 апреля в зале заседания Мцхетского райкома партии была проведена научная сессия Государственного музея Грузии и Мцхетского краеведческого музея, посвященная 50-летию Советской власти в Грузии и создания Коммунистической партии Грузии.

На сессии с докладами выступили сотрудники Гос. Музея Грузии: канд. ист. наук Д. Цинцадзе (Борьба за победу Советской власти в Грузии) и доктор историч. наук Ш. Мегрелидзе (Из истории Русско-грузинских взаимоотношений).

ЗАЩИТА ДИССЕРТАЦИЙ

В 1971 году кандидатские диссертации защитили:

1. В. Асатиани — Периодическая печать Грузии в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой пятилетки.

2. Г. Чхаидзе — Борьба за развитие ирригации в Грузии (1921—1937 гг.).

3. Б. Шапакидзе — Борьба за развитие чайной культуры в Грузии (1921 — 1937 гг.).

4. О. Чиковани — История осушения Колхидской низменности (1921 — 1941 гг.).

5. Т. Беридзе — История пригородных селений (пригородные селения Тбилиси позднефеодальной эпохи).

6. Г. Джавахишвили — К истории раннеземледельческой культуры Западного Закавказья (по археологическим данным).

ВЫСТАВКА В ЛЕНИНГРАДЕ

В связи с 50 летием победы Советской власти и создания коммунистической партии Грузии Государственным музеем Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа в г. Ленинграде, в помещении Этнографического музея народов СССР, в «Мраморном зале», площадь которого 640 кв. м.

была устроена тематическая выставка «Образцы грузинского народного творчества».

Для организации экспозиции предварительно была создана комиссия в составе сотрудников музея Грузии: кандидатов исторических наук Г. Джалабадзе, М. Чартолани, Л. Бедукидзе, Г. Гаситашвили; художников Л. Чубабрия и Г. Русейшвили. Комиссию возглавлял директор музея, доц. Н. Черкезишвили.

В истории музея Грузии за последние 40 лет, это событие явилось первой удачной попыткой экспозиции вещественного материала вне республики.

Для выставки г. Ленинград был избран не случайно, так как он является одним из культурных центров мирового масштаба и в случае удачи коллектив музея был бы гарантирован моральной поддержкой для устройства подобных выставок в других местах.

На выставке были экспонированы уникальные образцы народного творчества, хранящиеся в фондах отдела этнографии (одежда, керамические изделия, металлическая посуда и другая утварь). Было выставлено также оружие, украшенное гравировкой грузинских златокузнецов — ювелиров. Внимание посетителей привлекла высокая техника обработки серебра эмелью, традиции которой в Грузии существовали с давних времен.

Отдельное место было уделено женской национальной одежде и головным уборам (повязкам — «тавсакрави», со своими компонентами «чихти», «копи» и т. п.), нагрудным вставкам, вышивке золотой канителью. Были представлены два комплекта хевсурской одежды. В большом количестве экспонировались паласы и ковры.

Торжественное открытие выставки состоялось 4 июня 1971 года и передавалось по телевидению. В течении месяца выставку посетили 15000 человек. Были опубликованы рецензии.

Успех выставки, устроенный в Ленинграде поставил новые задачи перед коллективом Гос. Музея Грузии по проведению подобных мероприятий за пределы республики.

НАУЧНЫЕ ЭКСПЕДИЦИИ

Музеем Грузии по общественным наукам были осуществлены следующие экспедиции:

1. Палеолитическая экспедиция Квирильского ущелья (руководитель канд. ист. наук Д. Тушабрамишвили, члены экспедиции: Л. Панцхава, Ц. Давлианидзе, М. Кецховели, Л. Жоржикашвили) продолжала стационарные археологические раскопки в пещере Дзудзуана (Чиатурский район).

В отчетном году установлено двенадцать слоев, где выделялись с одной стороны материалы эпохи ранней бронзы и с другой — верхнепалеолитические, экспедицией были проведены также разведочные работы в Чиатурском районе. Интересной находкой является ручное рубило, которое смело можно сопоставить с всемирно известными рубилами.

2. На Имирском холме археологические работы производились в малом масштабе (руководитель Ал. Джавахишвили), с целью ознакомления участников Всесоюзной археологической сессии с этим интересным памятником. Была расчищена площадь, раскопанная в 1970 году. В центральной части холма (площадью 100 м²) было выявлено глинобытное строение округлой формы, относящееся к верхнему горизонту Раскопками 1971 г. значительно уточнена картина планировки селища, установлены закономерности постепенного роста поселения.

3. Месхет-Джавахетская археологическая экспедиция под руководством проф. О. Джапаридзе продолжала работу в Аспиндзском районе в верховьях р. Мтквари, в Ахчийской долине. Экспедицией было изучено 7 курганных погребений, в которых вместе с керамикой чисто триалетской формы выявлены и новые формы. Замечены также особенности погребального обряда; так например, в одном из курганов, раскопанном в отчетном году засвидетельствовано коллективное захоронение.

4. Носирская археологическая экспедиция (руководитель Э. Гогадзе, члены экспедиции: М. Кецховели, М. Сагинашвили, Г. Джавахишвили, А. Амбриашвили) продолжала изучение жилого холма в Западной Грузии, в Цхакаевском районе, в сел. III Носири. Раскопками была проверена и уточнена стратиграфия указанного поселения эпохи поздней бронзы; выяснены особенности планировки жилищ.

5. Ксанская археологическая экспедиция продолжала раскопки памятника эллинистической эпохи Самадло (руковоедитель: Ю. Гагошидзе; члены экспедиции: К. Джавахишвили, Г. Немсадзе, Н. Абхазава, Л. Хведелидзе).

В отчетном году на верхней террасе главного участка выявлено строение с обмазанными глиной стенами: обнаружены черепки огромных сосудов с расписным изображением ритуальных и боевых сцен. Южнее указанного участка выявлены стена и керамический материал, предварительно датирующиеся концом эпохи раннего железа, или раннеантичной эпохой. Экспедицией были осуществлены разведочные работы в окрестностях Кавтисхеви.

6. Гудавская археологическая экспедиция в отчетном году продолжала работы на трех участках (руководитель: П. Закарая; члены экспедиции: В. Леквинадзе, М. Иашвили, М. Замтарадзе, Л. Хведелидзе, Г. Гвритишвили, М. Сакварелидзе). Интересный материал был добыт на данной горе, где в 1970 г. были расчищены остатки крепостной стены. Археологические находки относятся в основном к позднеантичной и раннефеодальной эпохам.

На втором участке, находящемся на берегу реки, были изучены развалины церкви.

На третьем участке в сел. Илори еще в 1971 году были засвидетельствованы культурные слои позднеантичного и раннефеодального времен.

Экспедицией кроме стационарных работ, были проведены разведочные работы в Гальском и Очемчирском районах.

7. Ахалсопельская экспедиция (руководитель: Л. Чилашвили; члены экспедиции: Н. Кантария, В. Цискаришвили, Г. Кикнадзе, Д. Абжандадзе, Т. Кереселидзе) в отчетном году работала на местечке «Копале» и во дворе церкви старого Гавази. Продолжалась расчистка помещений: в одном из них найдены: несколько кувшинов с остатками виноградных косточек, тарелочка из меди (с надписью) и керамика.

Во дворе церкви было раскопано 26 погребений: инвентарь представлен в основном украшениями. Погребальный материал датируется IX—XIV вв.

Экспедиция осуществила также археологические работы в сел. Сакобо, где было раскопано несколько интересных погребений.

8. Казретская археологическая экспедиция (руководитель: М. Синауридзе, члены экспедиции: Т. Беридзе, Н. Абхазава, М. Лабадзе, М. Микадзе, Р. Долаберидзе, И. Мдивани) в районе новостройки приступила к стационарным раскопкам в тех местах, которые подверга-

лись разрушению рудным комбинатом. В раскопачном материале выделяются в два слоя: XI—XIII вв. и XVI—XVII вв.

9. В отчетном году спелеистическая лаборатория продолжала археологическое изучение комплекса Ванис Квабеби (руководитель: Г. Гаприндашвили, члены экспедиции: А. Вартагава, С. Бурдиладзе, Д. Баканидзе). Были расчищены и выявлены: три яруса погребенных пещер и три жилища за пределами стены монастыря. Добытый материал датируется ранним средневековьем.

10. Отделом этнографии были осуществлены две научные экспедиции в районах Имерети. Первая экспедиция, руководимая Г. Джалабадзе (члены экспедиции: Л. Бедукидзе, М. Чартолани, Л. Молодини, Г. Гаситашвили, Ц. Безарашвили, Ц. Какабадзе, Т. Геладзе, М. Макалатиа) работала в Сачхерском и Чиатурском районах.

Вторая экспедиция (руководитель: Н. Рехвиашвили, члены экспедиции Ц. Караулашвили, М. Надарая) вела работы в Цулукидзевском районе.

В результате плодотворной работы в населенных пунктах Имерети был собран богатый этнографический материал для пополнения фондов отдела этнографии.

По теме: «Осуществление ленинского кооперативного плана в Грузии» отделом истории Грузии Советского периода была осуществлена одна экспедиция в Сванети. Был собран богатый материал.

Кабинет истории религии и атеизма в отчетном году провел ряд экспедиции в разных районах Грузии. В результате энергичной работы сотрудников кабинета, мы имеем интересный документальный киноматериал, описывающий пережитки старинных грузинских обрядов и религиозных празднеств («Квирикоба» — в Сванети, «Гиоргоба» — в Кахети и др.).

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მუზეუმის 1972 წლის ქრონიკა—ХРОНИКА МУЗЕЯ ЗА 1972 Г.

სამეცნიერო სესიები

1972 წელს მუზეუმმა ჩაატარა ერთი საკავშირო და რამდენიმე სამეცნიერო სესია.

1. 1972 წლის 16—17 მარტს მუზეუმმა მოაწყო ნუმიზმატთა საკავშირო სესია, რომელიც მიეძღვნა პროფ. დ. კაპანაძის ხსოვნას.

სესიის მუშაობაში მონაწილეობდნენ მეცნიერები მოსკოვიდან, ლენინგრადიდან, მინსკიდან, ერევნიდან, ბაქოდან, ქუთაისიდან. საინტერესო მოხსენებები წაიკითხეს: ი. დობროვოლსკიმ, მ. სევეროვამ (ლენინგრადი), ხ. მუშეღიანმა (ერევანი), ვ. რიაბჩევიცმა (მინსკი). მუზეუმის თანამშრომლებიდან სესიაზე გამოვიდნენ: ვ. ლექვინაძე, რ. ქებულაძე, თ. ქუთელია. სესიაზე წაკითხული მოხსენებების თეზისები დაიბეჭდა.

*
* *

2. 1972 წლის 24 მარტს დ. ჩოხატაურში მუზეუმმა ჩაატარა გამსვლელი სამეცნიერო სესია, რომელიც საბჭოთა კავშირის შექმნის 50 წლისთავს მიეძღვნა.

სესიაზე მოხსენებებით გამოვიდნენ: ისტ. მეცნ. კანდიდატი ნ. ჩერქეზიშვილი, რომელმაც ილაპარაკა საბჭოთა კავშირის შექმნის მსოფლიო ისტორიულ მნიშვნელობაზე, ისტ. მეცნ. დოქტორმა შ. მეგრელიძემ წაიკითხა მოხსენება — „გურიის ლაშქარი ბათუმისათვის ბრძოლაში 1877 წ."; „ჩოხატაურის რაიონის სოციალ-ეკონომიური განვითარების ისტორიიდან" — ასეთი იყო ისტ. მეცნ. კანდიდატის დ. ცინცაძის მოხსენების თემა; ისტ. მეცნ. დოქტორმა, პროფესორმა ლ. ჭილაშვილმა აუდიტორიას გააცნო ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები საქართველოში; ისტ. მეცნ. კანდიდატი მ. ხუციშვილი გამოვიდა მოხსენებით — „ძველი რელიგიური დღესასწაულები". სესიაზე ნაჩვენები იყო მუზეუმის მიერ გადაღებული ფილმები ძველი და ახალი რელიგიური დღესასწაულების შესახებ.

*
* *

3. 1972 წლის 23—25 მაისს ჩატარდა მუზეუმის, მორიგი XX სესია. მოხსენებები წაიკითხეს: ნ. ჩერქეზიშვილმა, თ. მორჩაძემ, დ. ოჩიაურმა, გ. ნემსაძემ, ი. გაგოშიძემ, მ. სინაურიძემ, ვ. ცისკარიშვილმა, ნ. ზამთარაძემ, გ. ჯალა-

ბაძემ, ა. სოხაძემ, თ. ბერიძემ, ლ. გვრიტიშვილმა, დ. აბჟანდაძემ და თ. კერესელიძემ. სესიის მასალები დაიბეჭდა.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

*

* *

4. 1972 წლის 20 ნოემბერს მუზეუმმა მოაწყო გამსვლელი სესია დიმიტროვის სახ. საავიაციო ქარხანაში. მოხსენებები იკითხებოდა უშუალოდ ცეხებში, რამაც დიდი ეფექტი მოახდინა მსმენელებზე. სხვადასხვა ისტორიულ თემებზე მოხსენებები წაიკითხეს: ნ. ურუშაძემ, ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, ბ. შაფაქიძემ, გ. ჩხაიძემ, გ. გასიტაშვილმა, გ. ბერძენიშვილმა, ვ. ლექვინაძემ, ნ. ნინუამ, ე. გოგაძემ, მ. სინაურიძემ და მ. ჩხარტიშვილმა.

*

* *

5. 1972 წლის 20—21 დეკემბერს მუზეუმში ჩატარდა IV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი მუზეუმის მიერ 1972 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. სესიაზე მოხსენებით გამოვიდნენ ექსპედიციის ხელმძღვანელები: დ. თუშაბრამიშვილი, ალ. ჯავახიშვილი, ო. ჯაფარიძე, ე. გოგაძე, ი. გაგოშიძე, პ. ზაქარაია, ვ. ლექვინაძე, მ. სინაურიძე, ლ. ჭილაშვილი, გ. ნემსაძე.

დისერტაციის დაცვა

1972 წელს მუზეუმის ათმა თანამშრომელმა წარმატებით დაიცვა დისერტაცია.

გ. ჯ ა ლ ა ბ ა ძ ე მ ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად დაიცვა დისერტაცია თემაზე — „მემინდვრეობის კულტურა საქართველოში".

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად დაიცვეს დისერტაციები:

1. გ. კიკნაძემ (შუა საუკუნეების ლითონის ჭურჭელი — XVI—XVIII სს.); 2. მ. ხუციშვილმა (საქართველოს საეგზარქოსო ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის სამსახურში — 1811—1917 წწ.); 3. ც. ბეზარაშვილმა (ქალის სამოსელი აღმ. საქართველოს მთიანეთში); 4. მ. საგინაშვილმა (მინა გვიანანტიკური ხანის იბერიაში); 5. თ. კერესელიძე (ხელოსნური წარმოების ისტორიისათვის საქართველოში); 6. რ. დოლაბერიძემ (XI—XIII სს-ის ქართული სამკაული); 7. თ. კაპანაძემ (წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაცია საბჭოთა საქართველოში 1921—1937); 8. მ. გუგუტიშვილმა (ახალი საბჭოთა ტრადიციები საქართველოში).

ბიოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თ. მაღალაშვილმა დაიცვა დისერტაცია თემაზე — „მასალები საქართველოს ფლორის შესწავლის ისტორიისათვის".

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სამეცნიერო ექსპედიციები

საზოგადოებრივი მეცნიერების ხაზით საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმმა მოაწყო 13 სამეცნიერო ექსპედიცია.

არქეოლოგიური ექსპედიციები

1. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი დ. თუშაბრამიშვილი, წევრები: ლ. ფანცხავა, ც. დავლიანიძე, ლ. ჟორჟიკაშვილი, მ. კეცხოველი, რ. ბახტაძე, ქ. დვალი) აწარმოებდა გათხრით სამუშაოებს ძუძუანას მღვიმეში. ერთი რაზმი ლ. ნებიერიძის ხელმძღვანელობით აგრძელებდა გათხრებს დარკვეთის ეხში. ძუძუანას მღვიმეში გაკეთდა ორი განივი და ერთი გრძივი ჭრილი. დაზვერვებმა გამოავლინა ქვედაპალეოლითური ხანის ორი ახალი ძეგლი ჭიათურის რ-ნის სოფ. ეწერის ტერიტორიაზე. მიკვლეულია გვიანი აშელური ხანის სადგომი სახელოსნო — თებლოვანები. ამჟამად მიმდინარეობს მასალის კამერული დამუშავება. ექსპედიცია ველზე 45 დღეს მუშაობდა.

2. სამცხე-ჯავახეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანების შემსწავლელი ექსპედიცია. (ხელმძღვანელი ო. ჯაფარიძე). გაითხარა შუაბრინჯაოს ხანის 8 ყორღანი და ანტიკური პერიოდის სამარხები. ექსპედიცია 45 დღის განმავლობაში მუშაობდა ახჩიის ველზე და ბერთაყანაში.

3. შიდა და ქვემო ქართლის დაზვერვითმა ექსპედიციამ, რომელსაც ალ. ჯავახიშვილი ხელმძღვანელობდა (წევრები: ლ. ღლონტი, თ. კიღურაძე, ლ. ფანცხავა, თ. ამოევი) სამუშაოები ორ ეტაპად წარმართა: ერთთვიანი დაზვერვა შიდა ქართლში მიზნად ისახავდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კვალის გამოკვლევას; ჩატარდა დაზვერვითი სამუშაოები გორის, ქარელის, ხაშურის და ნაწილობრივ ცხინვალის რაიონებში. სამუაოების მეორე ეტაპი გამიზნული იყო ქვემო-ქართლის ორი ნამოსახლარი ბორცვის: თაქალოსა და წითელი სოფლის გორების ზონდაჟისათვის. თაქალოს ბორცვზე ადრესამიწათმოქმედო ნასოფლარი შეიცავდა სულ ცოტა, 7 სამშენებლო ჰორიზონტს. მოპოვებულია მნიშვნელოვანი ნივთიერი მასალა, მათ შორის კავკასიისათვის უნიკალური — უმი თიხისაგან გამოძერწილი ანთროპომორფიული ფიგურების მთელი სერია და ძვლის სამეურნეო ნივთები.

4. ნოსირის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ე. გოგაძე, წევრები მ. საგინაშვილი, გ. ჯავახიშვილი) 1972 წელს გააფართოვა და გააღრმავა შარშან დაწყებული თხრილები ნამოსახლარი ბორცვის სამხრეთ აღმოსავლეთ მხარეს. ამის შემდეგ კარგად გამოჩნდა 2 მ სისქის ყვითელი თიხნარის ხელოვნური ზვინული და ხის ძელების წყობის რთული სისტემა, რომელიც ამ ზვინულის საყრდენს და სამაგრს წარმოადგენდა. მოპოვებული მასალიდან აღსანიშნავია ქვის იარაღები და საყოფაცხოვრებო ნივთები, ახალი ტიპის ზოგიერთი კერამიკული ნაწარმი. ექსპედიციამ ველზე იმუშავა 45 დღე.

5. სამადლოს ექსპედიციამ 1972 წელს გააგრძელა საველე სამუშაოები ნამოსახლარზე და სამაროვანზე. ექსპედიციის ხელმძღვანელია ი. გაგოშიძე. წევრები: ქ. ჯავახიშვილი, ო. ჩიქოვანი, ზ. ალექსიძე, ვ. ჩაგუნავა (მოწვევით),

გრძელდებოდა სამადლო I გათხრა. სამადლო III გამოკვლეულია ძვ. წ. VI—V სს. შენობის ნაშთი. ექსპედიციამ ჩაატარა დაზვერვითი ხასიათის გათხრები სამადლოს მიდამოებში და ქარელის რ-ში, სადაც მიკვლეულია რამდენიმე მნიშვნელოვანი ძეგლი.

6. გუდავის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელიც ველზე 60 დღე იმყოფებოდა (ხელმძღვ. პ. ზაქარაია, წევრები: ვ. ლექვინაძე, ლ. ხვედელიძე, მ. ზამთარაძე, მ. იაშვილი, მ. საყვარელიძე, ნ. ლომოური, თ. ჩიჩუა, ნ. ველიაშვილი), ჩაატარა სამუშაოები სამ უბანზე — გუდავაში, ილორსა და დიხაგუძუბაში. გუდავის ნამოსახლარზე წელს უკეთ დაზუსტდა სამოსახლოების კონტურები. გამოიყო ფენები. სტრატიგრაფიული ჭრილი ოთხი ფენით არის წარმოდგენილი, I — გვიანბრინჯაოს და ადრერკინისხანა, II — ადრეანტიკური — ელინისტური, III — გვიანანტიკური, IV — ადრეფეოდალური. ექსპედიცია აწარმოებდა მიწისზედა დაზვერვებს, ნაგებობათა შესწავლას და ფიქსაციას.

7. გავაზის (ახალსოფლის) ექსპედიცია (ხელმძღვანელი — ლ. ჭილაშვილი, წევრები: ნ. ქანთარია, ვ. ცისკარიშვილი, გ. კიკნაძე, თ. კერესელიძე, ქ. თოდუა). ექსპედიციამ დაიწყო და ნაწილობრივ განახორციელა ახალი უბნის — „სამების" გათხრები. იგი წარმოადგენს სხვადასხვა სახის ძეგლების კომპლექსს, რომელთაგან წელს გაითხარა თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი ქურა, „ქარვასლა" და ნაწილობრივ ეკლესია — „სამება". ექსპედიცია ახორციელებდა დაცვითი ხასიათის გათხრებს სოფ. საქობოში ანტიკური ხანის სამაროვნის ტერიტორიაზე, სადაც გაითხარა 5 ორმოსამარხი. სტაციონარული გათხრების გარდა ექსპედიცია აწარმოებდა დაზვერვებსაც. აზომილია და ფიქსირებული რამდენიმე უცნობი საინტერესო ძეგლი. ექსპედიციამ ველზე დაჰყო 40 დღე.

8. კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი მ. სინაურიძე, წევრები: თ. ბერიძე, მ. მიქაძე, ნ. აფხაზავა, ნ. ველიაშვილი, გ. მაჭარაშვილი), აწარმოებდა გათხრებს მადნეულის სამთო-გამამდიდრებელი კომბინატის ტერიტორიაზე, ბალიჭში და სამტრედოში. მოპოვებული მასალა ძირითადად ფეოდალური ხანისაა. გარდა ამისა, ანტიკური მასალაა დადასტურებული ახალმშენებლობათა რაიონში დაზიანებულ სამარხებში. ექსპედიციამ დაზვერა რამდენიმე ძეგლი — ნასახლარი, ეკლესია, ციხე, სამაროვანი, რომელთა შესწავლა მომავალში გაგრძელდება.

9. მუზეუმმა განახორციელა ერთი ექსპედიცია გეგმის გარეშე — სოფ. ურბნისში, რომლის მიზანი იყო გადაერჩინა ანტიკური ხანის სამაროვნის ერთი ნაწილი, რომელიც ადრე ვერ გაითხარა. დღეს ამ ადგილიდან მოსახლეობა აიყარა და მიწის სამუშაოების დროს ადგილი ჰქონდა სამარხების დაზიანებას და ნივთების დატაცებას.

მუზეუმის მიერ მიღებული ზომებისა და ექსპედიციის მიერ ჩატარებული სამუშაოების შედეგად გადაურჩა დალუპვას მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალების შემცველი 8 ორმოსამარხი. ექსპედიციამ ერთი თვე დაჰყო ველზე. (ხელმძღვანელი გ. ნემსაძე, წევრები: ი. კიკვიძე, ქ. ჯავახიშვილი).

ეთნოგრაფიული ექსპედიციები

1972 წელს მუზეუმმა 3 ეთნოგრაფიული ექსპედიცია მოაწყო: 2 იმერეთში და 1 სვანეთში.

1. იმერეთის პირველი ექსპედიცია (ხელმძღვ. გ. ჯალაბაძე, წევრები: ლ.

მოლოდინი, ც. ბეზარაშვილი, ნ. ღოღობერიძე, თ. გელაძე, მ. ნადარაია, ლ. გეგია) აწარმოებდა სამუშაოებს წულუკიძის, სამტრედიის, წყალტუბოს და თერჯოლის რაიონებში. ექსპედიციამ ერთი თვე დაჰყო ველზე. ექსპედიციის მიზანი იყო იმერეთის ეთნოგრაფიული ყოფის შესწავლა და სათანადო ნივთიერი მასალის შეგროვება. ექსპედიციამ მოიპოვა ახალუხები და ყაბალახები, რომლებიც მნიშვნელოვან ადგილს დაიჭერენ მუზეუმის კოლექციაში.

2. იმერეთის მეორე ექსპედიცია. (ხელმძღვანელი — ნ. რეხვიაშვილი, წევრები: გ. გასიტაშვილი, ნ. ღოღობერიძე, ც. ყარაულაშვილი, მ. ნადარაია, ც. კაკაბაძე, ო. კონიაშვილი) აწარმოებდა სამუშაოებს საჩხერესა და ჭიათურის რაიონებში. შეიკრიბა ნივთიერი და ზეპირსიტყვიერი მასალა. ფიქსირებულია თიხის ჭურჭლის წარმოების კერები.

3. ეთნოგრაფიის განყოფილებამ გეგმის გარეშე განახორციელა კომპლექსური ექსპედიცია სვანეთში (ხელმძღვანელი მ. ჩართოლანი, წევრები: რ. ყენია, ლ. ბედუკიძე, მ. მაკალათია, ს. სილოგავა, შ. ჩართოლანი) ექსპედიციის მიზანი იყო მიწისზედა ძეგლებისა და ნივთიერი მასალის აღნუსხვა, მათი დაცვის მდგომარეობის შემოწმება და მომავალში კონსტრუქციული წინადადებების შემუშავება მათი დაცვა-რესტავრაციისათვის. ექსპედიციამ რთულ პირობებში შეძლო შეესრულებინა დასახული ამოცანები, რის შედეგად დღეს აკადემიის პრეზიდიუმს აქვს სრული ახსნა-განმარტებითი წერილი სვანეთის პირველხარისხოვანი ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური, პალეოგრაფიული და ხელოვნების ძეგლების მდგომარეობის შესახებ და წინადადებები მათი მოვლა-პატრონობისათვის.

*

* *

1972 წელს რელიგიის ისტორიისა და ათეიზმის კაბინეტმა მოაწყო ექსპედიცია ხევსურეთსა და თუშეთში. იგი დაკომპლექტებული იყო კაბინეტისა და საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილების თანამშრომლებით. ექსპედიციის მიზანი იყო მთაში შემორჩენილი საკულტო დანიშნულების ძეგლებისა და ქართული ხალხური დღეობების შესწავლა-ფიქსაცია. სოფ. შენაქოსთან გადაღებულ იქნა დღეობა „აგიურთობა", წოვათში — „წოვათობა", ბოჭორმაში „ფინალე", „სამებობა" და სხვ. სულ გადაღებულია 2000 მ კინოფირი. ამჟამად წარმოებს ფირების გამომჟღავნება და ბეჭდვა.

გამოქვეყნებული ნაშრომები

1972 წელს მუზეუმის თანამშრომლებმა გამოაქვეყნეს:

1. ავტორთა კოლექტივი — „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე", ტ. XXIX—B, „მეცნიერება" — 20 თ.
2. ავტორთა კოლექტივი — „საქართველოს ლენინური კოოპერაციული გეგმის განხორციელების ისტორიისათვის", „მეცნიერება" — 14 თაბახი.

3. ავტორთა კოლექტივი — „საბჭოთა საქართველოს სოციალ-ეკონომიური განვითარების ისტორიიდან“ — „მეცნიერება“ — 10 თაბახი.
4. ავტორთა კოლექტივი — „მესხეთ-ჯავახეთი“ — „მეცნიერება“ — 18 თაბახი.
5. ე. გოგაძე — „თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი“, — „მეცნიერება“ — 20 თაბახი.
6. ქ. ჯავახიშვილი — „ურბნისის სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები“ — „მეცნიერება“ — 14 თაბახი.
7. შ. მეგრელიძე — «Закавказье в русско-турецкой войне 1877—1878 гг.», „მეცნიერება“ — 20 თაბახი.
8. მ. ხუციშვილი — „საქართველოს საეგზარქოსოს რეაქციული ღონისძიებანი რევოლუციური მოძრაობის განვითარების პერიოდში“, — „მეცნიერება“— 5 თაბახი.
9. ი. კიკვიძე — „ხიზანაანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი“, — „მეცნიერება“ — 10 თაბახი
10. ნ. ბურძენიძე — „პოლიტმასობრივი მუშაობა საქართველოს ქალთა შორის“, — „მეცნიერება“ — 8 თაბახი.
11. ნ. ბურჩაკ-აბრამოვიჩი — „Фауна пещеры Сагварджиле в Западной Грузии“, „მეცნიერება“ — 7 თაბახი
12. პ. ზაქარაია — „არაგვისა და თერგის ხეობები“, „საბჭოთა საქართველო“, 4 თაბახი.

НАУЧНЫЕ СЕССИИ

В 1972 году Музеем были проведены одна всесоюзная и несколько научных сессий.

1. 16—17 марта 1972 года состоялась Всесоюзная сессия нумизматов, посвященная памяти проф. Д. Г. Капанадзе. В работе сессии принимали участие ученые из Москвы, Ленинграда, Минска, Еревана, Баку, Кутаиси. С интересными докладами выступили: И. Д. Добровольский, М. Б. Северова (Ленинград), Х. М. Мушегян (Ереван), В. Н. Рябцевич (Минск), сотрудники музея: В. А. Леквинадзе, Р. В. Кебуладзе, Т. С. Кутелия. Тезисы докладов напечатаны.

2. 24 марта 1972 года музей провел выездную сессию в Чохатаури. Сессия была посвящена 50 летию образования СССР. В работе сессии принимали участие: канд. историч. наук, доцент Н. Г. Черкезишвили (Всемирно историческое значение образования СССР); доктор историч. наук Ш. В. Мегрелидзе (Гурийский отряд в борьбе за освобождение Батуми в 1877 году); кандидат исторических наук Д. Г. Цинцадзе (Из истории социал-экономического развития Чохотаурского района), доктор исторических наук, профессор Л. А. Чилашвили (новые археологические открытия в Грузии); канд. историч. наук М. Н. Хуцишвили (древние религиозные празднества). На сессии были показаны снятые Музеем фильмы о древних религиозных и современных празднествах.

3. 23—25 мая 1972 года состоялась очередная, XX сессия музея, посвященная 50 летию образования СССР. С докладами выступили: Н. Г. Черкезишвили, В. Г. Цискаришвили, Т. А. Морчадзе, Д. А. Очиаури, М. И. Синауридзе, Г. М. Немсадзе, Ю. М. Гагошидзе, И. А. Замтарадзе, Г. В. Джалабадзе, А. К. Сохадзе, Т. П. Беридзе, М. В. Гвритишвили, Д. К. Абжандадзе и Т. Н. Кереселидзе. Материалы сессии напечатаны.

4. 20 ноября 1972 года музей провел выездную сессию на авиационном заводе им. Димитрова. Лекции были прочитаны в цехах завода. С докладами выступили: Н. Е. Урушадзе, Л. Л. Меликсед-Бег, Г. В. Бердзенишвили, В. А. Леквинадзе, Н. Ш. Нинуа, Б. Г. Шапакидзе, Г. В. Чхаидзе, Г. С. Гаситашвили, Э. М. Гогадзе, М. И. Синауридзе и М. Н. Чхартишвили.

5. 20—21 декабря 1972 года состоялась IV научная сессия, посвященная археологическим исследованиям в 1972 году. С докладами выступили руководители экспедиций Музея: Д. М. Тушабрамишвили, Ал. И. Джавахишвили О. М. Джапаридзе, Э. М. Гогадзе, Ю. М. Гагошидзе, П. П. Закарая, В. А. Леквинадзе, М. И. Синауридзе, Л. А. Чилашвили, Г. М. Немсадзе.

ЗАЩИТА ДИССЕРТАЦИЙ

В 1972 году 10 сотрудников музея успешно защитили диссертации.

1. Г. В. Джалабадзе на соискание ученой степени доктора исторических наук, защитил диссертацию на тему: «Полеводческая культура Грузии».

На соискание ученой степени кандидата исторических наук диссертации защитили:

1. Г. А. Кикнадзе — «Средневековая грузинская металлическая посуда» (XVI — XVIII вв.).
2. М. Н. Хуцишвили — «Грузинский экзархат на службе колониальной политики царизма» (1911 — 1917 гг.).
3. Т. П. Кереселидзе — «К истории ремесленного производства в Грузии».
4. М. Н. Сагинашвили — «Стекло в позднеантичной Иберии».
5. М. Г. Гугутишвили — «Новые советские традиции в Грузии».
6. Р. М. Долаберидзе — «Грузинские украшения XI—XIII вв.
7. Ц. И. Безарашвили — «Женская одежда в горных районах Восточной Грузии».
8. Т. И. Капанадзе — «Ликвидация неграмотности в Грузии (1921 — 1937 гг.)».
9. На соискание ученой степени кандидата биологических наук Т. Магалашвили защитила диссертацию на тему: «Материалы к истории изучения флоры Грузии (1701 — 1808 гг.)».

НАУЧНЫЕ ЭКСПЕДИЦИИ

По линии общественных наук, музей провел 13 научных экспедиций.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ

1. Археологической экспедицией Квирильского ущелья (руковод. Д. М. Тушабрамишвили, члены экспедиции: Л. Н. Панцхава, Ц. О. Давлианидзе, Л. Г. Жоржикашвили, М. З. Кецховели, Р. А. Бахтадзе, К. А. Двали) проводились раскопочные работы в пещере Дзудзуана. Один из отрядов экспедиции под руководством Л. Небиеридзе продолжал археологические работы в Даркветском навесе. В пещере Дзудзуана сделаны два поперечных и один продольный разрезы. В результате разведок выявлены два новых памятника эпохи нижнего палеолита;

в Чиатурском районе на территории сел. Эцери выявлена позднеашельская стоянка-мастерская «Теблованеби». Экспедиция работала 45 дней.

2. Самцхе-Джавахетская экспедиция под руководством О. М. Джапаридзе проводила работы по изучению курганов ранне и среднебронзовой эпохи в Ахчийской долине и в Бертакана. Раскопаны 8 курганов эпохи средней бронзы и погребения античной эпохи. Продолжительность экспедиции — 45 дней.

3. Разведывательной экспедицией Шида и Квемо Картли, которой руководил Ал. И. Джавахишвили (члены экспедиции: М. И. Глонти, Т. В. Кигурадзе, Л. Н. Панцхава) работы осуществлялись по двум этапам: 30-дневная экспедиция в Шида Картли ставила целью выявить следы раннеземледельческой культуры. Работы проводились в Горийском, Карельском, Хашурском и частично в Цхинвальском районах.

Целью второго этапа являлось зондирование двух жилых холмов в Квемо-Картли (Такало и Цители Сопели). На жилом холме Такало засвидетельствовано 7 строительных горизонтов; добыт интересный вещественный материал, среди которого особое внимание привлекают антропоморфные фигурки из необоженной глины и костный инвентарь.

4. Носирская археологическая экспедиция (руководитель Э. М. Гогадзе, члены экспедиции: М. Н. Сагинашвили, Г. И. Джавахишвили) продолжала стационарные раскопки жилого холма бронзовой эпохи. Из добытого материала нужно выделить каменные орудия и некоторые образцы керамики.

5. Археологическая экспедиция, руководимая Ю. М. Гагошидзе (члены экспедиции: К. А. Джавахишвили, О. Ш. Чиковани, З. И. Алексидзе, В. Ш. Чагунава) осуществляла раскопки эллинистического поселения Самадло I. На участке Самадло III были выявлены остатки здания VI — V вв. до н. э. Экспедицией были также проведены раскопки разведочного характера, как в окрестностях Самадло, так и в Карельском районе, где выявлен памятник античной эпохи.

6. Гудавская археологическая экспедиция под руководством П. П. Закарая (члены экспедиции: В. Л. Леквинадзе, Л. Н. Хведелидзе, М. А. Замтарадзе, М. Д. Иашвили, М. Д. Сакварелидзе, Н. Ю. Ломоури, Т. Г. Чичуа, Н. М. Велиашвили) осуществляла работы на трех участках: — в Гудава, Илори и Дихагудзуба. На Гудавском поселении были уточнены контуры зданий и выделены культурные слои. Стратиграфический разрез представлен 4 слоями: I — позднебронзовый — раннежелезный, II — раннеантичный-эллинистический, III — позднеантичный и IV—раннефеодальный. Кроме археологических раскопок экспедиция проводила разведочные работы. Продолжительность экспедиции — 60 дней.

7. Гавазская (Ахалсопельская) экспедиция под руководством Л. А. Чилашвили (члены экспедиции: Н. Г. Кантария, Г. А. Кикнадзе, Т. П. Кереселидзе, К. Т. Тодуа, В. Г. Цискаришвили) начала и частично осуществила раскопки нового участка — «Самеба», который является комплексом памятников различных видов, из которых в 1972 году были раскопаны: печь для обжига глиняной посуды, «караван-сарай» и частично церковь «Самеба». Экспедиция продолжала работы защитного характера в Сакобо на территории могильника античной эпохи, где раскопаны 5 грунтовых погребений.

Кроме стационарных работ, экспедиция осуществила разведочные исследования. Зафиксировано несколько интересных памятников. Сделаны обмеры. Продолжительность экспедиции — 40 дней.

8. Казретская экспедиция (руководитель М. И. Синауридзе, члены экспедиции Т. П. Беридзе, М. А. Микадзе, Н. И. Абхазава, Н. М. Велиашвили, Г. Г. Мачарашвили) в течение 45 дней проводила археологические работы на территории рудно-обогатительного комбината в Казрети, а также в Баличи и Самтредо. Добыт раскопочный материал в основном феодального периода. В поврежденных погребениях в районе новостроек засвидетельствован археологический материал античного периода. Экспедицией осуществлены также разведочные работы.

9. Вне плана музеем была осуществлена одна охранная экспедиция в с. Урбниси на территории могильника античной эпохи. В настоящее время на этом месте производятся землянные работы, связанные с переселением местных жителей. Археологам музея удалось спасти от уничтожения 8 грунтовых погребений, содержащих значительный археологический материал. Экспедиция работала в течении 30 дней (Руководитель: Г. М. Немсадзе, члены экспедиции: К. Джавахишвили, Я. А. Киквидзе).

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ

В 1972 году музей осуществил 3 этнографические экспедиции — 2 в Имеретии и I — в Сванети.

1. I экспедиция в Имерети проводила полевые работы в Цулукидзевском, Самтредском, Цхалтубском и Терджольском районах. (Руководитель экспедиции Г. В. Джалабадзе, члены экспедиции: Л. Н. Молодини, Ц. И. Безарашвили, Н. С. Гогоберидзе, Т. Ш. Геладзе, М. А. Надарая, Л. В. Гегия). Цель экспедиции — изучение этнографического быта Имерети и сбор соответствующего материала. Добыт интересный материал — «ахалухи» и «кабалахи», которые займут свое место в коллекциях музея.

2. II экспедиция в Имерети пробыла на поле 20 дней (руков. Н. Б. Рехвиашвили, члены экспедиции: — Г. С. Гаситашвили, Н. С. Гогоберидзе, Ц. Г. Караулашвили, М. А. Надарая, Ц. А. Какабадзе, О. Г. Кониашвили). Экспедиция работала в Сачхерском и Чиатурском районах, где собран этнографический материал. Зафиксированы очаги производства глинянной посуды.

3. Вне плана отдел этнографии музея осуществил экспедицию в Сванети. В комплексной экспедиции принимали участие: Р. Н. Кения, Л. А. Бедукидзе, М. Н. Макалатия, В. Сологава, Ш. Г. Чартолани. Руководил экспедицией М. И. Чартолани. Своей целью экспедиция ставила фиксацию многочисленных памятников, вещественных материалов и проверку состояния их охраны, составление конструктивного плана на будущее по охране и реставрации памятников Сванети.

Экспедиция выполнила свою задачу и Президиуму Академии наук ГССР представлена докладное письмо о состоянии важнейших этнографических, археологических, палеографических памятников Сванети. Письмо содержит также предложение об охране памятников.

* * *

Кабинет истории религии и атеизма музея осуществил экспедицию в Тушети и Хевсурети. Экспедиция была укомплектована сотрудниками кабинета истории религии, атеизма и отдела истории Грузии Советского периода.

Экспедицией засняты в сел. Шенако, Цовати и Бочорма документальные кинокадры празднеств — «Агиуроба», «Цоватоба», «Самебоба» и др. Всего заснято 2000 м. кинопленки.

ИЗДАННЫЕ НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

В 1972 году сотрудники музея опубликовали следующие работы;

1. Коллектив авторов — «Вестник Гос. музея Грузии» — т. XXIX-B, изд. «Мецниереба» — 20 п/л.

2. Коллектив авторов — «К истории осуществления в Грузии ленинского кооперативного плана» — изд. «Мецниереба» — 14 п/л.

3. Коллектив авторов — «Из истории социал-экономического развития Советской Грузии» — изд. «Мецниереба» — 20 п/л.

4. Коллектив авторов — «Месхет-Джавахети» изд. «Мецниереба» — 18 п/л.

5. Э. Гогадзе — «Периодизация и генезис Триалетской курганной культуры» — изд. «Мецниереба» — 20 п/л.

6. К. Джавахишвили — «Памятники глиптики городища Урбниси» — изд. «Мецниереба» — 14 п/л.

7. Ш. Мегрелидзе — «Закавказье в русско-турецкой войне 1877—1878 гг.» — изд. «Мецниереба» — 20 п/л.

8. М. Хуцишвили — «Реакционные мероприятия Грузинского экзархата в период революционного движения» — изд. «Мецниереба» — 5 п/л.

9. Я. Киквидзе — «Поселение раннебронзовой эпохи Хизанаант гора» — изд. «Мецниереба» — 10 п/л.

10. Н. Бурдзенидзе — «Политмассовая работа среди грузинских женщин» — изд. «Мецниереба» — 8 п. л.

11. Н. Бурчак-Абрамович — «Фауна пещеры Сагварджиле в Западной Грузии» изд. «Мецниереба» — 7 п/л.

12. П. Закарая — «Ущелья рр. Арагви и Терги» — «Сабчота Сакартвело» — 4 п. л.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

შინაარსი

სტატიები — Статьи

დ. თუშაბრამიშვილი, მუსტიერული ხანის მასალა ხვირათიდან 5
Д. М. Тушабрамишвили, Мустьерский комплекс из Хвирати. Резюме. . . 20
Г. Н. Чубинашвили, Художественная характеристика и датировка фрагментов двух серебряных крестов из сел. Балта 25
Г. С. Читая, Колхское жатвенное орудие — шнакви 34
Б. Б. Пиотровский, Первые шаги изучения памятников Урартской культуры 39
გ. ჯალაბაძე, მევენახეობა-მეღვინეობა ქსნის ხეობაში 43
Г. Д. Жалабадзе, Виноградарство и виноделие в Ксанском ущельи. Резюме . 59
ი. დობროვოლსკი, სახელმწიფო ერმიტაჟის ზოგიერთი იშვიათი ქართული მონეტა 61
И. Г. Добровольский, Некоторые редкие грузинские монеты собрания Гос. Эрмитажа. Резюме 65

ინფორმაციები — Информации

А. К. Сохадзе, Типы грузинской верхней одежды—чоха, ареал их распространения и термины 67
გ. კიკნაძე, ვერცხლის ნივთების განძი სოფ. მშვიდობიანიდან 78
Г. А. Кикнадзе, Клад серебряных предметов из сел. Мшвидобиани. Резюме . . 87
ჯ. გიუნაშვილი, ქართულ-სპარსული წარწერის ფრაგმენტი სოფ. გრემიდან. . . 94
Дж. Ш. Гиунашвили, Фрагмент грузино-персидской надписи из сел. Греми. Резюме 95
რ. დოლაბერიძე, იმირის გორის სამარხი 97
Р. М. Долаберидзе, Погребение в Имирис гора. Резюме 106
В. А. Леквинадзе, Базилика Археополиса 111
С. А. Насирова, Новые эпиграфические данные XIII—XIV веков о Грузии и грузинах 125
თ. კერესელიძე, სარიტუალო დანიშნულების ნივთი ურბნისიდან... 128
Т. П. Кереселидзе, Предмет культового назначения из Урбниси. Резюме . 130

სამეცნიერო ანგარიშები — Научные отчеты

Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция в бассейны рек Лиахви, Проне, Квирилы и среднего Риони в 1951 году 131

სამუზეუმო საქმე — Музейное дело

ს. ბოლქვაძე, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახ. მუზეუმის ექსპოზიციები 154
С. С. Болквадзе, Экспозиции Гос. Музея Грузии. им.акад. С. Н. Джанашиа. Резюме 181
Д. Г. Капанадзе, Нумизматические фонды Музея Грузии и их значение для грузинской историографии 185
ი. აბულაძე, ხელნაწერთა განყოფილება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში . . . 190
И. В. Абуладзе, Отделение рукописи в Музее Грузии. Резюме 195
М. Н. Непринцев, Воспоминания автора проекта и строителя здания «Кавказского Музея», в г. Тбилиси 198

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია — Критика и библиография

ე. ჯავახიშვილი, საინტერესო გამოკვლევა უძველესი ხანის ნამოსახლარებზე (ო. ჯაფარიძე, ალ. ჯავახიშვილი — „უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე“ 205

ე. თუშმალიშვილი, თ. ბურკაძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბეების (B სერია) I—XXX ტომების ბიბლიოგრაფია 207

Е. М. Тушмалишвили, Т. Қ. Буркадзе, Библиография I—XXX тт. (серия —В) Вестника Государственного Музея Грузии . . . .

მუზეუმის 1971—1972 წწ. ქრონიკა — Хроника Музея 1971—1972 гг. 234

ეროვნული ბიბლიოთეკა

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ლ. ჭილაშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ელ. ქაჯაია
ტექრედაქტორი ლ. ჯვებენავა
მხატვარი გ. ნადირაძე
კორექტორი ი. გაჩეჩილაძე

გადაეცა წარმოებას 27.2.1973; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23.1.1974;
ქაღალდის ზომა 70×108 1/16; ქაღალდი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 22.93;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 19.18;
უე 00812; ტირაჟი 600; შეკვეთა № 611.
ფასი 1 მან. 95 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Тип. АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ВЕСТНИК

ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ГРУЗИИ ИМ. АКАД. С. Н. ДЖАНАШИА
XXX—B.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

გამომცემლობა „მეცნიერება“ გამოსცემს:

1. ც. ბ ე ზ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, „ქალის სამოსელი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“. ქართულ ენაზე.

2. კრ., „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები“, III.

ეროვნული ბიბლიოთეკა